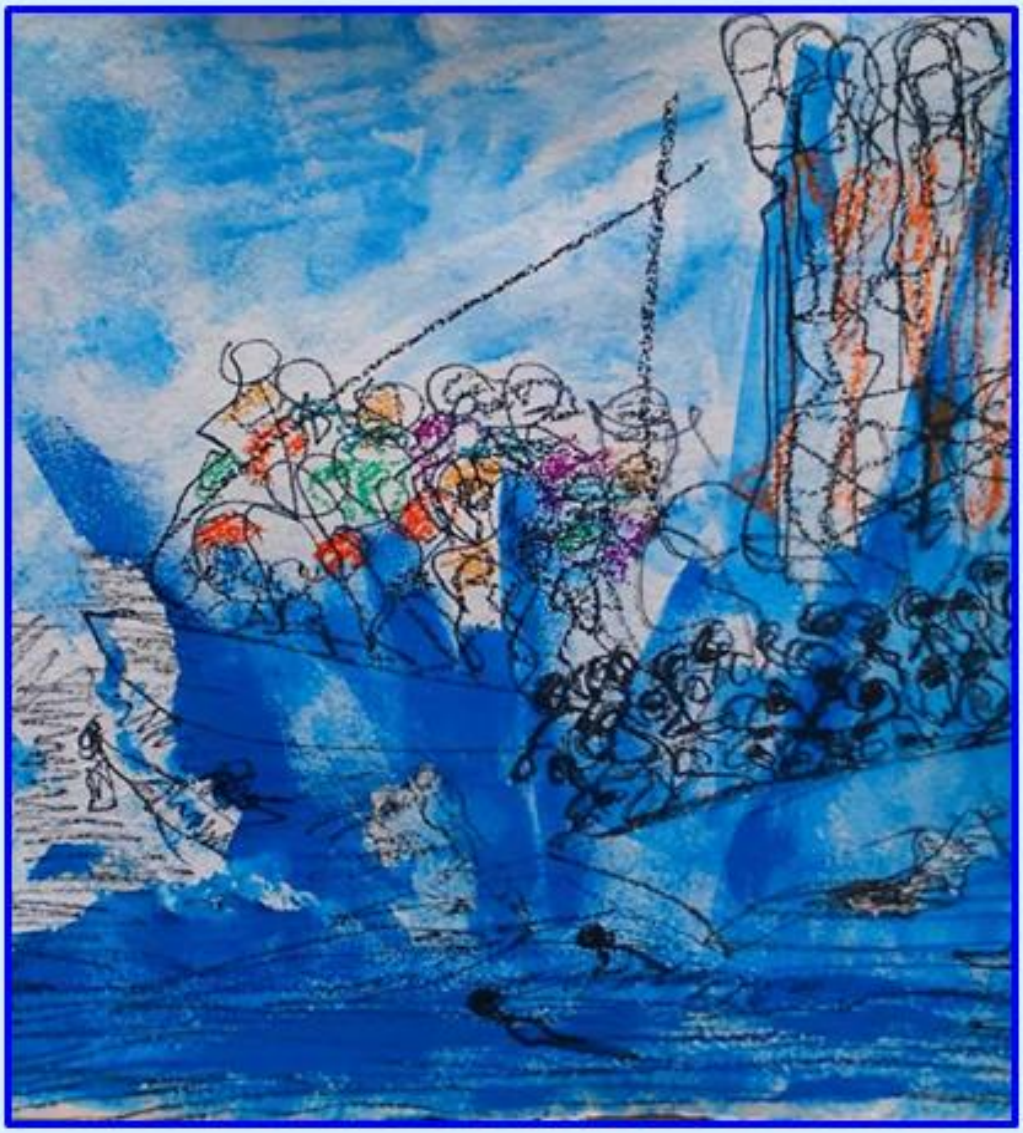

MIGRÁCIÓ
ÉS A BEVÁNDORLÓKHOZ VALÓ VISZONY NÉMETORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

TANULMÁNYOK

MIGRÁCIÓ
ÉS A BEVÁNDORLÓKHOZ VALÓ VISZONY
NÉMETORSZÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

TANULMÁNYOK

Szerkesztette:
Gulyás Éva

2018

Szakmai szempontból lektorálta: Bódi Stefánia.

Ez a kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma *Új Nemzeti Kiválóság Program*jának 17–3–IV–NKE–22 számú pályázati programja keretében készült.

Az első borító Barbara Weil *A migráns csónakemberek* (The Migrant Boat People, Studioweil, 2017) című grafikája, a hátsó borító Jacob Lawrence *Északon a négerek jobb oktatási lehetőségekkel rendelkeztek* (In the North the Negro had better educational facilities, The Migration Series, 1940–1941; Museum of Modern Art, MOMA) című festménye alapján készült.

Kiadja:
SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Jogelméleti Tanszék,
Győr, 2018

ISBN 978-615-5837-38-8

© Gulyás Éva, Kakuk Gabriella, Ládonyi Zsuzsanna, Detlef Pollack, Rosta Gergely, Sőreg Krisztina, Szuhai Ilona, 2018
© Borítókép és hátsó borító: Studioweil, 2017, The Museum of Modern Art, New York, 2018

TARTALOM

Előszó		1
Rosta Gergely – Detlef Pollack:	A tolerancia határai	3
Ládonyi Zsuzsanna:	Németország mint szubjektív élmény. Egy kvalitatív kutatás eredményei	22
Gulyás Éva:	Német migrációs és integrációs politikák (1945–2010). Tények és impressziók	56
Szuhai Ilona:	A németországi török diaszpóra kialakulása és migrációjának dinamikája	77
Sőreg Krisztina:	Jövedelem és migráció összefüggései Magyarországon és az Európai Unióban	91
Kakuk Gabriella:	A bevándorlókhoz való viszonyulás a mai Magyarországon	112
Szakirodalom		121
Névmutató		131
A kötet szerzői		133

ELŐSZÓ

Emberek tömeges tartós helyváltoztatása, bármilyen okból és bárhogyan is kerüljön rá sor, a társadalmi létezés történetileg állandó kísérőjelensége – az elmúlt 70 évben azonban ennek mértéke minden korábbit meghaladt. Manapság a világ népességének mintegy 3%-a él más országban, mint ahol született. Bár e szám így nem tűnik nagynak, valójában több száz millió embert jelent. 1960-ban mintegy 79 millió, 2000-ben 175 millió, 2015-ben pedig már kb. 250 millió ember élt, illetőleg él szülőhazájától különböző országban. A növekedés mértéke az 1960-as évi 2,2%-ról a 2000-es évekre évi 3%-ra, 2015-re pedig 3,3%-ra emelkedett.[1] Ez utóbbi számok – amellett, hogy a jelenség viszonylagos állandóságának bizonyítékai – kismértékű emelkedést mutatnak; s ha figyelembe vesszük, hogy a világ össznépessége az adott korszakban jelentősen növekedett, e „kis mérték" valójában a migrációval érintett népesség összlétszámának komoly emelkedését jelentette.

Nem csoda, ha e folyamatok elemzése, okainak feltárása és következményeinek számbavétele ebben a korszakban a társadalomtudományok új területét alakította ki, és a migráció-kutatás *(migation studies)* az 1980-as évek végén, illetőleg az 1990-es évek elején *új tudományág*ként intézményesült.[2] Mintegy tíz-tizenöt nemzetközileg is jelentős kutatóintézet folytat e területen kutatásokat, a téma tanulmányozására szervezett egyetemi kurzusok száma világméretekben megközelíti a százat, és évente több ezer tudományos publikációt – könyvet, folyóiratcikket, esszét – jelentetnek meg a témában.[3]

Ilyen körülmények között akkor – kérdezheti az Olvasó – mi szükség van egy további kötet megjelentetésére? E kérdésre egyfelől egy szubjektív, másfelől egy objektív szempont megfogalmazásával válaszolhatok. Az előbbi azzal kapcsolatos, hogy amikor az Új

[1] Vö. United Nation Population Division: *International Migrant Stock. The 2017 Revision.* Interneten elérhető: https://esa.un.org/unpd/wpp.

[2] A migrációs tudomány kialakulásáról és történetéről lásd Elie, Jérôme: Histories of Refugee and Forced Migration Studies. In: *Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies.* Szerk.: Fiddian-Quasmiyeh, Elena – Loescher, Gil – Long, Katy – Sigona, Nando. Oxford, Oxford University Press, 2016. 23–35. Lásd még ehhez a szerkesztők bevezető fejezetének vonatkozó részét is; *ugyanott*, 2–6. Itt a szerzők – miután röviden ismertették az új tudományág intézményesüléséhez szükséges fejleményeket (például kutatóintézetek, egyetemi tanszékek és folyóiratok alapítása, konferenciák szervezése, stb.) – áttekintik a terület főbb vitakérdéseit is.

[3] Szakirodalmi bibliográfiaként lásd például Migration. In: *Topical Bibliographies.* London, British Library, 2008. (mely tartalmazza a témában született PhD-értekezéseket is) és Lanz, Tilman: *Migration.* (Az „Oxford Bibliographies" sorozat bibliográfiája.) Oxford, 2013. DOI: 10.1093/obo/9780199766567-0098. Az egyik leghasznosabb szakirodalom-kereső a Center for Migration Studies intézet adatbázisa, ahol nemcsak témák, régiók, hanem tudományos műfajok szerint is kereshetők a munkák; elérhető: http://cmsny.org/publications. A témával foglalkozó nem tudományos célú szervezetek, programok, írások, filmek és más munkák számát még csak megbecsülni sem lehet.

Nemzeti Kiválóság Program támogatásával egy éven át módom volt tanulmányozni a migráció és az integráció kérdéseinek egy vékonyka szeletét, akkor úgy gondoltam: nem csupán az egyéni kutatási eredmények közlése fontos dolog, de annak *diskurzusba illesztése* is. E kötetben ezért – egy kivétellel – a téma fiatal kutatóinak írásait gyűjtöttem össze, azt remélve, hogy szemléletükkel, megközelítéseik sokféleségével, itt-ott talán akadozó, de mégis egyéni hangjukkal valami újat is hozzá tudnak tenni a téma elemzéséhez. Az ő írásaikat két tapasztalt kutató közös elemzésével egészítettem ki, amiből – miközben szemléletét és hangját illetően igazodik a többi íráshoz – a fiatal kutatók is sokat tanulhattak. E tanulmányok egy kötetbe való összegyűjtését „objektíve" az indokolta, hogy a migrációs és az integrációs folyamatok területén a *német–magyar összehasonlítás* irodalma, finoman fogalmazva is, meglehetősen hézagos. Bár az európai összehasonlító perspektívát illetően kétségtelenül vannak jelentős kezdeményezések,[4] Németország és Magyarország migrációs politikáját, illetőleg a német és magyar társadalom bevándorlókhoz való viszonyát tudományos igényességgel mindeddig senki nem hasonlította össze. Ez azért is feltűnő, mert egy ilyen összehasonlítás keretében meg lehetne találni annak a *paradox* jelenségnek az okát is, hogy miközben a magyarok társadalmi, gazdasági, közjogi és politikai fejlődésük sok vonatkozásában évszázadokon át *német mintákat* követtek, a migráció és integráció terén, valamint a menekült csoportok befogadását tekintve mind társadalmi attitűdjeik, mind kormányzati politikájuk szintjén lényegesen más utat járnak és *eltérnek* a német mintáktól. Készségesen elismerem, hogy ez a kötet egy ilyen összehasonlításnak inkább a lehetőségét és az igényét fogalmazza meg, afféle figyelemhívásként, semmint elvégezné ezt a munkát. Lehetséges továbbá az is, hogy egy ilyen összehasonlítás a kvantitatív szociológia módszereivel – a fogalmak és megközelítések jelentős eltérése okán – nem lesz sikeres, de azért más módszerekkel még megkísérelhető. S figyelemfelhívásként talán ennyi elég.

Végezetül szeretném megköszönni az Új Nemzeti Kiválóság Program támogatását, a szakmai lektor észrevételeit, mindenekelőtt pedig az itt következő írások szerzőinek[5] azt, hogy tanulmányaikkal hozzájárultak e kötethez.

Budapesten, 2018. június 25-én.

a szerkesztő

[4] Lásd például Messing, Vera – Ságvári, Bence: *Looking behind the culture of fear. Cross-national analysis of attitudes towards migration.* Budapest, Friedrich Ebert Stiftung, 2018.

[5] Bár e kötet nem konferencia-kiadvány, megjegyzem, hogy a szerzők egy része egy műhelykonferencián is kifejtette álláspontját 2018. március 1-jén, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Karán.

A TOLERANCIA HATÁRAI*

ROSTA GERGELY – DETLEF POLLACK

A vallás növekvő sokfélesége mind Németországban, mind más európai országokban kihívást jelent az emberek mindennapi életében. A migráció révén az európai országokba érkezett nem keresztény vallásúak felvetik a bevándorlók társadalmi integrációjának és a különböző vallási közösségek tagjai közötti együttélés jogi szabályozásának problémáját. Tekintettel arra, hogy a nem nyugati országokból érkező bevándorlók többsége muzulmán, az integráció problémái elsősorban az iszlám példáján keresztül merülnek fel. Németországban vita folyik arról, hogy az iszlám milyen mértékben tartozik Németországhoz, illetve hogy a bevándorlók mennyire hajlandóak integrálódni a német társadalomba. Az egyik oldalon állnak azok, akik üdvözlik a növekvő vallási sokszínűséget, ezt a kultúra gazdagításának tartják, nagyobb erőfeszítéseket várnak az államtól és annak intézményeitől, különösen az oktatási intézményektől, a bevándorlók integrációja és támogatása érdekében. Másrészt viszont sokszor hallani olyan hangokat is, amelyek Németország idegen kultúrák és vallások általi megszállására figyelmeztetnek, a növekvő vallási sokféleségben a nyugati civilizáció fenyegetettségét látják, és keményebb fellépést sürgetnek az integrációt ellenzőkkel szemben.

De vajon milyen is pontosan a hangulat a lakosság körében? Ténylegesen idegen kultúrák által fenyegetve érzik magukat az emberek Németországban és más európai országokban? Inkább fenntartásaik vannak az idegenekkel szemben, vagy inkább gazdagodásként élik meg a kulturális és vallási sokszínűség növekedését? Vajon a kereszténységet tekintik-e a kultúra alapjának, amelyhez a bevándorlóknak, különösen a muzulmánoknak alkalmazkodniuk kell? Egyáltalan észlelnek-e egy olyan erős konfliktust a nyugati és a muszlim világ között, amilyet gyakran szokás feltételezni? Röviden, mekkora a vallási sokszínűség, és különösen a nem keresztény vallási közösségek elfogadottsága? Ez a kérdés állt egy 2010 nyarán öt európai országban zajlott reprezentatív felmérés középpontjában. A vizsgálatban nemcsak Németország vett részt (külön Nyugat- és Kelet-Németországra vonatkozó mintával), hanem olyan más országok is, ahol az integrációs vita szintén magas hullámokat vert: Hollandia, Franciaország, Dánia, valamint összehasonlításképpen Portugália is, ahol a vallási pluralitás mértéke az európai átlagnál alacsonyabb.

* E tanulmány német nyelven több részletben közlésre került a következő kötetben: Grenzen der Toleranz: *Wahrnehmung und Akzeptanz religiöser Vielfalt in Europa.* Szerk.: Detlef Pollack – Olaf Müller – Gergely Rosta – Nils Friedrichs – Alexander Yendell. Wiesbaden, Springer VS, 2014.

A kutatás két alapvető kérdése a következő volt: először is az, hogy miként érzékelik és értékelik a vallások növekvő sokféleségét Németországban és más európai országokban? A vallási pluralitáshoz fűződő általános viszonyon túl a lakosságnak a nem keresztény vallásokra, különösen az iszlámra, a hinduizmusra, a buddhizmusra és a judaizmusra vonatkozó attitűdjei álltak a középpontban. Másodszor, ehhez a leíró kérdéshez kapcsolódott a vizsgált országokban a vallási sokféleség megítélésének és elfogadásának meghatározó tényezőivel kapcsolatos magyarázó kérdés: mitől függ, hogy egyes emberek toleránsabbak, mások pedig több fenntartással élnek az idegen vallásokkal szemben? Melyek azok a társadalmi körülmények, amelyek elősegítik az idegenekkel szembeni nyitottságot, és mi akadályozza ezt?

Az alábbiakban ennek a 2010-ben lefolyatott kutatásnak egyes eredményeit ismertetjük. Tisztában vagyunk vele, hogy az azóta eltelt idő során az itt leírt attitűdök változhattak, amire hatást gyakorolhatott mind a menekültválság, és az ennek kapcsán Németországba érkezett több mint egymillió menekült, mind pedig azok az európai iszlamista terrorcselekmények, amelyektől Németország sem maradt megkímélve. Az adatok mai értelmezésénél figyelembe kell venni ezeket a változásokat is.

MÓDSZERTAN

Németországban az adatokat személyes interjúk (Computer Assisted Personal Interview, CAPI) segítségével gyűjtötték össze, míg a többi országban telefonos interjúkat (Computer Assisted Telephone Interview, CATI) végeztek. A minta mérete a régi szövetségi tartományokban (Nyugat-Németország) 1041 fő volt, az új szövetségi tartományokban (ex-NDK) 1002 fő, Dániában 1014 fő, Franciaországban 1001 fő, Hollandiában és Portugáliában pedig 1000 fő. A felmérést a TNS Emnid közvéleménykutató intézet végezte a Münsteri Egyetem Vallásszociológiai Tanszéke által készített kérdőív segítségével. Az egyes országokban a TNS Emnid által megbízott partnerintézmények végezték a felmérést, melyre 2010. június és augusztus között került sor. A válaszadók reprezentálják az adott országok felnőtt lakosságát. A mintavételből fakadó esetleges torzulások súlyozás segítségével kerültek korrigálásra.[1]

LEÍRÓ EREDMÉNYEK

Az alábbiakban először a 2010 nyarán végzett nemzetközi kutatás egyes eredményeit ismertetjük, majd Németország esetében kísérletet teszünk egy magyarázó modell felállítására is.

[1] A súlyozás során az iskolázottsági szintet, a nemet és az életkort vettük figyelembe a megkérdezett országok hivatalos statisztikáira alapozva.

A lakosságnak a növekvő vallási sokszínűséghez való hozzáállásában egyértelmű országok közötti különbségek mutatkoznak. Összességében az látható, hogy a németek sokkal kritikusabbak a növekvő vallási pluralitás jelenségével szemben, mint más megkérdezett nemzetek polgárai.

A nem keresztény vallásokhoz és kultúrákhoz viszonyulás felderítése érdekében először általánosságban kérdeztünk rá arra, hogy a megkérdezettek idegen kultúrák által fenyegetettnek érzik-e magukat (lásd 1. ábra). Ez esetben a németek reakciója alig különbözik attól, amit a többi európai országban tapasztaltunk. Nyugat-Németországban, Dániában, Franciaországban és Portugáliában is egyaránt körülbelül 40% az egyetértés ezzel az állítással, míg Kelet-Németországban és Hollandiában a válaszadók fele értett egyet.

1. ábra: *„Úgy gondolom, hogy országunkat idegen kultúrák / nemzetek fenyegetik" (%)*

4 fokú skála. Az ábra azok arányát mutatja, akik nagyon, vagy inkább egyetértenek (%).[2]

Szintén viszonylag kicsik a különbségek Németország és a többi ország között, ha arra kérdezünk rá, hogy a vallás növekvő sokfélesége konfliktus forrásának tekinthető-e. Az összes vizsgált európai országban elterjedt az a nézet, hogy a vallások konfliktusokat okozhatnak, a legkevésbé Portugáliára és Franciaországra jellemző ez a vélemény (lásd a 2. ábrát). A többi vizsgált országhoz képest Franciaországot a nyitott és pozitív kapcsolatok jellemzik a nem keresztény vallásokkal szemben, de még itt is a többség úgy véli, hogy a vallás növekvő sokszínűsége jelentős konfliktuspotenciált hordoz magában.

[2] Rövidítések (valamennyi későbbi ábránál is): Ny-N: Nyugat-Németország (régi szövetségi tartományok), K-N: új szövetségi tartományok (ex-NDK), DK: Dánia, F: Franciaország, NL: Hollandia, P: Portugália.

2. ábra: *Növekvő vallási sokféleség mint gazdagítás és mint konfliktus (%)*

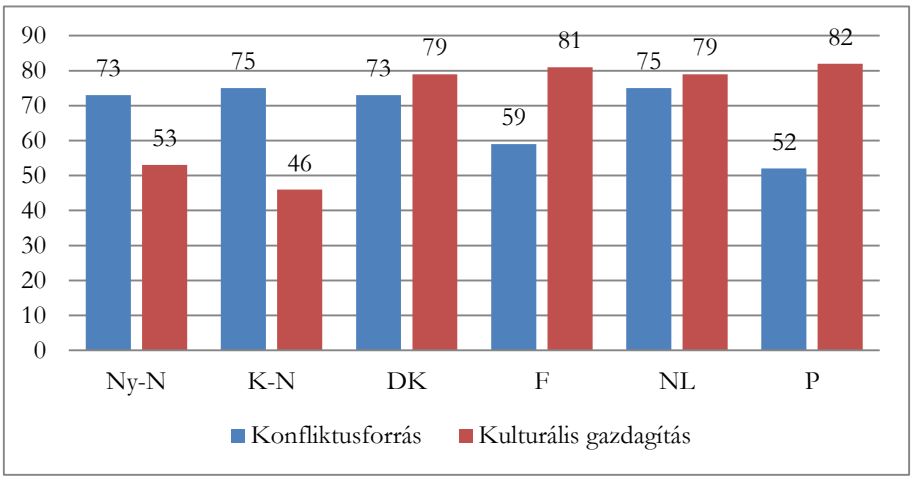

Kérdések: „A vallási csoportok növekvő sokfélesége társadalmunkban konfliktus forrása." „A társadalomban a vallási csoportok növekvő sokfélesége gazdagítja a kultúrát." 4 fokú skála. Az ábra azok arányát mutatja, akik nagyon, vagy inkább egyetértenek (%).

Ha megfordítjuk a kérdést, és arra kérdezünk rá, hogy a kulturális sokszínűségre gazdagításként tekintenek-e, akkor nagy különbségeket tapasztalhatunk Németország és a többi európai ország között. Németországban mintegy 50% érzi úgy, hogy a vallás sokszínűség által gazdagodik az ország, míg a többi országban 80% körüli ugyanez az arány (lásd a 2. ábrát).

3. ábra: *A nagyobb vallási sokféleség utáni vágy (%)*

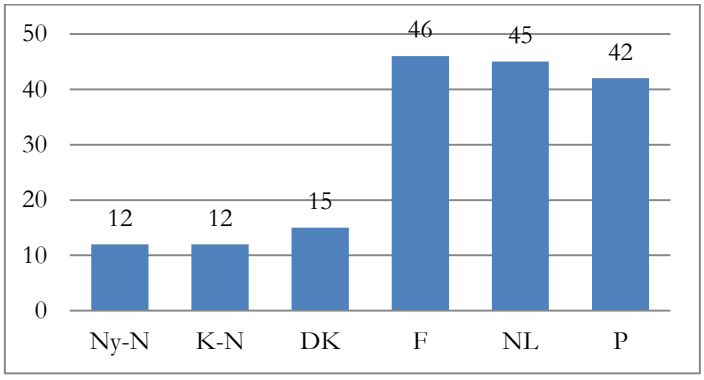

Kérdés: „Szeretném, ha a szomszédságomban a vallási csoportok / szervezetek nagyobb sokfélesége lenne, így választhatnék a vallási ajánlatok között." 4 fokú skála. Az ábra azok arányát mutatja, akik nagyon, vagy inkább egyetértenek (%).

Hasonlóképpen különbségek mutatkoznak az országok között, ha az a kérdés merül fel, hogy a megkérdezett nagyobb vallási sokszínűséget kíván-e a saját szomszédságában annak érdekében, hogy így egy szélesebb vallási kínálatból választhasson (lásd 3. ábra). Nyugat-Németországban mindössze 12%, Kelet-Németországban pedig 10% kívánja a vallási kínálat növekedését. Franciaországban, Hollandiában és Portugáliában több mint 40% szavazott a nagyobb vallási sokszínűség mellett, ugyanakkor Dániában csak mintegy 15%. A vallási sokféleség növekedését tehát kevésbé értékelik magasra Németországban, mint más nyugat-európai országokban, például Franciaországban, Hollandiában vagy Portugáliában. Igaz ugyan, hogy az emberek az összes vizsgált országban világosan tudatában vannak a vallási sokszínűséggel kapcsolatos problémáknak, de míg más országokban a túlnyomó többség az ebből fakadó kulturális gazdagodást is látja, addig Németországban egy egydimenziós, sokkal kritikusabb kép uralkodik a vallási pluralitásról.

Az országok közti különbségek még inkább nyilvánvalóbbá válnak, ha a lakosságnak a muzulmánokkal, hindukkal, buddhistákkal és zsidókkal szembeni attitűdjeit vizsgáljuk (lásd 4. ábra). Nyugat-Németországban csak 34%, Kelet-Németországban pedig csak 26% azok aránya, akik kifejezetten pozitív viszonyulást tanúsítanak a muzulmánokkal szemben. A többi országban viszont közel 60% volt ez az arány 2010 nyarán. Ha a zsidósággal, a hindukkal és a buddhistákkal szembeni általános attitűdökre kérdezünk rá, akkor megismétlődnek az országok között különbségek, bár nem ennyire drámai mértékben. De még így is átlagosan 20–25 százalékpontot tesznek ki az országok közötti eltérések e kérdés tekintetében.[3] Meglepő, hogy a zsidókkal szemben is negatívabb a németek viszonyulása, mint a többi vizsgált országban, még akkor is, ha a többség álláspontja Németországban is pozitívnak mondható.

[3] Feltűnő, hogy a muzulmánokhoz való viszonyulás kérdésénél Németországban alig választották a „nem tudom" választ, míg a többi valláshoz való hozzáállás tekintetében ez gyakrabban előfordult.

4. ábra: *Pozitív attitűdök a muzulmánokkal, hindukkal, buddhistákkal és zsidókkal szemben (%)*

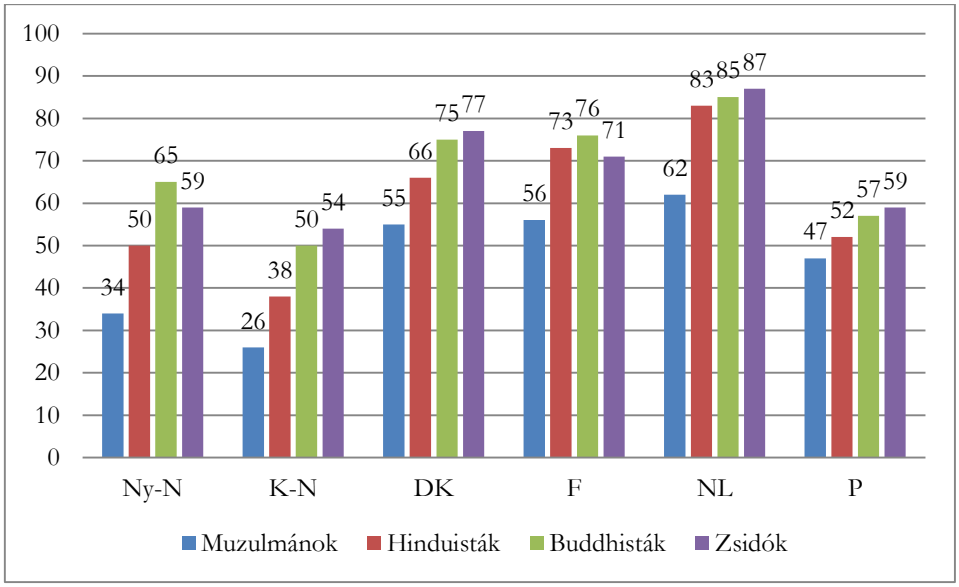

Kérdés: „Mi a személyes hozzáállása a következő vallási csoportok tagjaihoz?" 4 fokú skála. Az ábra azok arányát mutatja, akik nagyon, vagy inkább pozitív viszonyulásról számolnak be (%).

Annak érdekében, hogy több információt nyerjünk arról, vajon mit gondolnak az emberek, amikor az iszlámról beszélnek, olyan tulajdonságokat mutattunk nekik, amelyeket gyakran összekapcsolnak az iszlámmal pozitív vagy negatív sztereotípiák formájában.[4] A válaszadóknak spontán módon meg kellett adniuk, hogy mely tulajdonságokat társítják az iszlámmal. A negatívan megfogalmazott jellemzők eredményeit az 5. ábra mutatja.

Németországban, Dániában és Hollandiában a megkérdezettek több mint fele, egyes esetekben akár mintegy 80% -a is negatív jellemzőket társít az iszlámhoz: a nők hátrányos helyzetét, a fanatizmust, az erőszakot, és valamivel kevésbé gyakran a szűklátókörűséget. Összességében tehát az iszlámnak tulajdonított attribútumok a vizsgált európai országokban, Franciaország kivételével, főleg negatívak. Ezzel szemben Franciaországban a 2010-es eredmények alapján csak egy kisebbség kapcsolja egybe az iszlámot a fanatizmussal, az erőszakkal és szűklátókörűséggel.

[4] Allport (1954) és Tajfel (1981) előítéletekkel kapcsolatos klasszikus munkáit követve a sztereotípiákat úgy értelmezzük, mint általánosító jellemzők tulajdonítását bizonyos csoportoknak és azok tagjainak, amely tulajdonságok ezen csoportok és csoporttagok értékelését is tartalmazzák.

5. ábra: *Negatív képzettársítások az „iszlám" kifejezéssel (%)*

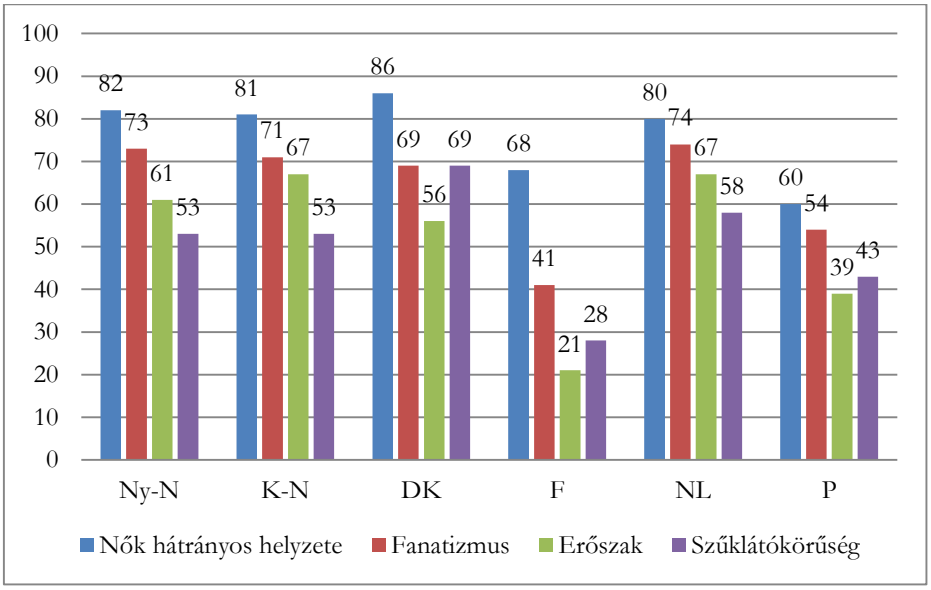

Kérdés: „Mire gondol, amikor azt a szót hallja, hogy »iszlám«?"
Több válasz lehetséges (%).

Az iszlámot pozitív tulajdonságokkal történő összekapcsolás hajlandósága nagyon alacsony az összes vizsgált európai országban, ideértve Franciaországot is (lásd a 6. ábrát). Átlagosan a válaszadóknak csak mintegy 20% -a gondol a toleranciára, az emberi jogok tiszteletére, a szolidaritásra és a békére az iszlám hallatán. Itt azonban ismét rendkívül erőteljes Németország és a többi ország közötti különbség, hiszen Németországban még sokkal kevesebb ember társít az iszlámhoz pozitív jellemzőket: csupán 5 és 10% közötti arányban tekintik a békességet, a toleranciát, az emberi jogok tiszteletét és szolidaritást az iszlámra jellemző tulajdonságoknak, míg más országokban 25, 30, sőt néha 40% ugyanez az arány. Tehát az iszlámkép minden országban túlnyomórészt negatív, Németországgal szemben azonban Franciaországban, Dániában, Hollandiában és Portugáliában a népesség sokkal nagyobb hányada hajlandó az iszlámot pozitívan is látni. Tekintetbe véve továbbá, hogy Dániában, Franciaországban, Hollandiában és Portugáliában mintegy 80% a növekvő vallási sokszínűségre gazdagodásként tekint, amit Németországban csak kb. 50% lát így, ismét megerősítést nyer a már hangoztatott megfigyelés, miszerint a németeknek az idegen kultúrákról alkotott képét egyfajta egydimenziósság jellemzi. Ezzel szemben más országokban erősebb az a tendencia, hogy idegen kultúrákról sokszínű kép alakul ki. Ott gyakrabban látják egyszerre a negatív és a pozitív aspektusait az ismeretlennek, és összesség-

ében magasabb fokú nyitottság mutatkozik a nem keresztény vallások iránt, ami azután az idegen vallásokkal szembeni erősebb toleranciában is megmutatkozik. Németországban ezzel szemben határozottabb a kép, határozottan inkább negatív.

6. ábra: *Pozitív képzettársítások az „iszlám" kifejezéssel (%)*

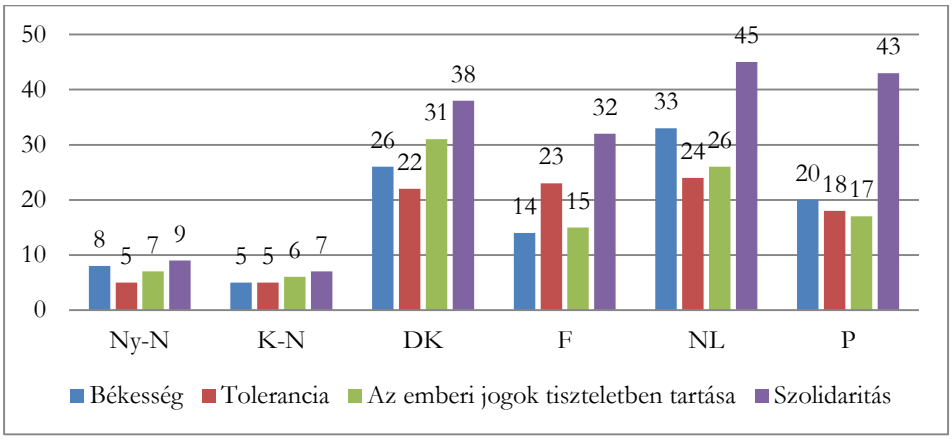

Kérdés: „Mire gondol, amikor azt a szót hallja, hogy »iszlám«?"
Több válasz lehetséges (%).

Ha ezek után a kereszténységnek tulajdonított jellemzőkre kérdezünk rá, akkor az értékelés pontosan a visszájára fordul: most nem azok vannak kisebbségben, akik pozitív képet alkotnak, hanem a többség tesz így; és nem a többség, hanem a kisebbség mond negatív véleményt. Különösen Németország esetében keletkezik az a benyomás, hogy az iszlámot éppoly negatívan ítélik meg, mint amennyire a kereszténységet pozitívan látják (lásd a 7. ábrát). A nyugat-németek 60-80%-a tulajdonít az iszlámnak erőszakot, fanatizmust és nőkkel szembeni megkülönböztetést, míg a kereszténységnek mindössze 5–10% tulajdonítja ugyanezeket a tulajdonságokat. Amíg Nyugat-Németországban a megkérdezettek mintegy 50–60%-a fedezi fel a toleranciát, a szolidaritást, az emberi jogok tiszteletét és a békességet a kereszténységben, addig kevesebb, mint 10%-uk köt össze ilyen tulajdonságokat az iszlámmal. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az előre megadott asszociációs lehetőségekkel a szemantika szintjén mozgunk. Nem a gyakorlat és a tapasztalat kerül megfigyelésre, hanem csak az észlelés szintjét érintjük. Így tehát azt mondhatjuk a 2010-es adatok alapján, hogy a sztereotípiák és előítéletek szintjén rendkívül erős a kontraszt aközött, ahogyan a német társadalom az iszlámhoz és a kereszténységhez viszonyul.

1. ábra: *Képzettársítások az „iszlám”-mal és a „kereszténység”-gel kapcsolatban Nyugat-Németországban (%)*

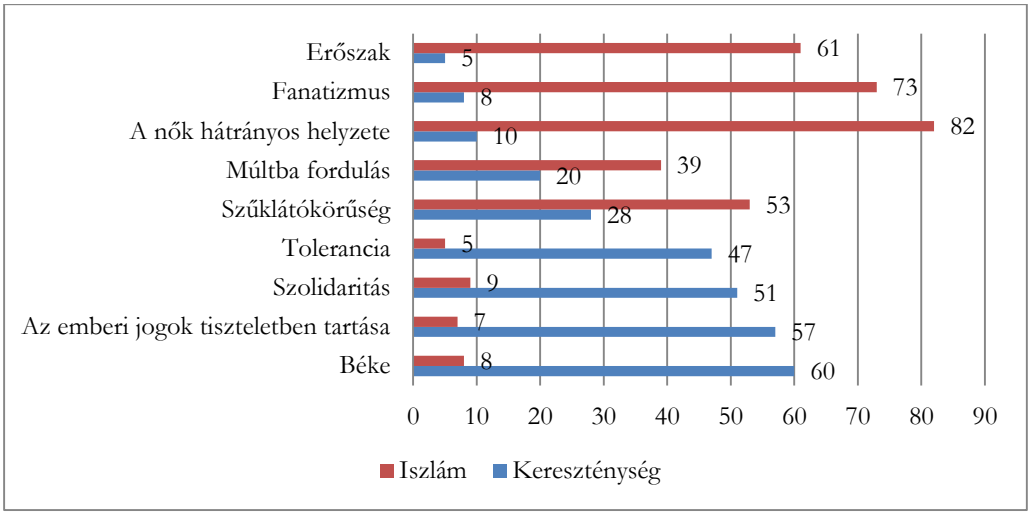

Az iszlámra vonatkozó, szemantikus szinten megfogalmazott fenntartások azáltal is megfigyelhetők, hogy csak egy kisebbség szerint összeegyeztethető az iszlám a nyugati világ alapelveivel. Arra a kérdésre, hogy az iszlám illik-e nyugati világunkba, Nyugat-Németországban csak 23%, Kelet-Németországban pedig csupán 21% válaszolt igennel (lásd a 8. ábrát). De a többi országban is meglehetősen alacsony, alig haladja meg a 30%-os értéket azoknak az aránya, akik úgy gondolják, hogy az iszlám kompatibilis nyugati világunkkal.

8. ábra:*Az iszlám és a nyugati világ összeegyeztethetősége (%)*

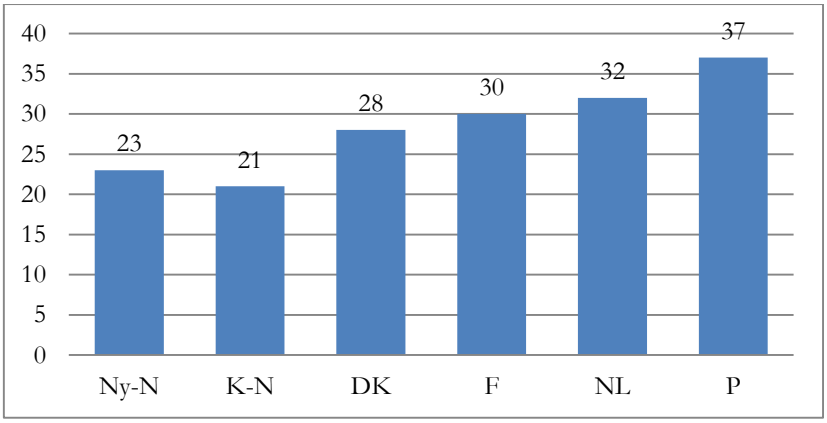

Kérdés: „Az iszlám teljes mértékben illeszkedik nyugati világunkba.” 4 fokú skála. Az ábra azok arányát mutatja, akik nagyon, vagy inkább egyetértenek (%).

A nyugat-németek 20%-a, és a kelet-németek csupán 16% -a véli úgy, hogy a nyugati és a muzulmán világ jól kijönnek egymással. Az egyértelmű többség azon az álláspontón van, hogy a muzulmán világ nem tartja tiszteletben a Nyugatot. Körülbelül 80% ezt a nézetet képviseli (lásd 9. ábra). Ezzel szemben a nyugati világnak a muzulmánokkal szembeni tiszteletére vonatkozó vélemények megosztottak. Körülbelül egyenlő arányban vannak, akik szerint a nyugati világ tiszteletben tartja a muzulmán világot, illetve akik tagadják ezt. A németek többsége szerint a muszlim és a nyugati világ között konfliktus van, és a muszlimok sokkal erőteljesebben járulnak hozzá ehhez a feszültséghez, mint a nyugati világ. Véleményük szerint mindenekelőtt a muszlimok azok, akik megtagadják a másik fél elismerését.

9. ábra: *A nyugati világ és az iszlám viszonyának értékelése Nyugat- és Kelet-Németországban (%)*

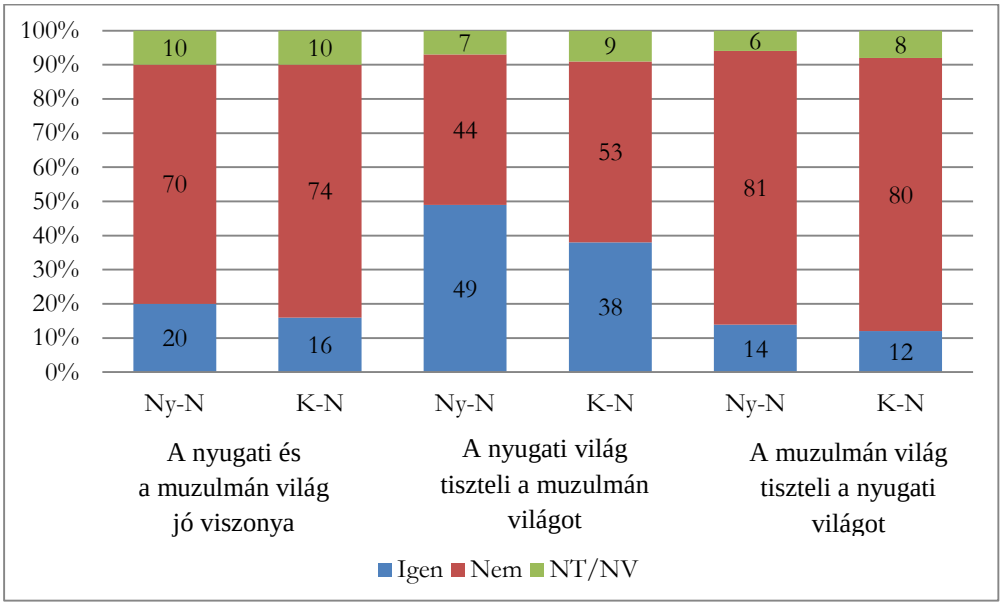

Kérdések: „Úgy gondolja, hogy a nyugati és muzulmán világ jól kijönnek egymással?”; „Egyetért-e azzal, hogy a nyugati világ tiszteletben tartja a muzulmán világot?”; „Egyetért-e azzal, hogy a muzulmán világ tiszteletben tartja a nyugati világot?” (%)

A németek többsége azonban nem beszél a civilizációk összecsapásáról abban az értelemben, ahogyan Samuel Huntington (1996, 2005) kifejtette. Arra a kérdésre, hogy jelenleg a civilizációk összecsapását, tehát az iszlám és a kereszténység közötti komoly konfliktust éljük-e meg, Nyugat-Németországban csak 41%, és a volt NDK-ban sem több mint 45% válaszolt igennel (lásd 1. táblázat). Ez ugyan egy jelentős kisebbség, de mégsem a többség, ami abból a szempontból meglepő, hogy a többség a keresz-

ténységgel pozitív tulajdonságokat, az iszlámmal viszont mindenekelőtt negatív tulajdonságokat köt össze (lásd 7. ábra). Meg kell azonban jegyezni, hogy a szóban forgó kérdésnél a civilizációk összecsapása a kereszténység és az iszlám közötti konfliktusra utal,[5] nem úgy, mint az előző kérdések, amelyek a nyugati világ és az iszlám kapcsolatára vonatkoztak. Itt tehát nem állapítható meg, hogy az iszlámmal és annak követőivel szembeni negatív viszonyulás a kereszténységgel, vagy a Nyugat világi értékeivel történő azonosulásból fakad-e inkább.

1. táblázat: *A kultúrák harca? (%)*

	Ma a kultúrák összecsapását éljük-e, vagy nem mondhatjuk ezt?	
	NY-N	K-N
a kultúrák összecsapását éljük	41	45
nem mondhatjuk ezt	52	43
nem tudja	5	11
nincs válasz	2	1
összesen	100	100

Annyi azonban már itt elmondható, hogy a kereszténységgel történő identifikáció Nyugat-Európa mégoly világias társadalmaiban is kifejezetten magas. A megkérdezettek egyértelmű többsége, több mint kétharmada a kereszténységet kultúránk alapzatának tartja. Dániában, több mint 80% gondolja így, Nyugat-Németországban, Franciaországban és Portugáliában mintegy a válaszadók háromnegyede, és még a legkevésbé vallásos Kelet-Németországban is a többség (55%) a kereszténységet a kultúra fundamentumának vallja. Annak fényében, hogy a többség Európa keresztény alapjait vallja, aligha meglepő, ha a lakosság többsége azt várja, hogy a muszlimok alkalmazkodjanak kultúránkhoz. Portugália kivételével minden vizsgált országban több mint 80% ért egyet ezzel a követeléssel.

Bár az iszlámról alkotott kép Nyugat-Európában rendkívül kritikus, de a vizsgált országokban, közöttük a Németországban élő emberek is fontosnak tartják, hogy tisztességesen bánjanak az idegen vallási közösségekkel. Ezt a hajlandóságot gyakran tagadják a közvélemény kritikusai. Wolfgang Benz (2012:13) például úgy látja, hogy kizárólag előítéletek és népharag van amögött, ha az emberek kritikusak az iszlámmal szemben, és szót emelnek a mecsetek építése ellen. Azonban ahhoz, hogy megértsük a muszlimokkal és az iszlámmal szembeni fenntartásokat, látnunk kell azt is, hogy a többség egy méltányos és igazságos viszonyra törekszik az „idegenekkel" szemben. Arra a kérdésre, hogy minden vallást, így az iszlámot is tiszteletben kell-e tartani, a

[5] Huntington (1996, 2005) is ebben az értelemben használja a kifejezést. A kulturális különbségeket mindenekelőtt a különböző vallási kultúrák közötti feszültségként határozza meg.

jelentős többség igen választ adott (lásd 10. ábra). Nyugat-Németországban mintegy 80% válaszolt igennel erre a kérdésre, a többi országban pedig még magasabb fokú az egyetértés ezzel a kijelentéssel.

10. ábra: *A külföldi vallások tisztelete és a vallási jogok szavatolása (%)*

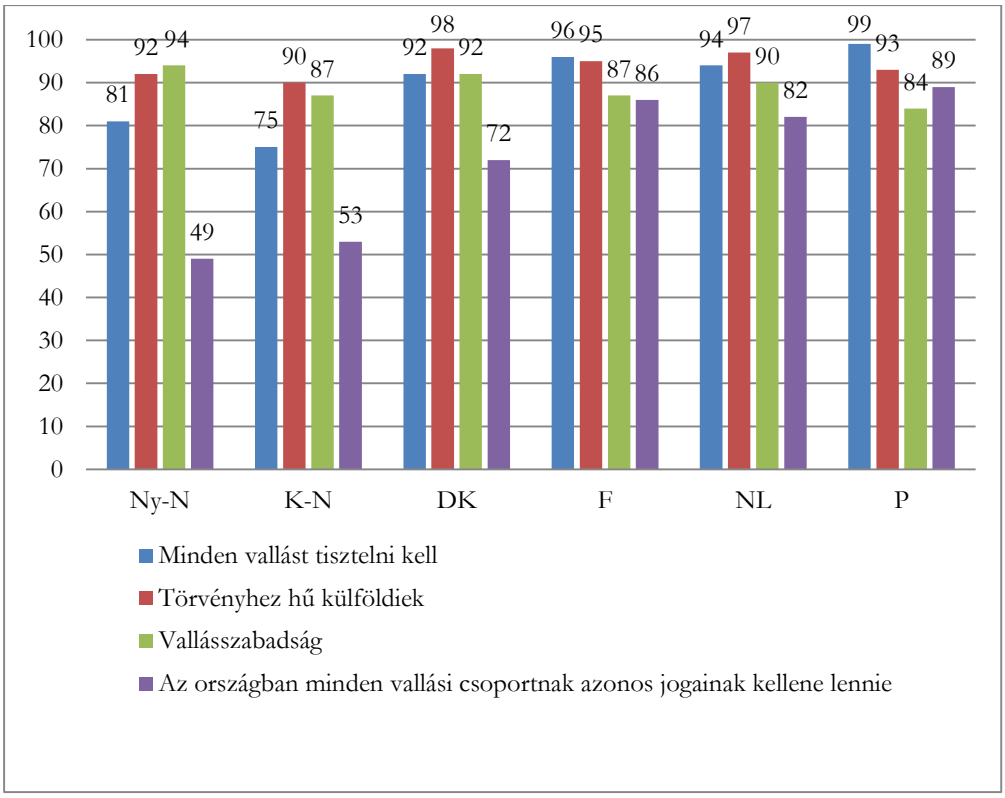

Törvényhez hű külföldiek: „Ha a külföldiek betartják törvényeinket, nem számít, milyen vallásúak"; Vallásszabadság: „Kérem, használja ezt a skálát, hogy jelezze, mennyire fontosak Önnek a politikai élet következő vonatkozásai..." 4 fokú skála. Az ábra azok arányát mutatja, akik úgy vélik, hogy a vallásszabadság nagyon vagy inkább fontos, Minden egyéb mutató: 4 fokú skála. Az ábra azok arányát mutatja, akik nagyon, vagy inkább egyetértenek (%).

A következő állítással egyetértők aránya is meglehetősen magas: „ha a külföldiek betartják törvényeinket, nem számít, milyen vallásúak" (lásd 10. ábra). Itt az elfogadók aránya minden országban eléri vagy meghaladja a 90% -ot. Hasonlóképpen mintegy 90% fogadja el a vallásszabadság alapelvét is. Összességében tehát a megkérdezettek kiállnak a nyugati demokráciák liberális értékei mellett, és úgy tűnik, hogy az idegen vallási közösségek elfogadását és tiszteletét legalább részben attól teszik függővé, hogy ők mennyiben tartják magukat ugyanezekhez az értékekhez. Az idegen vallási

közösségek, különösen az iszlám tagjai felé irányuló negatív viszonyulás, ahogyan azt különösen Németország esetében tapasztaltuk, nem áll szükségszerűen ellentétben a szintén velük szemben tanúsított tisztelettel. A tolerancia pontosan azt jelenti, hogy az egyik tiszteletben tartja a másikat, bár nem ért egyet a meggyőződésével és viselkedésével.

De valóban beszélhetünk-e toleranciáról Németországban, ha egyfelől látjuk a muzulmánokkal szembeni negatív attitűdöket, másfelől a ragaszkodást az összes vallás tiszteletben tartásához? A legjobb esetben is csak feltételes toleranciáról beszélhetünk, amit alátámaszt például az az eredmény is, mely szerint Nyugat-Németországban mindössze 28%, és Kelet-Németországban csak mintegy 20% támogatja a mecsetek építését (lásd a 11. ábrát). Ezzel szemben Dániában, Franciaországban, Hollandiában és Portugáliában a megkérdezettek jóval több mint a fele támogatta mecsetek építését a vizsgálat idején[6]. A minaretek építésének támogatottsága mindegyik országban szignifikánsan alacsonyabb, de Németországban különösen gyenge.

11. ábra: *A muzulmánok vallási jogainak tiszteletben tartása (%)*

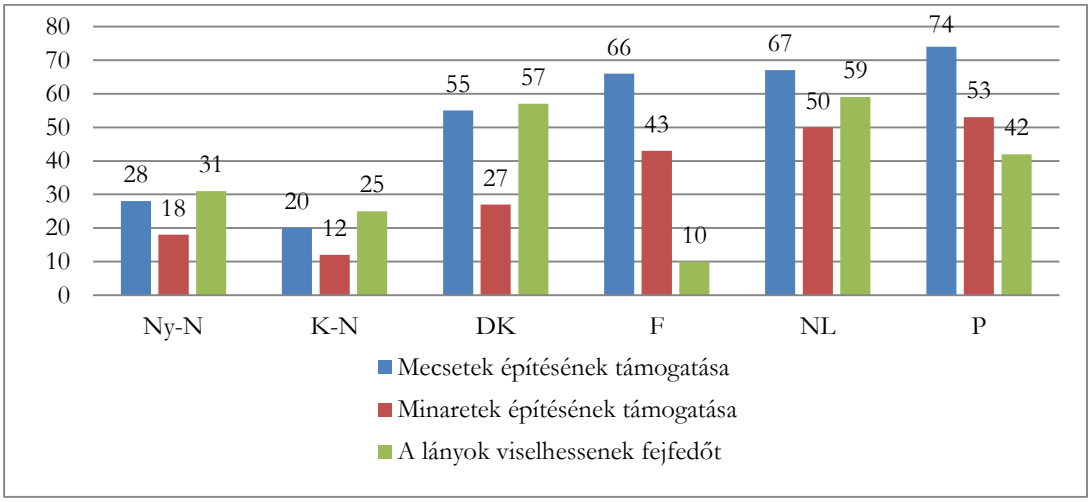

Mecsetek / minaretek építésének támogatása: „Általában véve támogatja-e mecsetek építését az országban?”; „És mi a helyzet a minaretekkel: támogatja a minaretek építését az országban?”; 2 fokú skála (igen – nem); Az egyetértő válaszok aránya (%); A lányok viselhessenek fejfedőt: „A lányok számára lehetővé kell

[6] Ezt az eredményt nem szabad úgy értelmezni, mintha a többi válaszadó támogatná a mecsetek építésének tilalmát. Nehezebb dolog a mecsetek építését támogatni, mint a mecsetek építésének tilalmát ellenezni. Ha úgy szól a kérdés – és így is tették fel az erre vonatkozó svájci népszavazáson –, hogy a megkérdezettek úgy gondolják-e, hogy a minaretek építését meg kell tiltani, akkor sokkal kevesebben hajlandók támogatni egy ilyen tilalmat.

tenni, hogy az iskolában fejfedőt viseljenek, ha ez vallási hagyományuk része". 4 fokú skála. Az ábra azok arányát mutatja, akik nagyon, vagy inkább egyetértenek (%).

Hasonló a helyzet, ha az a kérdés merül fel, hogy a lányok viselhessenek-e fejkendőt az iskolában, amennyiben ez része a vallási hagyományaiknak (lásd 11. ábra). Nyugat-Németországban 31%, Kelet-Németországban pedig mindössze 25% adott egyetértő választ 2010-ben, míg Dániában és Hollandiában jóval több, mint 50%. Franciaország kivételt képez e kérdés tekintetében, ami azzal áll összefüggésben, hogy a *laïcité* hagyománya szerint a vallási jelképeknek nincs helyük a nyilvánosságban, vallásilag semlegesnek kell megőrizni azt. Franciaországban 2004 óta tilos a fejkendő viselése tanároknak és diákoknak. Ezzel magyarázható a fejkendő iskolai viselésének alacsony elfogadottsága Franciaország esetében, amint az a 11. ábrán látható.

De mi az oka annak, hogy viszonylag sok német korlátozni szeretné a muzulmánok vallással kapcsolatos egyes jogait? Fenyegetve érzik magukat az iszlám által? Ha közvetlenül rákérdezünk, vajon az emberek nem félnek-e attól, hogy a németországi muzulmánok között sok terrorista is lehet, akkor a németek mintegy kétharmada igennel válaszol (lásd 12. ábra). Nem meglepő tehát, hogy ugyanolyan sokan vagy még többen azt szeretnék, hogy az iszlám közösséget megfigyelés alatt tartsa az állam (lásd 12. ábra).

MAGYARÁZÓ HIPOTÉZISEK

Mi húzódik amögött, hogy Németországban a többség nem garantálná az összes vallási közösség számára az egyenlő jogokat? Mi az oka annak, hogy az ország keleti és nyugati részén is a lakosság jelentős része támogatja a vallások egyenlőtlen bánásmódját, noha ugyanez a lakosság fontosnak tartja a jogállam értékeit, például a hit, a vélemény és beszéd szabadságát, valamint a kisebbségi jogok garantálását is? Az alábbiakban röviden választ keresünk erre a kérdésre kutatási adataink segítségével. Az elemzés előtt előbb néhány plauzibilisnek tűnő hipotézist állítunk fel.

Nyilvánvalóan hatást gyakorolhatnak bizonyos társadalmi-strukturális jellemzők arra, hogy mennyiben hajlandó valaki elfogadni az egyenlő bánásmódot minden vallási közösség tekintetében. Feltételezhető, hogy a felsőoktatás pozitívan befolyásolja a különböző vallásokkal szembeni egyenlő bánásmód elfogadását. Hasonlóképpen plauzibilisnek tűnik az a hipotézis, hogy a gazdasági helyzet befolyásolja a vallási egyenlőség elfogadását: minél jobb a gazdasági helyzet, feltehetőleg annál inkább hajlamosak az emberek egyenlő jogokat biztosítani a különböző vallású emberek számára, mivel az anyagi biztonság növeli a tolerancia készségét. Nem csak az objektív anyagi helyzet játszhat szerepet, hanem ennek szubjektív percepciója is. Ezért fontos, hogy ne csupán az objektív hátrányos helyzetet vegyük figyelembe, hanem „azokat az érzéseket is, amelyeket a cselekvőkben ez a hátrány ébreszt" (Rippl/Baier 2005:648).

A szocio-demográfiai jellemzőket tehát mind a kor, nem, iskolai végzettség és lakóhely (városi/vidéki) szerint, mind pedig a társadalmi státusz észlelésén keresztül kell megragadni. Vizsgálatunkba ezen felül a politikai jobb–bal skálán történő önbesorolást is bevontuk.

12. ábra: *Az iszlámmal és a muzulmánokkal szembeni attitűdök Németországban (%)*

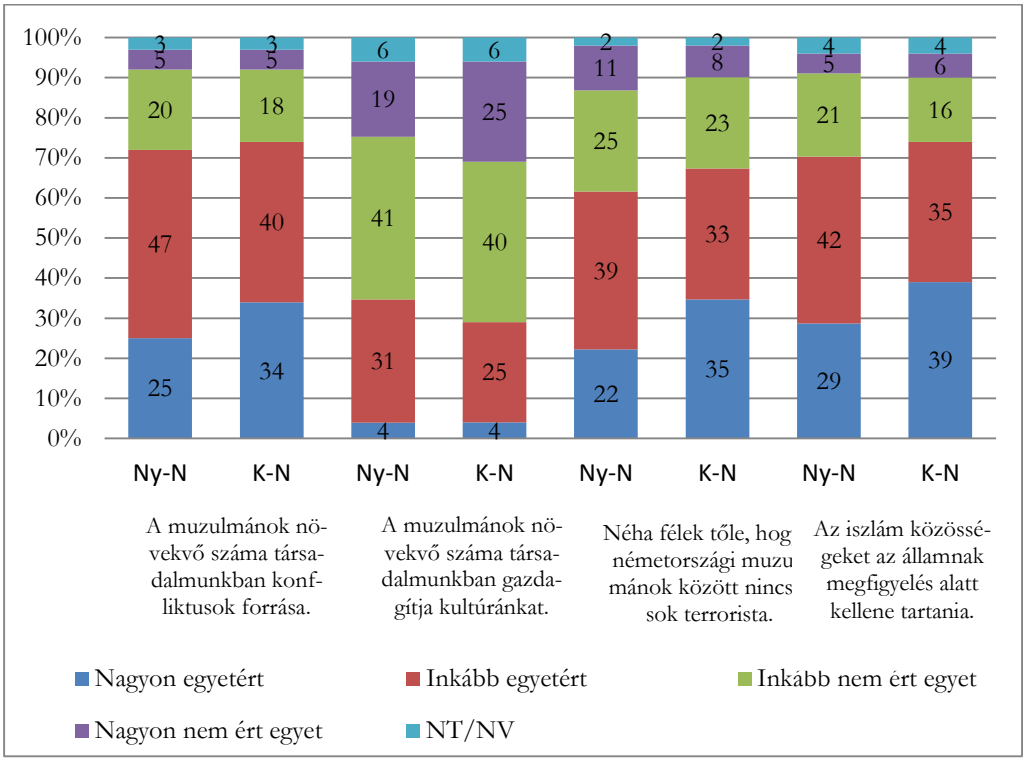

Egy másik hipotézis azzal kapcsolatos, hogy a nyugati értékek elfogadása, mint például a szólás- és véleményszabadság, a vallásszabadság, és a jogkövetés, milyen befolyással van az egyenlő jogok biztosításának elfogadására. Valószínűnek tűnik, hogy azok az emberek, akik számára az idézett nyugati értékek fontosak, inkább tartózkodnak attól, hogy megtagadják az egyenlő jogokat a nem keresztény vallási közösségektől.

A fenyegetettség érzése ugyanakkor valószínűleg ellentétes irányú hatást fejt ki. Az idegengyűlölettel foglalkozó szociológiai kutatások szerint a kultúra, a közösség és társadalmi béke fenyegetettségének érzése felerősíti az előítéleteket az idegenekkel szemben, és ezáltal feltehetőleg gyengíti annak hajlandóságát, hogy egyenlő jogokat biztosítsanak számukra (Stolz 2000:63). Jürgen Leibold (2009) azt vizsgálta, hogy a fenyegetettség észlelése milyen mértékben vezethet az előítéletek megerősítéséhez. Ő arra a következtetésre jutott, hogy a fenyegetettség érzése elsősorban az idegengyűlölet függvénye: minél inkább idegengyűlölő valaki, annál inkább hajlamos arra, hogy

más kultúrákat fenyegetésként érzékeljen, és annál erősebbek az előítéletei (Leibold 2009:152). Azt feltételezzük, hogy az idegen kultúrák fenyegetésként történő észlelése, valamint a vallások által a világban okozott konfliktusok hangsúlyozása hozzájárul annak támogatásához, hogy megtagadják az egyenlő jogokat a különböző vallási közösségektől, és ragaszkodjanak az idegen vallások működésének korlátozásához.

Azt is meg kell vizsgálni, hogy a fenyegetettség érzését elsősorban az iszlám váltja-e ki. Ezért elemzésünk egy további lépcsőjében arra is kitértünk, hogy a megkérdezettek nem félnek-e attól, hogy a Németországban élő muzulmánok között sok terrorista is lehet, valamint hogy az iszlám mennyiben tekinthető olyan idegen kultúrának, amely nem illeszkedik a nyugati világba, illetve hogy jobban kellene igazodnia a mi kultúránkhoz. A fenyegetettség érzése mögött az idegennel, az ismeretlennel és a nem megfelelően alkalmazkodóval szembeni affektív védelem is húzódhat. Az identitáselméletek a saját és az idegen csoport közötti konfliktusokat vizsgálják, és azt feltételezik, hogy az idegen csoport leértékelése együtt jár a saját csoport felértékelésével, és hogy az idegen csoportokkal szembeni egyenlő bánásmód megtagadására irányuló kísérletet ez a konfliktus határozza meg (Heitmeyer 2002).

Lehetséges azonban, hogy a különböző vallásokkal szembeni egyenlő bánásmódot azért szeretné valaki korlátozva látni, mert egy többé-kevésbé egységes kultúra normatív képe él benne. Az idegenek ez esetben alapvetően zavaró tényezők volnának. Annak érdekében, hogy ennek a normatív képnek a hatásait megvizsgáljuk, a vallásokkal szembeni megkülönböztető álláspont magyarázó modelljébe bevontuk a külföldiek elutasítását, azt az állítást, hogy a kereszténység a kultúránk alapja, valamint hogy fenntartásai vannak-e a megkérdezettnek a növekvő vallási sokféleséggel szemben. Kultúrantropológiai megfontolások, például Werner Schiffauer (2007:111–115) azt mondják, hogy a társadalom növekvő heterogenitásának tapasztalata félelmeket és hisztériát termel, amelyekből a muzulmánokról alkotott kép is táplálkozik. Ezen gondolatmenet szerint a növekvő társadalmi heterogenitással párhuzamosan a muzulmán a fenyegető Másikká válik az elbizonytalanodott erkölcsi közösség számára, amely az irányadó kultúráról (*Leitkultur*) szóló vitákban tesz hitet a társadalom egysége mellett, s egyben a muzulmánokból a félelem tárgyát kreálja. Feltételezésünk tehát az, hogy az egyenlő jogok megtagadása valamennyi vallási közösség számára annál erősebb, minél jobban hangsúlyozza a kulturális egységességet, valamint a vallási és kulturális pluralizmus elutasítását.

REGRESSZIÓS ELEMZÉS

A vallási csoportokkal szembeni egyenlő jogi bánásmód viszonylag alacsony szintű németországi támogatottságának magyarázata érdekében lineáris regressziós elemzést végeztünk, melynek során a potenciális magyarázó változókat több lépésben vontuk

be a modellbe[7]. Megvizsgáltuk, hogy a vallási csoportok egyenlő jogainak megtagadása mennyiben függ olyan társadalmi-strukturális jellemzőktől, mint a nem, az életkor, a végzettség, a társadalmi státusz vagy a lakóhely (1. lépés), a politikai és polgári szabadságjogok, például a szólásszabadság vagy a vallásszabadság elutasításától (2. lépés), a külföldi kultúrák általi fenyegetettség érzésétől (3. lépés), és konkrétan az iszlám követőinek erőszakosságától való félelemtől (4. lépés), a kulturális és vallási sokszínűség elutasításától és a kulturális-vallási homogenitás támogatásától (5. lépés), vagy a különböző vallásokkal – például a buddhista, a hindu, a zsidó vagy a muzulmán vallással – szembeni általános szkepticizmustól (6. lépés).

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk a két német mintára külön-külön végrehajtott regressziós analízis legfontosabb eredményeit. Az elemzés azt mutatta, hogy számos feltevésünk megerősítést nyert. A szocio-demográfiai jellemzők (Nyugaton a végzettség, Keleten a kor, valamint mindkét országrészben a gazdasági státusz), az olyan világi értékek elfogadása, mint a vallásszabadság és a törvénytisztelet, a fenyegetettség érzése és a védekezés a vallási és kulturális pluralizmussal szemben, mind befolyást gyakorolnak arra, hogy valaki támogatja-e minden vallási közösség számára az egyenlő jogok megadását. Ez a hatás azonban jelentősen csökken, ha más változókat is figyelembe veszünk. Nyugat-Németországban a muszlimokhoz való hozzáállás a legerősebb magyarázó tényező. Fontosabb még a vallási sokszínűség elutasításánál is, amely szintén szignifikáns magyarázó potenciállal bír.

A muzulmánokkal szembeni attitűdök Kelet-Németországban is jelentős szerepet játszanak ugyan, de erősebb hatásúak a vallási sokszínűséggel szembeni fenntartások, valamint a bevándorlók jogkövetésének elvárása. Úgy tűnik, hogy a kulturális és vallási homogenitással kapcsolatos normatív képzetek Kelet-Németországban különösen elősegítik az idegen vallások egyenlő jogainak megtagadására vonatkozó nézeteket. Ugyanakkor ezek a fenntartások elsősorban a muzulmánok köré összpontosultak. Kelet-Németország vonatkozásában talán igaz, amit Werner Schiffauer (2007) Németország egészére nézve feltételez: hogy egy közös fenyegetettség érzése az, ami egyáltalán megteremti a muszlimot, mint idegent.

Meglepő, hogy sem az általános idegengyűlölet, sem pedig a félelem, hogy a muszlimok között terroristák is vannak, nem bír szignifikáns magyarázó erővel a vallási egyenlőség megtagadásához. Óvatosan fogalmazva azt mondhatjuk, hogy kevésbé a

[7] Egy hierarchikus regressziós elemzés során lépésről lépésre egyre több változót építünk be a modellbe elméleti megfontolások alapján. A végrehajtás során számos szempont fontos: először is, hogy a megmagyarázott variancia (R^2) milyen mértékben változik az egyes lépések során, másrészt azonosításra kerülnek azon változók, amelyek a legerősebb hatást gyakorolják a függő változókra, és harmadszor pedig megvizsgáljuk, hogy az egyes magyarázó változók megtartják-e magyarázó erejüket akkor is, ha újabb változók kerülnek be a modellbe. Végül egy ilyen többváltozós megközelítés, melynek során számos változó hatását vizsgáljuk egyszerre, lehetővé teszi harmadik változók hatásának „kiszűrését" bármely két vizsgált jellemző viszonyából.

fenyegetettség érzése, mint inkább az elidegenedése járul hozzá az egyenlő vallási jogok megtagadásához. Ezt az értelmezést nem csak a következő két független változó magas magyarázóereje támasztja alá: „Ha a külföldiek betartják törvényeinket, nem számít, milyen vallásúak" és „A társadalomban a vallási csoportok növekvő sokfélesége gazdagítja a kultúrát." Hanem az is, hogy az iszlám és a nyugati világ között érzékelt összeférhetetlenség is szignifikánsan hozzájárul a vallási közösségekkel szembeni egyenlőtlen bánásmódhoz. Fontos azonban azt is látni, hogy Nyugat-Németországban szinte az összes független változó magyarázó erejét elnyeli a muzulmánokhoz való hozzáállás, és emellett csak a vallási sokszínűséggel szembeni védekezés marad meg önálló magyarázó erővel bíró tényezőként.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban röviden bemutattuk a 2010 nyarán öt országban végzett összehasonlító vizsgálat legfontosabb eredményeit, majd arra kerestük a választ, hogy Németország esetében milyen társadalmi-attitűdbeli magyarázó tényezők állhatnak amögött, hogy meglehetősen sokan utasítják el az idegen vallásokkal, különösen az iszlámmal szembeni egyenlő bánásmódot. A nemzetközi eredmények rávilágítottak arra, hogy bár az iszlámmal kapcsolatos fenntartások, és a muzulmán vallás negatív imázsa mindenütt meglehetősen elterjedt, Németország két szempontból is eltér a többi vizsgált országtól. Egyrészt itt nagyobb az elutasítók aránya, másrészt pedig a többi országban komplexebb az iszlámról alkotott kép: nem csupán a negatív vélemények terjedtek el, hanem meglehetősen sokan osztják azt a véleményt is, hogy az iszlám gazdagítja az adott ország kultúráját.

Németországban az idegen vallások elutasításának mind strukturális, mind attitűdbeli okai vannak. Fontos ugyanakkor észrevenni, hogy az általános elutasítás mögött is erőteljesen az iszlámmal szembeni fenntartások húzódnak.

A kutatás közel nyolc esztendővel ezelőtt zajlott. Az azóta végzett újabb vizsgálatokra marad annak megválaszolása, hogy az eltelt idő, és az azóta történt fontos események (menekültválság, berlini teherautós merénylet) hatására milyen változások történtek az általunk vizsgált attitűdökben.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Allport, Gordon W.: *The Nature of Prejudice.* Cambridge, Massachusetts, Perseus Books, 1954.

Benz, Wolfgang: *Die Feinde aus dem Morgenland: Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet.* München, Beck, 2012.

Heitmeyer, Wilhelm: Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit: Die theoretische Konzeption und erste empirische Ergebnisse. In: Heitmeyer, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Zustände*, Folge 1. Frankfurt a.M., Suhrkamp, 2002. 15–34.

Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996.

Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Budapest, Európa Könyvkiadó Kft., 2005.

Leibold, Jürgen: Fremdenfeindlichkeit und Islamophobie: Fakten zum gegenwärtigen Verhältnis genereller und spezifischer Vorurteile. In: Schneiders, Thorsten G. (szerk.): *Islamfeindlichkeit: Wenn die Grenzen der Kritik verschwimmen.* Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009. 145–154.

Pollack, Detlef – Müller, Olaf – Rosta Gergely – Friedrichs, Nils – Yendell, Alexander (szerk.): *Grenzen der Toleranz: Wahrnehmung und Akzeptanz religiöser Vielfalt in Europa.* Wiesbaden, Springer VS, 2014.

Rippl, Susanne/Baier, Dirk: Das Deprivationskonzept in der Rechtsextremismusforschung. Eine vergleichende Analyse. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 57. évf. 2005/4. szám, 644–666.

Schiffauer, Werner: Der unheimliche Muslim. Staatsbürgerschaft und zivilgesellschaftliche Ängste. In: Wohlrab-Sahr, Monika/Tezcan, Levent (szerk.): *Konfliktfeld Islam in Europa.* Soziale Welt, Sonderband 17. Baden-Baden, Nomos, 2007. 111–133.

Stolz, Jörg: *Soziologie der Fremdenfeindlichkeit. Theoretische und empirische Analysen.* Frankfurt amMain, Campus, 2000.

Tajfel, Henri: *Human Groups and Social Categories. Studies in Social Psychology.* Cambridge, Cambridge University Press. 1981.

NÉMETORSZÁG MINT SZUBJEKTÍV ÉLMÉNY

EGY KVALITATÍV KUTATÁS EREDMÉNYEI

LÁDONYI ZSUZSANNA

Korábbi kutatásomban Németország egyik tartományában, Észak-Rajna-Vesztfáliában élő magyarokkal készítettem interjúkat.[1] E kutatás fókuszában a migráció és a lelki egészség összefüggései álltak, s azt vizsgáltam, hogy egy új közegbe, azaz a Németországba való beilleszkedés során milyen lélektani folyamatok játszódnak le az egyénben. Továbbá azt a kérdést vizsgáltam, hogy az alkalmazkodás során ki milyen megküzdési stratégiákat alakít ki és azok az egyén lelki egészsége szempontjából mennyire pozitív hatásúak. A megküzdési folyamatokat intrapszichés, interperszonális és csoportszinten is vizsgáltam, Breakwell (1986) modelljének hármas felosztását követve.

A kvalitatív kutatás során többek között 14 narratív életútinterjút készítettem, amelyekből a műfaj szabadsága miatt[2] számos olyan egyéb járulékos téma[3] is kikristályosodott számomra, amelyek nem kötődtek szorosan a megküzdési stratégiákra vonatkozó alapkérdéshez, mégis érdemes velük behatóbban foglalkozni. Ilyen volt például az interjúalanyok élményei, tapasztalatai, viszonyulása a befogadó közeghez, azaz Németországhoz, ezen belül is a németekhez, vagy az ott élő magyarokhoz, illetve más bevándorló csoportokhoz. Az említett kutatásban a fő kérdések mentén ez utóbbi kérdéskörre egy fejezetet szántam.[4] Fontos megjegyezni azt a lényeges körülményt is, hogy a kutatás alapjául szolgáló interjúkat a 2015-től kibontakozó, egész Európát és benne Magyarországot is érintő migránsválság előtt készítettem, így annak hatása magától értetődő módon még nem szűrhető le az eredményekből.

[1] Ládonyi Zsuzsanna: *A migráció és a lelki egészség közötti összefüggések vizsgálata egy német tartomány magyarjaival készített interjúk tükrében.* Doktori értekezés. ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, 2016.

[2] A narratív életútinterjúk kezdő kérdése a módszernek megfelelően annyi volt csupán, hogy „Mesélje el az élettörténetét!"

[3] Ilyen volt például a generációk egymáshoz való viszonya; erről lásd részletesebben Ládonyi Zsuzsanna: „Hiába magyarok?" – A nyugati diaszpóra első és második generációs stratégiái In: Karlovitz J. T. (szerk.): *Elmélet és gyakorlat a neveléstudományok és szakmódszertanok köréből.* International Research Institute s.r.o. Komarno, 2018. 215–221. Letölthető: http://www.irisro.org/pedagogia2018januar/55LadonyiZsuzsanna.pdf

[4] Lásd a „Németország, a befogadó közeg" című alfejezetet.

Első lépésként a téma tágabb kontextusát mutatom be szakirodalmi feldolgozás alapján történeti, szociológiai megközelítésben. Először a németországi helyzetet bevándorlástörténeti aspektusból tekintem át, majd a statisztikai adatok tükrében a Németországban élő magyarokról írok. Ezt követően a kutatás módszertanát mutatom be, kiemelve a kvalitatív kutatások között a narratív életútinterjú módszerének előnyeit és hátrányait. Az interjúalanyok néhány jellemzőjére kitérve lépek tovább a konkrét kutatási tapasztalatokra. Végezetül tárgyalom az interjúkból kivehető, Németországra vonatkozó szubjektív élményeket, az interjúalanyok által megfogalmazott kulturális különbségeket, különböző szintű pozitív és negatív diszkriminációs élményeket, nemzeti (ön)reflexiókat. Az objektív, általánosabb nézőponttól fokozatosan közelítek az egyéni, szubjektív tapasztalatok felé, rámutatva ezáltal a migráció kérdésének komplex, interdiszciplináris megközelítést igénylő jellegére.[5]

NÉMETORSZÁG

Mielőtt Németországra részletesebben kitérnék, nézzük meg általánosan a befogadó társadalmakra vonatkozó, bevándorlásra hatást gyakorló erőket Örkény és munkatársai (2007) összefoglalásában.

Lényegesen befolyásolja a viszonyulást a bevándorlók tényleges száma egy társadalomban, valamint annak esélye, hogy mennyien követik a már letelepült idegeneket, illetve, hogy ők tömbszerűen, azaz szegregáltan vagy szétterülve, azaz integrációra törekedve élnek-e. A politika viszonyulása is erősen befolyásoló tényező abból a szempontból, hogy a bevándorlók jelenlétéből pozitív tőkét próbál kovácsolni, vagy inkább a félelemkeltés eszközéül használja fel az adott társadalomban élő külföldieket. A befogadó országok lakói is mindezek függvényében kétféle fő irányvonalat választhatnak a viszonyulásuk kifejezésére: kérdés, hogy integrálni akarják-e a bevándorlókat és a kisebbségeket az össztársadalomba, vagy kizárólagosan csak az asszimiláció útját látják megvalósíthatónak. Az *asszimilációs minta* abból az előfeltevésből indul ki, hogy a kisebbségek különállása csak konfliktushoz vezethet, így az egyedüli megoldás a másfajta csoport eltűnése, azaz teljes beolvadása, asszimilációja a többségi társadalomba. Az *integrációs minta* ezzel ellentétben a kulturális minták egyenrangúságáról beszél, így se a többségi, se a kisebbségi (bevándorlói) kultúra léte nem kérdőjelezhető meg.

A 2015-től Európát tömegesen elérő menekülthullám előtt Szabó Mátyás (2005) még a következő megállapításokat tehette, miszerint egyértelmű különbség rajzolódott ki a tradicionálisan befogadó országoknak nevezhető USA, Kanada és Ausztrália,

[5] Jelen írásműben a migráció kérdésének komplex tárgyalásánál eltekintek a lélektani, szociálpszichológiai szempontoktól, melyek alapos elemzését lásd a fentebb említett doktori disszertációmban.

illetve a konzervatívabb európai országok között. Massey (1993; Sik, 2007) kiegészítték még azzal a ténnyel is ezt a megállapítást, hogy az elmúlt 60–70 évben zajló fokozatosan erősödő migrációs jelenségek annyiban is új színezetet kaptak, hogy az évszázadokon át kibocsátó európai országok befogadó államokká váltak. Szabó szerint az európai országok sokkal több akadályt is állítottak a bevándorlók elé, mert a társadalmi pozíciók hagyományosan a helyi elit számára vannak fenntartva, így az őslakósok és a bevándorlók jogai között jelentős különbségek érzékelhetők. Mára már az említett tengerentúli országok bevándorlókhoz való viszonyulása sem olyan liberális egyértelműen, mint ahogy erről Szabó ír, sőt sokat szigorodott, viszont az kétségtelen, hogy a multikulturalizmus terén történelmi okokból kifolyólag is jóval sokrétűbb tapasztalatokkal és évszázados, generációkon átívelő élményekkel rendelkeznek. Mégis hozzá kell tennünk, hogy a bevándorlás-politikához való viszony erősen átrendeződött és polarizálódott Európában, valamint a 2015-ös válság óta napi szinten közbeszéd tárgyává vált az egész kontinensen.

Milborn (2008) három, szerinte kudarcosnak mondható európai modellt különített el a migráció kezelése terén. Ezek azok a modellek, amelyek hatása ma is érvényes, még ha az elmúlt néhány évben az új kihívások hatására átalakuláson mennek keresztül.

1. A multikulturalizmus modellje: Hollandia, Nagy-Britannia. Elméleti síkon a demokrácia eszméjét követve az állam szorgalmazza a bevándorló csoportok önszerveződését, részvételüket a társadalmi élet színterein, akár saját oktatási intézmények vagy önálló média életre hívásával. Tehát az etnikai identitás megőrzésének támogatását tűzik ki célul, amit a diszkriminációellenes törvényekkel próbálnak is előkészíteni. A gyakorlatban azonban a modell működőképességét kérdőjelezi meg az eredmény: diszkriminációellenesség nem valósul meg, a gettósodás jellemző, a bevándorlók társadalmi státusza (foglalkoztatás, iskolai végzettség, stb.) szinte minden tekintetben alacsonyabb mint az „őslakosok" körében.

2. Az integráció modellje: Franciaország. A szabadság, egyenlőség és testvériség hármas jelszava alatt a szekularizált állam mindenkit franciának tekint, aki Franciaországban született, és 18. életév betöltésével automatikusan megkapja az állampolgárságot. A valóságban azonban a bevándorlókkal és leszármazottjaikkal szembeni diszkrimináció mindennapokban való jelenléte (pl. a munkaerőpiacon, a lakáspiacon, iskolában, stb.) feloldhatatlan társadalmi feszültségeket hordoz magában.

3. A vendégmunkások modellje: Németország, Ausztria. A bevándorlókkal szembeni állami állásfoglalás e modell szerint nem az ígéretekre épül, hanem a foglalkoztatás dimenzióján keresztül, pragmatikusan közelíti meg a kérdést. Amint lejár a vendégmunkás

munkaszerződése, el kell hagynia az országot. Tehát ebben a modellben az állampolgárság[6] kérdése nem merül fel hangsúlyosan. A gyakorlatban azonban láttuk, hogy a vendégmunkások nem a hazamenetelt, hanem a maradást választották, sőt a családegyesítések is megindultak, erre a későbbiekben még visszatérek. Az ott született gyerekek viszont nem kapják meg automatikusan az állampolgárságot, azaz nem teljes jogú tagjai a társadalomnak. Mindennek következményeként ún. „párhuzamos társadalmak" épültek ki, illetve a kitoloncolás veszélye Damoklész kardjaként lebeg sokak felett, állandó bizonytalanságban tartva az érintettek tömegeit. A legnagyobb változás ebben a modellben van folyamatban, hiszen az elmúlt 2–3 év menekültjeinek legfőbb célállomása pont Németország lett.

A szerző sikeres modellként egy Európán kívüli, kanadai példát hoz, de e multikulturális állam öndefiníciója is a bevándorláshoz kötődik. Feltételekhez kötött, de az állam részéről elvárás is, hogy a bevándorlók három év elteltével felvegyék az állampolgárságot. Viszont a kisebbségek jogai megkérdőjelezhetetlenek, a gyakorlati politika is az egyensúlyteremtést célozza és a közös kanadai identitással való azonosulás mindenki számára megajánlott és befogadható.

Örkény és munkatársai (2007) említik meg azt a kutatási eredményt, miszerint Európában a nemzeti érzés a németeknél volt az egyik legalacsonyabb, amit többek között, de talán leghangsúlyosabban a német nacionalizmus, második világháborús traumatizált múltja magyaráz.

Lothar Kreyssig, az Aktion Sühnezeichen[7] alapítója, erről így vallott: „Mi németek kezdtük a második világháborút, s már ezzel fölmérhetetlen szenvedést okoztunk az emberiségnek, többet bárki másnál" (Király, 2008:110). Ez a mondat 1958-ban hangzott el, de a kollektív bűnösség elvének fenntartásához kapcsolódó bűntudat mind a mai napig tematizált kérdés Németországban (médiában, oktatásban,[8] stb.), ami jelzi, hogy a feldolgozás folyamata még mindig nem zárult le.[9]

[6] A tartózkodási engedéllyel rendelkező külföldiek bevonásra kerültek a német szociális biztosítási rendszerbe, ami hozzájárult ahhoz, hogy az állampolgársággal nem rendelkező vendégmunkások és családtagjaik lecsúszását megakadályozza. (Santel, 1998, idézi Cseresnyés, 2005)

[7] 1958-ban elindított egyfajta engesztelési – megbékélési mozgalom kapcsolódott a német evangélikus egyházhoz, és eredeti célja szerint egy éves önkéntes munkára, békeszolgálatra hívta volna a német fiatalokat azokba az országokba, ahol a náci Németország a legtöbb fájdalmat okozta. Ez Németország kettészakadásával a mozgalom kétirányú fejlődését is jelentette, a keleti blokkban csak részben valósulhatott meg az eredeti cél. Az Aktion Sühnezeichen Magyarországgal is épített ki kapcsolatokat, aminek jelentőségét a szocialista tömbben egyedül megmaradt budapesti rabbiképző léte adta (Király, 2008).

[8] Nyugat-német barátaim mesélték, hogy mikor a '70-es, '80-as években iskolába jártak, szinte minden órán tematizálódott Németország második világháborús múltja.

[9] Udvari (2014:77) is ír arról a német szociális munkások vonatkozásában, hogy a múlttal való szembenézés késlekedett és a háborút követő időszakban inkább a munkába menekülést választották, hisz súlyos szociális problémák megoldásában, enyhítésében kellett aktívan részt venniük.

A nemzeti szocializmus szörnyűségeire irányuló emlékezet és az ehhez kapcsolódó szégyen is hozzájárult ahhoz, hogy Németország politikai, történelmi mítoszoktól mentes terület legyen, ahol aztán az összetartozás új szimbólumai a gazdasági jóléthez, „Witschaftswunder"-hez kapcsolódnak, mint például a Volkswagen vagy a Mercedes autómárka. De ide tartozott az 1954-ben éppen a magyarok felett aratott futballgyőzelem is Bernben *(Wunder von Bern)* (Dámosy, 2009 idézi Münkler, 2009).

A gazdasági csodához[10] a Marshall-segélyen (Németh, 2002) kívül a külföldről behívott vendégmunkások tömegei is hozzájárultak, akik először nem is Törökországból érkeztek. Csak néhány mondat erejéig még korábbra kell visszalépnünk a történelemben, ha teljes képet szeretnénk kapni Németország migrációtörténetéről. Már a 19. század utolsó harmadától kezdve egyre fokozottabban jelent meg az igény a külföldi munkaerőre az ipari fejlődés hatására. Az első világháborút megelőzően már 1,2 millió lengyel vendégmunkást foglalkoztattak Németországban (Hax-Schoppenhorst, 2010:16–18). Ekkor jöttek már olaszok és hollandok is nagy számban. Az első világháború idejére azonban ők már kényszermunkásokká váltak, amikor is a hátország biztosítása volt a feladatuk főleg mezőgazdasági, hadiipari és bányászati munkájuk által. A második világháború eseményeivel járó népmozgásokat (menekülések, hadifogság, stb.) követően 1950-ig kb.13 millió „népi német" érkezett a volt NSZK és NDK területére főleg lengyel és szovjet területekről, illetve kb.200 ezren Magyarországról, és közel hasonló számban Romániából (Németh, 2016). 1956-ban a forradalmat követő időszakban pedig kb. 13 000 magyar menekült került Németországba (Bouhra, 2011), egészen pontosan 14 270-en[11] telepedtek le az egykori NSZK-ban. Befogadásuk propagandaakciót és humanitárius gesztust is jelentett egyben (Kecskés, 2010).

Visszatérve a német gazdasági csodához, ahogy említettem nemcsak a török vendégmunkások (1961) járultak ehhez hozzá, hanem államközi szerződésekkel érkeztek olasz (1955), görög és spanyol (1960), marokkói (1963), portugál és tunéziai (1965) valamint jugoszláv (1968) „Gastarbeiter" csoportok Németországba (Bouhra, 2011:1) (Frerich–Frey, 1996:84 idézi Udvari, 2014) (Németh, 2016). Az első államközi szerződést követő két évtizedben csaknem 14 millió külföldi munkás jött az NSZK-ba, akik közül 11millióan haza is tértek hazájukba. 1973-ban az olajválság hatására kialakult gazdasági recesszió állította meg a folyamatot és véglegesen beszüntették a munkaerő-toborzást. Az ottmaradottak létszáma (kb.3 millió) aztán családegyesítés

[10] „1950 és 55 között 13,1%, 1955 és 1960 között 10,8%, 1960 és 70 között 8,4% volt a gazdasági növekedés." (Frerich-Frey, 1996:25 idézi Udvari, 2014:69)

[11] „Report of the Intergovernmental Committee for European Migration on the Hungarian Refugee Situation (Ausztria, 1957. december 31.)". USA Senate Report, No. 1815 (1958), idézi Puskás (1985: 249)

és a magas születésszámok által megsokszorozódott. A rövidebb időre érkezett vendégmunkások lassan átváltoztak maradni szándékozó bevándorlókká, akik társadalmi integrációjának kérdése már családjaikat, gyermekeiket is érintette (Németh, 2016).

Komáromi Sándor (2010) írta le az észrevételeit[12] a német bevándorlás-politikára vonatkozóan Preuss[13] írásához kapcsolódóan. A következő alaptézisek kerültek megállapításra: a Német Szövetségi Köztársaság a '70-es évektől kezdve fokozatosan, szinte észrevétlen változott át bevándorló-társadalommá, a korábbi etnikai-kulturális jellegét felhígítva. Ezt a folyamatot tulajdonképpen maga a német politika indította be teljes mértékben önkéntesen, majd tartotta fenn a főleg török származású vendégmunkásokat behívva úgy, hogy az elsődleges szempont a gazdasági érdekek kiszolgálása volt. A második-harmadik bevándorló-generáció két csoportra osztható, tehát nem egy homogén közösségről van szó, egy részük tehát beilleszkedett a német társadalomba és van olyan, aki a politikai elit tagjává is vált, másik részük viszont szegregált módon, gettószerű körülmények között él a nyelvet se beszéli és ellenáll az integrációnak. A migránsbefogadás menete teljesen legitim módon zajlott le Németországban összhangban az alaptörvénnyel, Európa egyik legliberálisabb menedékjogi szabályozása[14] szerint.

Németország migráció történelméhez azonban hozzátartoznak az 1970-es 1980-as években Vietnámból és Kambodzsából a nyílt tengeren kis hajóikon menekülők csoportja is, akik kb. 26 000-en lehettek és nem véletlenül kapták a „Boatpeople" elnevezést[15] (Bouhra, 2011). Az 1980-as évek végén és az 1990-es évek első felében nemcsak a Lengyelországból, Magyarországról, Romániából és Bulgáriából érkező bevándorlók számára vált vonzó célponttá Németország, hanem egyre többen kértek menedékjogot az Európán kívüli háborús és válságövezetekből. Ahogy fentebb már említettem, a vendégmunkásokból is bevándorlók lettek, és a megérkezettek közül egyre kevesebbeket mozgatott a későbbi hazatérési szándék. További rétegeket alkottak a Jugoszlávia széteséséhez kapcsolódó háború (1992–1995) elől menekülők etnikailag, nyelvileg és vallásilag is heterogén csoportja, amikor is kb. 330 000 ember be-

[12] A vészharangot kongatók veszélyben érzik a német „vezető kultúra" általános elfogadottságát a társadalomban, ami a történelmileg kiforrott, keresztény-európai kultúra része és aminek az elfogadását elvárnák a bevándorló csoportoktól is, valamint azt is, hogy alkalmazkodjanak hozzá.

[13] Preuss, U. K.: Kein Ort, nirgends. Die vergebliche Suche nach der deutschen Leitkultur. In: *Blätter für deutsche und internationale Politik.* 2010. No. 6. 67–79.

[14] Ennek oka a fentebb már taglalt történelmi múlttal hozható összefüggésbe.

[15] Érdekes módon Németország északi részén, az Északi-tenger partján elhelyezkedő településeken közülük sokan ottmaradtak, letelepedtek és mind a mai napig ott élnek. Egyházi kötődésüket megtartva közösséget alkotnak részben kapcsolódva a helyi gyülekezetekhez és a német nyelvű istentiszteleten például vietnámi nyelven is felolvasnak bizonyos részeket a Bibliából.

fogadására került sor, köztük délvidéki magyarokra is. 1991-től kezdve megkönnyítették a kelet-európai zsidó vallásúak és leszármazottjaik letelepülését, amivel a 100 000 főt meghaladó létszámban éltek is. Németh (2016) szerint 1993-ig 180 000 zsidó[16] vándorolt ki a Szovjetunióból és volt utódállamaiból, majd talált otthonra Németországban, ahol kollektív menekültjogi státuszt kaptak. Az 1950-et követő fél évszázad során mintegy 3,5–4 millió német felmenőkkel rendelkező, a német nyelvet sok esetben már nem is ismerő és használó, vagy más tájszólást beszélő ún. „Aussiedler" vagy „Spätaussiedler" (Slachta, 2015) költözött régi-új hazájába. A legutóbbi német származású betelepülők közül a legnagyobb csoportot az ún. orosz-németek alkotják.[17] Ma a harmadik világ konfliktus-övezeteiből érkező menekültek jelentik a legnagyobb csoportot és kihívást Németország számára.

Ahogy fentebb Örkényt és munkatársait (2007) idézve említettem, hogy a bevándorlókhoz való viszonyulást azok tényleges száma is befolyásolja, így nézzük meg, hogy mit tudhatunk a Németországban élő külföldiek arányáról. Pontosabban a német szakirodalomban is használt fogalom, a „Menschen mit Migrationshintergrund", azaz a „migráns háttérrel rendelkező emberek" kifejezés világosabban jelzi számunkra a vizsgált embercsoport összetettségét.

Migrációs háttérrel rendelkező személyeknek azokat tekinti, akik „1949 után a Német Szövetségi Köztársaság mai területére bevándoroltak, valamint minden Németországban született külföldi és mindenki, aki Németországban született németként, de legalább az egyik szülője bevándorló vagy Németországban született külföldi." (*Bevölkerung nach Migrationsstatus*…,2013:3) Ebbe a körbe tehát beletartoznak mindazok, akik már német állampolgárságot szereztek, illetve a német származású ún. „Spätaussiedler"-ek, akik Kelet-Európából áramlottak vissza. Az alábbi táblázat szemléletesen bemutatja a migrációs hátterű személyek egyes csoportjait.

[16] Közülük Novikov (2005:93) szerint a volt Szovjetunió területéről 154.000 zsidó vándorolt be Németországba 1991–2005 közötti időszakban.

[17] Az ún. „Russlanddeutsch"-ok letelepülésükhöz minden állami segítséget megkaptak (lakás, ingyenes nyelvtanulási lehetőség, stb.) és automatikusan az állampolgárságot is (természetesen német felmenőkre vonatkozó hiteles igazolások birtokában). Számuk kb.2 millióra volt tehető az ezredfordulót követően (Novikov, 2005:93), akik főleg 1988 és 1997 között érkeztek és azóta megteremtették a maguk orosz nyelvű intézményeiket, médiájukat (Feischmidt & Zakariás, 2010). Máshol megemlítem, hogy Lüttinger (1986, 1989) beszámol beilleszkedési törekvéseik részleges kudarcáról.

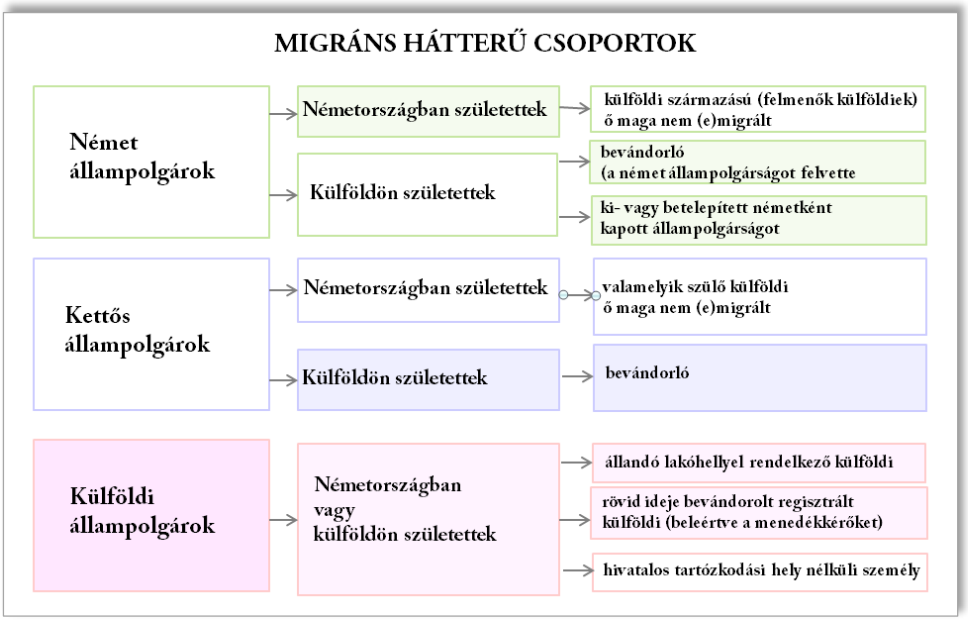

1. ábra: Migráns hátterű csoportok[18]

Az állampolgárság kérdésére tekintve, az ezredfordulót megelőző három évtizedben szigorú szabályozásoknak köszönhetően állampolgárságot „csak" kb. 750 ezernyi külföldi kaphatott Németországban. A 2000-ben kiadott jogi enyhítések következtében megkönnyítették az állampolgárság megszerzését és a korábbi 15 évről 8 évre csökkentették a németországi tartózkodás idejét, ami után lehetett kérvényezni. A Németországban született gyerekek vonatkozásában is ha valamelyik szülő min. 8 éve él kinn, akkor jár automatikusan az állampolgárság (Németh, 2016).

A 2005–2009 közötti felmérések tanúsága szerint a migrációs hátterűek aránya Németországban az összlakossághoz viszonyítva 18,6%, ami kb. 15 millió embert jelent, azaz durván minden ötödik ember nem német, viszont nagyobbik része már rendelkezik állampolgársággal. A nagyvárosok vonzáskörzetében ez az arány még erőteljesebb volt: Stuttgartban 40% körüli, Kölnben 30%, míg Berlinben is 23%-osra tehető az arányuk. A Német Statisztikai Hivatal 2011-es mikrocenzus eredményei[19] is kiemelik a migrációs háttérrel rendelkezők számát is, nemcsak a Németországban élő külföldi állampolgárok számát tárja fel előttünk. A mikrocenzus adatai alapján 2011-re a migrációs háttérrel rendelkezők száma Németországban kb.16millióra nőtt, akiknek több mint fele már német állampolgár lett. A vizsgált tartományban, Észak-Rajna-Vesztfáliában az összlakosság 24%-a migrációs hátterű, akik közül 43,4%-a külföldi állampolgár.

[18] Forrás: Hax-Schoppenhorst & Jünger (2010:10)
[19] Az adatokhoz tartományonkénti bontásban is hozzáférhetünk.

	A lakosság összlétszáma	Migrációs háttér nélküli lakosság száma	Migrációs hátterű lakosság	Ebből német állampolgár	Ebből külföldi állampolgár
Németország	81 754	65 792	15 962	8 771	7 191
Észak-Rajna-Vesztfália	17 837	13 521	4 316	2 442	1 874

1. táblázat: Németország és ezen belül Észak-Rajna-Vesztfália lakossága migrációs státusz szerinti bontásban a 2011-es mikrocenzus alapján (1000 főben)[20]

Ezek a számok viszont azóta is csak növekednek, és nemcsak a napjainkban zajló folyamatokra kell gondolnunk, hanem arra is, hogy már csaknem egy évtizeddel korábban is az öt év alatti gyermekek közül minden harmadik migráns családból származott, akik már a negyedik nemzedéket alkotják. Bár azt is hozzá kell tennünk, ahogy már részben említettem, hogy egy nagyon heterogén tömegről van szó több kontinensre kiterjedő származási országokkal, kultúrákkal, akik között a feltörekvő-illeszkedő típustól az elgyökértelenedett, lecsúszott rétegekig mindenféle csoport megtalálható. Az utóbbiak száma kb. 2 millióra volt tehető 2009–2010 táján, akik viszont valójában mégis egy nagynak számító tömeget alkotnak és a létszámuk csak növekedhetett.

Tartományonkénti bontásban is rátekinthetünk a Németországban élő külföldi állampolgárokra 2011-es adatok vonatkozásában, ami alapján részletes képet kaphatunk az országon belüli különbségekről lakosságszám vonatkozásában és azon belüli külföldi állampolgárok arányáról.

	Teljes lakosságszám	*Külföldi lakosságszám*	*Külföldiek aránya*
Baden-Württemberg	10 512 441	1 208 289	11,5%
Bajorország	12 443 372	1 134 527	9,1%
Berlin	3 326 002	471 270	14,2%
Brandenburg	2 453 180	49 117	2%
Bréma	652 182	78 356	12%

[20] Forrás: Statistische Bundesamt https://www.destatis.de /DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/ BevoelkerungMigrationsstatus5125203117004.pdf?__blob=publicationFile

Hamburg	1 718 187	235 666	13,7%
Hessen	5 993 771	744 385	12,4%
Mecklenburg-Elő-pomeránia	1 606 899	31 465	1,9%
Alsó-Szászország	7 774 253	470 683	6%
Észak-Rajna-Vesztfália	17 544 938	1 825 059	10,4%
Rajna-vidék–Pfalz	3 990 033	296 246	7,4%
Saar-vidék	997 855	78 552	7,8%
Szászország	4 054 182	89 136	2,2 %
Szász-Anhalt	2 276 736	45 925	2%
Schleswig-Holstein	2 802 266	135 050	4,8%
Türingia	2 181 603	37 170	1,7%
Németország	81 751 602	6 753 621	8,2%

2. táblázat: Németország lakossága regionális bontásban és a külföldi állampolgárok száma és százalékos aránya 2011-ben[21]

A lakosságszámot tekintve Észak-Rajna-Vesztfália a legnépesebb tartománya Németországnak, 17,5 millió lakossal, a külföldi állampolgárságúak aránya az AZR (*Ausländerzentralregister* – Külföldiek Központi Nyilvántartása) szerint 10,4 %, ami a hagyományosan nagyobb számú külföldi lakossággal rendelkező nagyvárosokat, mint Berlint, Brémát és Hamburgot leszámítjuk, a harmadik a tartományok sorában, Hessen (12,4%) és Baden-Württemberg (11,5%) után. Az egykori NDK-hoz tartozó tartományokban élnek a legkevesebb, 2% körüli arányban külföldiek a 2011-es adatok szerint, ami mára bizonyos arányban változhatott.

MAGYAROK NÉMETORSZÁGBAN

A magyarok legkedveltebb célállomásai a történetileg kialakult migrációs csatornákon keresztül évtizedeken keresztül az Egyesült Államok, illetve Kanada volt, viszont 1960-tól kezdődően töretlenül Németország Európán belüli vezető szerepet töltött be. Az alábbi táblázat jól mutatja az elmúlt több mint fél évszázad tendenciáit, amelyen belül Németország, mint célország súlyának növekedését láthatjuk világviszonylatban. Míg 1960-ban a harmadik a sorban, a következő két évtizedben a második

[21] Forrás AZR https://www.destatis.de /DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/ AuslaendBevoelkerung2010200157004.pdf?__blob=publicationFile

legkedveltebb ország, majd az 1990 utáni visszaesést követően 2010-re már az első helyen szerepel Németország (Melegh & Sárosi, 2015).

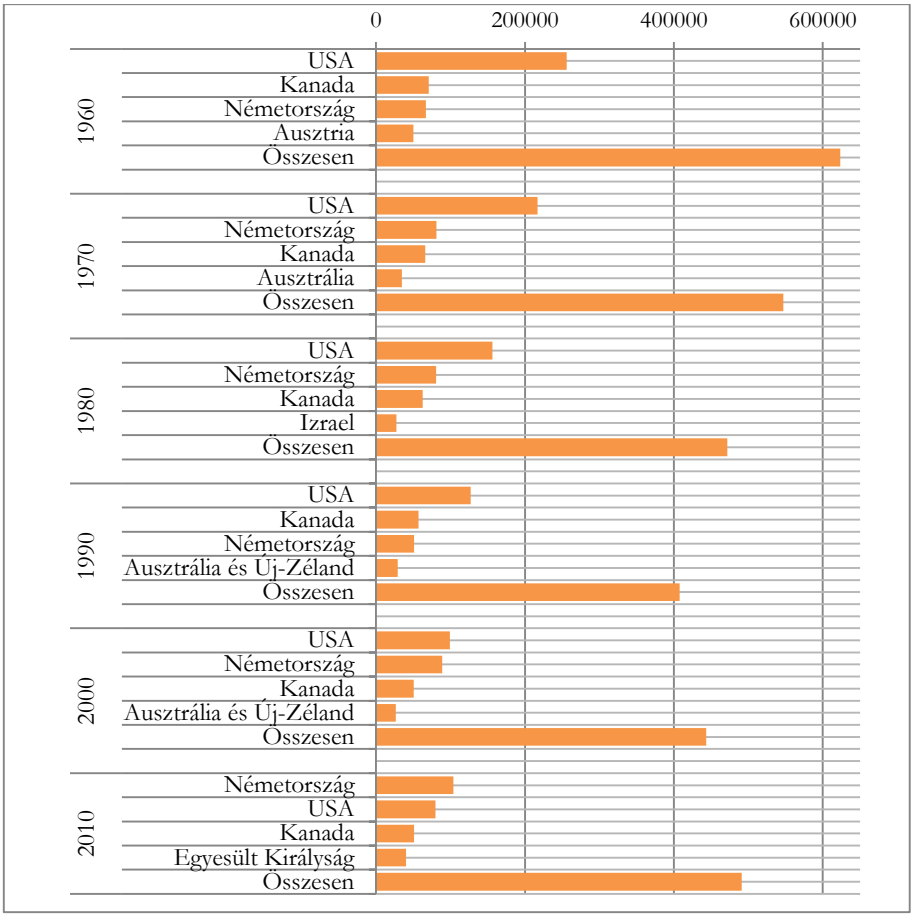

2. ábra: A négy legfontosabb célországban élő, Magyarországon született személyek számának ábrázolása a Magyarországról elvándoroltak csoportjában, 1960–2010[22]

Más statisztikai adatokból kiindulva ugyan ez az elsőbbség derül ki Németország vonatkozásában. 2008-ban az európai országok bevándorlási adatai szerint 26661 magyar állampolgárt tartottak nyilván, ezek 70 %-át (ami kb. 19 000 főt jelent) Németországban (Papp Z., 2010). Az alábbi táblázatra nézve is láthatjuk, hogy németországi adatok egyfajta növekedést mutatnak az 1996-os szintből kiindulva. A számítások alapján eljutunk a Németországi Magyarok Országos Szövetsége által is becsült 120 000-es létszámhoz, ami a valóságban fölfelé is módosulhat.

[22] Forrás: World Bank (1960–1980), United Nations (1990–2010), Melegh & Sárosi (2015) számításaival kiegészítve

	BORBÁNDI, 1996	MVSZ, 2000	HTMH, 2006
Ausztria	60 000	40 – 45 000	40 000
Belgium	10 – 15 000	14 – 15 000	5 – 6 000
Dánia	2 000	4 000	2 – 4 000
Franciaország	50 000	40 – 45 000	15 – 19 000
Hollandia	10 000	11 – 12 000	8 – 10 000
Nagy-Britannia	25 000	25 – 30 000	25 – 30 000
NÉMETORSZÁG	62 000	120 000	120 – 160 000
Norvégia	3 000	4 000	3 000
Olaszország	10 000	9 – 10 000	n.a.
Svájc	20 000	18 – 20 000	20 – 25 000
Svédország	25 000	25 – 27 000	30 – 35 000
ÖSSZESEN	277 000 – 282 000	332 000 – 354 000	289 000 – 354 000

3. táblázat: Kárpát-medencén kívüli néhány európai országban élő magyarok számára vonatkozó becslések[23]

A statisztikai adatok vonatkozásában érdemes figyelembe vennünk, hogy nehéz pontosan meghatározni, hogy ki is a magyar, mivel nem elégséges a származási országra rákérdezni például egy népszámlálás során, hisz a Magyarországgal szomszédos országokból is vándoroltak ki magyarok, akiket aztán a kibocsátó ország szerinti állampolgárság alapján vannak számon tartva. A bizonytalanságokat az ún. szakértői becslésekkel tudjuk kiküszöbölni, ahol nem áll rendelkezésünkre részletes hivatalos adatsor. A Magyarországgal szomszédos országokból származó magyaroknál a Románia, Jugoszlávia/Szerbia, volt Szovjetunió/Ukrajna esetében a felekezeti hovatartozás alapján, azaz a katolikus és protestáns vallásúak esetében valószínűsíthetjük, hogy magyarok. A csehszlovák/szlovák kivándorlóknál pedig feltételezhetjük, hogy kb. fele magyar (Papp Z., 2010).

A Németországon kívül, a többi európai és Európán kívül élő magyarokról is számos kutatás készült,[24] de most nem célom ezeket vizsgálni.

Míg a Melegh & Sárosi (2015) szerzőpáros által idézett világbanki és ENSZ-adatok a Magyarországon születettek számából indult ki, addig a Papp Z. (2010) által összegyűjtött és összehasonlított adatok (Borbándi, 1996; MVSZ, 2000; HTMH, 2006) a

[23] Forrás: Papp Z., 2010.

[24] Csak felsorolásképpen: Svájc – Kanyó (2003), Ausztria – Deréky (1984), Kovács É. & Melegh (2000), Cserján (2005), Lénárt (2009), Burgerland – Somogyi (2004), Egyesült Királyság – Kállai (2010), Amerikai Egyesült Államok – Papp Z. (szerk.): (2008), Fejős (1993), Walczer (2009), Huseby–Darvas (2008), Melegh (1999), Argentína – Kovács N. (2009).

teljes magyar etnikumra vonatkozó becsléseket tartalmazza európai viszonylatban. Az ENSZ-adatok szerint a Németországban élő magyarok száma 1990-ben 51 000 fő, míg 2000-ben már 89 000, miközben Tóth (2002) az 1989–2000 közötti időszak vonatkozásában 50–60 000 fő körüli becslést ad, ami egybeesik Melegh (2002) 1987–1996 közötti időszak számadatával (50 000). 2008-ra irányuló statisztikai adatok tanúsága szerint az AZR (2015) és Földházi (2011) is 60 000 főre teszi a Németországban élő honfitársaink számát, míg 2010–ben a Melegh & Sárosi (2015) által megemlített United Nations-statisztikák szerint 104 000-en, a német hivatalos (AZR) adatok alapján pedig 69 000-en élnek kinn.

A számokat összehasonlítva látjuk, hogy az ENSZ adatok a legmagasabbak a magyar szerzők és a német AZR adataihoz viszonyítva, mivel az utóbbiak a magyar állampolgársággal rendelkezőket mutatja népszámlálási és egyéb (tükör)statisztikák alapján, míg a United Nations számai mindazokat, akik Magyarországon születtek és Németországban élnek, akik közül többen már megszerezhették a német állampolgárságot és ezért nem kerültek be a Német Statisztikai Hivatal számításai közé. Továbbá valószínűleg még felfelé módosíthatjuk a számokat, hiszen vannak, akik turistaként külföldön élnek, bár akadnak olyanok is, akik hazaköltöztek időközben.

Németország, mint célország, ahogy láttuk, nemcsak az uniós csatlakozás és a német munkaerőpiac megnyitása óta vált közkedveltté a magyarok körében, hanem a két ország közötti kapcsolat migrációs vetületének is komoly hagyományai vannak. Németország Kelet-Közép-Európa számára történetileg nézve mindig is fontos migrációs célpontja volt, hisz nem annyira az észak–déli irányú migrációban játszott fontos szerepet, hanem sokkal inkább az Európán belüli kelet–nyugati népmozgásokban (Melegh, 2002).

A 2010-es statisztikákban a negyedik legkedveltebb célországként megjelenő Egyesült Királyság hátránya a nagyobb távolságban és a gyengébb migrációs kapcsolati hálózatokban keresendő, viszont a fiatalabb és főként értelmiségiek körében mégis közkedvelt úti cél volt. Németországot és Ausztriát jellemzően inkább az idősebbek és a szakmunkások választották, ugyanakkor a felsőfokú végzettségűek közül a mérnökök, informatikusok, és az egészségügyben dolgozók is nagy arányban keresettek és vannak jelen a német munkaerőpiacon (Földházi, 2011).

A külföldiek központi nyilvántartásból (AZR) derülnek ki adatok magyar állampolgársággal rendelkezők vonatkozásában többféle szempont (2008–2015 közötti időszakra, nemek szerinti eloszlás, tartományonkénti számuk, Németországban való tartózkodás ideje) szerint bemutatva. 2015-ben 180 000 körüli főben állapítja meg a Németországban élő magyar állampolgárok létszámát. A 2008-2015 időszak változásait bemutató grafikon világos képet ad számunkra arról, hogy a megjelölt hét év során megháromszorozódott a Németországba költözött magyar állampolgárok száma, akik jellemzően továbbra is nagyobb arányban férfiak. 2011. május 1-jén nyitotta meg

Németország Ausztriával együtt a munkaerőpiacát azok számára az uniós országok számára, melyek 2004-ben léptek be a közösségbe, köztük Magyarország számára is (Földházi, 2011). Ennek hatása tetten érhető a Németországba áramló magyarok erőteljes létszámbeli növekedésében is 2011-től kezdődően.

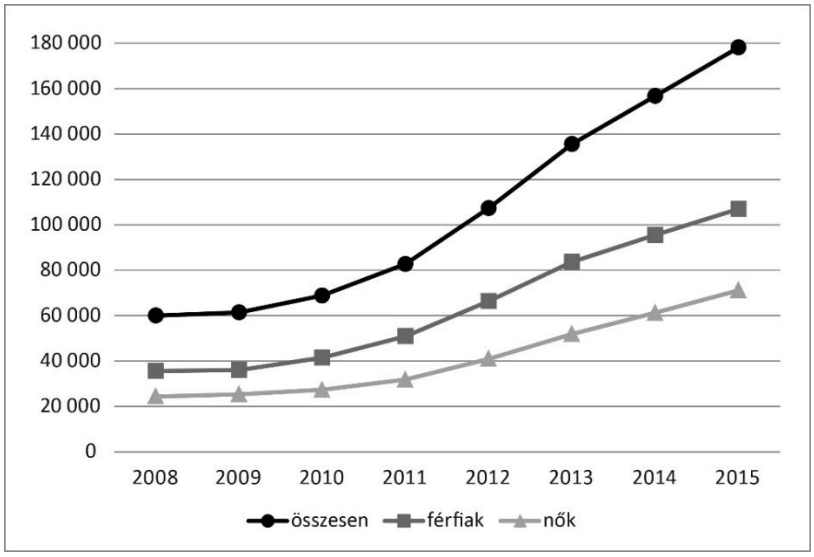

3. ábra: Németországban élő magyar állampolgárok nemek szerinti és 2008–2015 közötti időszak vonatkozásában évenkénti bontásban[25]

Az alábbi táblázatból láthatjuk a magyarok eloszlását Németország tartományai között. Ebből kiderül, hogy 2015-ben Hessen és Baden-Württemberg tartományok után továbbra is, 2011-hez hasonlóan a harmadik helyen áll a tartományi lakosságszámhoz viszonyított külföldiek arányát nézve Észak-Rajna-Vesztfália. Itt azonban a magyar állampolgárságú lakosokról is kapunk információt. Hagyományosan a földrajzi közelség és a további kulturális- történelmi kötődések is nagy szerepet játszhatnak abban, hogy a Magyarországhoz legközelebb eső Bajorországban él a legtöbb magyar állampolgár (64 818 fő) 2015-ben, majd a másik szintén déli tartomány, Baden-Württemberg követi (44 410 fő), és Észak-Rajna-Vesztfáliában élnek a harmadik legnagyobb létszámban magyar állampolgárok (18 973 fő) a német statisztikák szerint.

[25] Forrás: AZR – Bevölkerung und Erwerbstätigkeit…, 2016

	Összlakosság száma	Külföldiek száma	Külföldiek aránya az összlakosséghoz képest	Magyar állampolgárságú lakosok száma	Magyar állampolgárok aránya a külföldiekhez képest
Baden-Württemberg	10 777 514	1544665	14,3%	44 410	2,9%
Bajorország	12 744 475	1577194	12,4%	64 818	4,1%
Berlin	3 484 995	572 801	16,4%	3 100	0,5%
Brandenburg	2 464 526	88 158	3,6%	1 568	1,8%
Bréma	663 609	106 693	16,1%	903	0,8%
Hamburg	1 770 162	275 995	15,6%	1 309	0,5%
Hessen	6 116 203	929556	15,2%	12 140	1,3%
Mecklenburg–Elő-Pomeránia	1 600 599	65 004	4,1%	1 105	1,7%
Alsó-Szászország	7 860 528	663 817	8,4%	8 435	1,3%
Észak-Rajna-Vesztfália	17 683 129	2270248	12,8%	18 973	0,8%
Rajna-vidék–Pfalz	4 021 211	394 088	9,8%	8 721	2,2%
Saar-vidék	989 263	104 878	10,6%	1 730	1,6%
Szászország	4 055 888	164 230	4,0%	4 621	2,8%
Szász-Anhalt	2 231 044	83 051	3,7%	2 395	2,9%
Schleswig-Holstein	2 841 016	191 327	6,7%	1 426	0,7%
Türingia	2 154 816	76 188	3,5%	2 567	3,4%
Németország	81 458 978	9 107 893	11,2%	178 221	2,0%

4. táblázat: Németország lakossága 2015-ben tartományonkénti bontásban, a külföldi, azon belül a magyar állampolgárok száma tartományonként, kiemelve néhány fontosabb tartomány arányszámait[26]

A fenti táblázatot kiegészítve néhány adattal még elmondható, hogy Észak-Rajna Vesztfáliában a magyarokhoz képest jóval nagyobb csoportot jelentettek a román állampolgárok 86 764 fővel 2015-ben, míg Szerbia és Montenegró állampolgárai 5 791-vel képviseltették magukat. A román állampolgárokra vonatkozó adatokból következtethetnénk a közöttük lévő magyar anyanyelvűekre, ha rendelkezésünkre állna a

[26] Forrás: AZR – Bevölkerung und Erwerbstätigkeit…, (2016) és saját számítások

vallási hovatartozás szerinti bontásuk, de sajnos ennek híján nem tudjuk erre vonatkozóan megbecsülni az erdélyi magyarok számát.

Az AZR adati alapján kapunk képet a magyarok arányáról is a Németországban élő többi külföldi lakoshoz képest. AZR szerint 2015.december 31-én a leggyakoribb külföldi állampolgárság szerinti lakossági sorrend élén a törökök állnak. Magyarország a 12. helyen áll, 178 221 fővel (férfi: 107 040, nő: 71 181), megelőzve többek között Bosznia-Hercegovinát, közvetlenül Ausztriát követően. 2012 évre vonatkoztatva, tehát közvetlenül a német munkaerőpiaci liberalizáció után Lengyelország (184 325), Románia (116 964) és Bulgáriát (58 862) követően a negyedik helyen álltunk az arra az évre vonatkozóan a Németországba érkező külföldi állampolgárok sorában (*Zuzüge*…, 2012).[27]

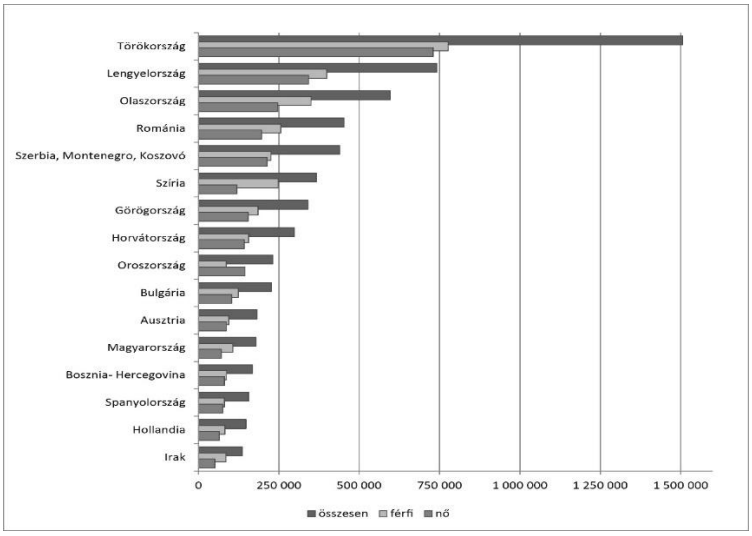

4. ábra: Németországban élő külföldi állampolgárok létszáma nemek szerinti bontásban 2015.december 31-i adatok alapján[28]

Magyarország és Németország közötti gazdasági aszimmetrikus viszonyok történetileg nézve régóta fennállnak, mint a vándorlásokat fenntartó egyik fontos mozgató erő.

	Németország	Magyarország	Szorzó
1990	22.219	3.331	6,7
1995	31.716	4.470	7
2000	23.685	4.614	5,1

[27] Zuzüge von Ausländern nach Herkunftsländer, 2012. Statistische Bundesamt

[28] Forrás: AZR – Bevölkerung und Erwerbstätigkeit…(2016).

2005	34.650	1.1092	3,1
2010	41.723	12.958	3,2
2013	46.269	13.481	3,4

5. táblázat: Egy főre jutó GDP USD –ban Németország és Magyarország összehasonlításában 1990–2013 közötti időszakban[29]

A két ország egy főre jutó GDP-jének az aránya csökkenő tendenciát mutat, ugyanakkor azonban amíg a '90-es évek elején hat-hétszeres volt a különbség, addig ez 2005-től kezdődően háromszorosára csökkent. Ám ehhez hozzá kell tennünk, hogy „a munkaerő-áramlások keletkezése nem annyira a résztvevők valamiféle kicsinyes gazdasági előnyméricskélésére, mint inkább a kibocsátó és a fogadó országok közötti korábbi kapcsolatok történetére vezethető vissza" (Portes & Böröcz 2001: 69 idézi Földházi, 2011).

A két ország kapcsolatának történelmi hagyományait csak a legutóbbi évtizedekre visszatekintve összefoglalva mondható el, hogy meghatározó volt a magyar szerepvállalás a vasfüggöny lebontásában, ami a főként a NDK-ból menekülők befogadását és továbbengedését jelentette. Előzőleg a Német Szövetségi Köztársaság az 1956-os forradalom magyar menekültjei számára nyújtott segítséget, majd a fal leomlásáig terjedő időszakban adott volt az a lehetőség, hogy a keleti és a nyugati blokk németjei a Balatonnál találkozhattak.

Összefoglalva elmondhatjuk, amint ez ki is derült a hivatalos adatok különbségeiből, hogy hiába a statisztikai nyilvántartás, a valóságot csak közelítik a számszerűsített eredmények. Először is jellemző, hogy a Németországban élő magyarok vonatkozásában inkább alulbecslésről lehet szó. A magyar állampolgárságú személyekre vonatkozó adatokból kimaradnak a magyar anyanyelvű, de már német állampolgárságú személyek, illetve a Romániában, Szerbiában (vagy Jugoszláviában), stb. született, román vagy szerb állampolgárságú magyar etnikumúak. Továbbá a nem regisztrált magyarok, mint például a rendszeresen hazajáró akár turistaként vagy diákként kinn tartózkodó honfitársaink.

Viszont ha az adatokat felfelé is módosítanánk, akkor is egyfajta trendek kirajzolódnak, mint hogy Németország a magyarok egyik legkedveltebb célállomása volt és ma is az, 2010-től pedig átvette a vezető szerepet. Németországon belül is jellemzően a déli tartományok, Bajorországot és Baden-Württemberget választják a legtöbben, de harmadik leggyakoribb céltartomány Észak-Rajna-Veszfália, Németország legnagyobb lélekszámú tartománya. A Németországban élő külföldi állampolgárok közötti

[29] Forrás: Világbank (http://data.worldbank.org/country/germany és http://data.worldbank.org/country/hungary), és saját számítások

rangsorban 2015. december 31-i adatok alapján a 12. helyen vagyunk. A 2011-es német munkaerőpiaci nyitás után a már EU-taggá vált volt szocialista országok között a magyarok jelenléte is erősödött, amiről Hárs Ágnes (2016) is beszél.

Németország és Magyarország között kialakult, történetileg meghatározott migrációs csatornák rendkívüli stabilitást mutatnak, ami a rendszerváltás következtében sem változott lényegileg (Melegh & Sárosi, 2015). Tehát nem annyira az egyéni profitmaximalizáció, mint ahogy azt a neoklasszikus elméletek gondolják, áll a migráció hátterében, hanem egy sokkal komplexebb és történetileg meghatározott jelenséggel találkozunk. Sokkal inkább a családi, baráti kapcsolatokon keresztül működő láncmigráció a meghatározó, ami már egy öngerjesztő-önműködő folyamattá vált (Gödri, 2010).

A MÓDSZER

Mind a kvantitatív, mind a kvalitatív kutatók a migrációra vonatkozó vizsgálatok során részben hasonló nehézségekbe ütköznek. A kvalitatív kutatásoknak is szembe kell néznie azokkal a problémákkal, amelyek a kvantitatív kutatásokra is jellemző migrációs térben, tehát a társadalmi távolság, a nyelvi és kulturális különbségek okozta nehézségek külön kihívások elé állítják az interjút készítő kutatót (Várhalmi & Kováts, 2014). Részben könnyebb a helyzete az előbb említett szempontból annak a kutatónak,[30] aki a vele azonos etnikumú és azonos nyelvet beszélő külföldre kivándorolt személyek vizsgálatát tűzte ki célul, viszont ebben az esetben a földrajzi távolság jelent leküzdhető, bár költségesen leküzdhető akadályt. A kiutazás alkalmával maga a kutató is átéli „kicsiben" azt a helyváltoztatással járó pozícióváltást földrajzi, kulturális és lélektani szinten is, amit maga a migráns is átél a Machleidti (2003) értelemben használt „mézes hetek" idején.[31] A munkája során érdemes erre is reflektálni.

Kovács Nóra (2009) egy másik dilemmát vet fel a (kvalitatív) migrációkutatás terén, aki kulturális antropológusként az Argentínában élő főként második, harmadik generációs magyarokat vizsgálta, ez pedig a bizalmatlanság. A külföldre gyakran me-

[30] Jelen esetben is erről van szó

[31] A migrációs fázisok Machleidt (2003) szerint:
1. előkészületek – felkészülés az otthon elhagyására,
2. maga a migrációs aktus – az elutazás,
3. „honeymoon" (mézes hetek) – a túlkompenzálás fázisa – egyfajta eufórikus állapot,
4. kritikus alkalmazkodás – dekompenzációs fázis – a „régi" és az „új" kiegyenlítődési zavara, gyökértelenség érzésével jár,
5. a gyász fázisa – a saját kultúra részleges elvesztése felett érzett gyász,
6. a generációkon átívelő alkalmazkodási folyamat utolsó fázisa – bikulturalitás – egy minőségileg új egyensúly – egyfajta második születéshez lehet hasonlítani.

nekültként érkezett magyarokban vagy azok leszármazottjaiban egy kutató megjelenése a megfigyelő „idegen" vagy kém asszociációit hozhatja elő az egyénben és a közösségben, mint egy rögzült védekezési mechanizmust.

Számos kutató számol be arról az alapvető nehézségről, hogy a migráns célcsoport elérése már az első lépéseknél is nehézségbe ütközik függetlenül attól, hogy kvalitatív vagy kvantitatív kutatásról van szó (Várhalmi & Kováts, 2014; Melegh, 1999; Kovács N. 2009).

Várhalmi & Kováts (2014) részletesen elemzi, hogy a migráció kutatására irányuló kvantitatív módszerekkel végzett vizsgálatok során milyen nehézségekbe ütközik a kutató a mintavételi problémákon túl, ha a reprezentativitásra szeretne törekedni. Mondhatni majdnem lehetetlen törekvés ennek megvalósítása véleményük szerint a Magyarországon élő migránsok vonatkozásában. Több hasonló külföldi kutatási tapasztalatról is beszámolnak a migrációkutatás módszertani problémáit elemző írásukban.

migráns célcsoport	KVANTITATÍV – KVALITATÍV KUTATÁSI NEHÉZSÉGEK		
nem azonos kultúrájú	társadalmi távolság, nyelvi, kulturális különbség	elérési, megközelíthetőségi nehézségek	bizalmatlanság
azonos kultúrájú	földrajzi távolság és az abból fakadó plusz költségek		

6. táblázat: A migrációkutatás általános nehézségei

A fenti táblázatban foglaltam össze a migrációkutatás során felmerülő általános problémákat, amelyek kikerülhetetlenül jelen vannak a munka folyamatában, éppen ezért érdemes már a kezdeti fázisban, az előkészületeknél is számot vetni velük.

Az előzőekben összeszedett általános migrációkutatási dilemmákon túl érdemes megvizsgálni, és szétválasztani a két fő módszertani irány speciális előnyeit és hátrányait. A kvantitatív kutatások nehézségei közül Sik (2012) a legalapvetőbbeket emeli ki, miszerint erősen korlátozott a migrációs statisztikák hatóköre az adatgyűjtési rendszerek gyengesége és az így összegyűjtött adatok alacsony megbízhatósága miatt, valamint a személyes adatok jogi szabályozások miatti felhasználhatósága tekintetében. Ahogy a korábbiakban erről már szó esett, a nemzeti statisztikai hivatalok és nemzetközi szervezetek erőfeszítései ellenére az ezen szervezeteknél rendelkezésre álló adatok nem megfelelő minőségűek a migrációs trendek és folyamatok nyomonkövetéséhez. Az adatgyűjtési mechanizmusok korlátai a téma komplexitásából fakadóan az összeszedett adatok felhasználási lehetőségei is erősen korlátozottak.

Több dimenzió mentén összehasonlítva a kvalitatív és kvantitatív kutatásokat a migrációkutatás során korábban felvázolt hasonló nehézségeken túl számos eltérést

is találunk, melyek az egyes módszerek lényegéből fakadnak. Ezen különbségek ismerete is befolyásolta a módszerválasztásom, azon túl, hogy a kutatási témához az ún. puha, kvalitatív módszer jobban illeszkedett, hiszen egy jelenség, azaz a migráció mélyebb megismerésére, feltárására törekedtem, ami „mélyfúrást" igényelt.

Az összehasonlítás alapját jelentő dimenziók a reprezentativitáson túl Koltai (2015) gondolatmenetét követve a megbízhatóság, a külső és a belső érvényesség. A mérés *megbízhatóság*a arra az igényre utal, hogy egy esetlegesen megismételt kutatás során ugyan azokat az eredményeket kapjuk. Ez az elvárás természetszerűleg csak a kemény, kvantitatív kutatásoknál jelenik meg, például interjúk esetén kevéssé merül fel. A *belső érvényesség* a vizsgált jelenség hiteles megragadására utal, azaz hogy ténylegesen azt sikerül-e mérnünk, amit célul tűztünk ki. A *külső érvényesség* az eredményeink általánosíthatóságáról szól, azaz hogy a társadalom mely egységére vonatkozóan relevánsak. Kvalitatív kutatásoknál nem elvárás az általánosíthatóság, ahogy például az antropológiánál sem, mivel nem a társadalmi jelenség elterjedtségének vizsgálatát tűzi ki célul, hanem néhány eseten keresztül annak a mélyreható megismerését.

A kvantitatív migrációkutatásnál a reprezentativitás elérési nehézségekről már korábban említést tettünk (Várhalmi & Kováts, 2014), ahogy az imént Sikra (2012) utalva az adatgyűjtési és egyéb korlátokból fakadó általánosíthatósági és megbízhatósági problémákról is szóltunk. Következésképpen a migrációkutatásból fakadó általános nehézségeket nem tudjuk ugyan kizárni a kvalitatív kutatások során sem, de legalább – mivel ezen kutatásoknál nem elvárás a reprezentativitás, a megbízhatóság és a külső érvényesség, ezért – a belső érvényesség minél teljesebb megvalósulására lehet koncentrálni a kevés számú esetre kiterjedő, ám annál mélyebb vizsgálat során.

	KVANTITATÍV KUTATÁS	KVALITATÍV KUTATÁS
reprezentativitás	elvárás, de kivitelezhetetlen	nem elvárás
megbízhatóság	elvárás,de az adatgyűjtés korlátai miatt problémás	nem elvárás
általánosíthatóság/ külső érvényesség	elvárás, de az adatgyűjtés korlátai miatt problémás	nem elvárás
belső érvényesség	alacsony	magas

7. táblázat: A migráció jelenségkörének kvalitatív és kvantitatív kutatásának négy dimenzió mentén való összehasonlítása

A belső érvényességet növelő lehetőség még a megfelelően előkészített résztvevő megfigyeléseket tartalmazó, jó terepnapló (Koltai és munkatársai, 2015). További módszer a reflexivitás, amely során a kutató kritikai módon viszonyul saját elfogultságához, esetleges érintettségéhez és más személyes torzító hatásokhoz.

Ahogy már említettem a kvalitatív kutatásoknak nem célja a reprezentativitás elérése, az általánosítás (Corbin & Strauss, 2015). Bár ennek ellenére a következő megállapítások mégis igazak a társadalmi, lélektani jelenségek mélyebb megismerésére irányuló interjúk érvényességének vonatkozásában. Ehmann Bea (2003) a fraktálelmélet alapvető megfontolásaira utalva[32] Fokasz kijelenti (Fokasz, 1998), hogy a Kanyó Tamás féle (2003), az 1956-os svájci emigránsokkal készített interjúk elemzésének eredményei között lesznek olyan általánosan érvényes momentumok, amelyek más időben és térben lezajlott vándorlásokra is igazak lesznek. Melegh & Kovács (2010) saját kvalitatív kutatásuk kapcsán a narratív interjúkhoz kapcsolódóan ugyanígy kiemelik azok speciális előnyei között, hogy már néhány eset feldolgozása által képesek vagyunk érvényes, más helyzetekre is igaz kijelentéseket tenni. „Egyetlen interjú elemzésével is felmutatható az 'egész' szerkezete" (Erős, 2001: 218).

Ugyanakkor a mélyinterjúkból szerzett információk alapján hibás döntés lenne következtetéseket levonni a teljes populációról. A „cseppben a tenger" elvet követő kvalitatív kutatók elgondolása arról szól, hogy egy csepp, azaz egy eset alapján megismerhető a tenger, azaz a társadalom, ugyanakkor Koltai és munkatársai (2015) felhívják a figyelmet arra, hogy elegendő mindezt csak feltételezni, azaz hogy más esetek is hasonlóak a részletesen bemutatotthoz.

A kutatásom során narratív életútinterjúkat, félig strukturált interjúkat készítettem, illetve a résztvevő megfigyelés módszerével gyűjtöttem információkat a vizsgált személyekről, közösségeikről.

Az élettörténeti interjúk nagy segítséget nyújthatnak az identitásra vagy a társadalmi emlékezetre irányuló kutatásoknál, illetve, ha egy társadalmi jelenséget szeretnénk mélyebben elemezni annak személyes, egyénileg megélt szubjektív aspektusából (Kovács É., 2007b). Az életútinterjú tehát kiválóan alkalmas az egyén pszichológiai élményvilágának és a társadalmi folyamatok közti összefüggések vizsgálatára több tudományág határmezsgyéjén (Thomas & Znaniecki, 2002).

Kutatási célomhoz, a migráció és a lelki egészség összefüggéseinek vizsgálatához jól illeszkedett a kvalitatív módszerek közül a narratív jellegű életútinterjú műfaja. A kutatási személyekhez való nyitott odafordulás által olyan élmények, tapasztalatok is előkerülhetnek, amelyeket esetleg eddig nem is gondolt végig, vagy nem is osztott meg[33] másokkal az interjúalany.

A narratív életútinterjú műfaja lehetővé tette a migráció folyamatjellegének bemutatását, az egyes időszakok megélésére, az akkor használt megküzdés jelen perspektívájából való reflektív bemutatására. A narratív interjúkat a megszokott kezdő kérdéssel indítottam, hogy „mesélje el az élettörténetét!". Az interjúk előtti bemutatkozásom

[32] Az önhasonlóság elve fennáll a különböző szinteken, a szerkezet ugyan az marad akár az egészben, akár mikroszkopikus rétegekben is. A lényeg a szerkezetet meghatározó algoritmus.

[33] Pl. a disszidensek esetében az ország illegális elhagyása.

és a kutatási témám megjelölése viszont már némi orientációt adott az interjúalanyaim számára, hogy a migráció kérdése érdekel, saját személyes élményeiken keresztül bemutatva, annak lelki aspektusaira fókuszálva.

Ciobanu (2010) és Melegh & Kovács (2010) is beszámolnak a narratív interjú előnyeiről migrációs közegben végzett kvalitatív kutatásaik kapcsán. Ciobanu (2010) szerint a narratív életútinterjú egyik haszna, hogy a hétköznapi beszélgetéshez közelítő interjúhelyzetet teremt, ami a kutatási szituáció mesterséges körülményeit feledtetve megkönnyíti a bizalmi légkör kialakulását, a mélyebb megnyílást. Kovács É. (2007a) viszont pont ennek ellenkezőjét állítva kiemeli, hogy a narratív élettörténeti interjú nem hasonlítható a megszokott kommunikációs helyzethez, mert nem jellemző, hogy egy találkozás alkalmával az egész életünket elmeséljük valakinek. Mindettől függetlenül ez a forma lehetőséget ad a mesélő számára, hogy nem csak a migrációhoz kapcsolódó eseményekről számoljon be, hanem az egyes eseményekhez kapcsolódó véleményéről, érzéseiről, akár értékválasztásairól is vallhat. A történetek kontextualizálása által a migrációról egy egységes, önellentmondásoktól mentesebb kép rajzolódhat ki (Lieblich és munkatársai, 2006, idézi Ciobanu, 2010). Az életet átívelő történetekből pedig nemcsak keresztmetszeti, hanem longitudinális információkhoz juthatunk, viszont ne felejtsük, hogy csak az emlékezet szűrőjén keresztül, interjúszituációban megjelenített önreprezentációjuk részeként. Az élettörténetét elbeszélő személy maga válogat az egyes események, élmények közül a jelen perspektívájából, tehát maga konstruálja és strukturálja a saját élettörténeti elbeszélését, amelyek tulajdonképpen a múlt újbóli interpretálásából születnek ujjá (Kovács É., 2007a). „A korábbi életesemények jelentőségének tudata mindig csak az adott jelenből visszapillantva alakul ki (lásd például Augustinus vallomásait)" (Pataki, 2001: 236), amit az életrajzi elbeszélésekből nyerhetünk.

AZ INTERJÚALANYOK

Az interjúalanyok, akiket természetesen nem az eredeti nevükön fogok idézni, születési helye a következő csoportokba sorolhatók: Magyarország, Románia (Erdély), illetve Jugoszlávia (Vajdaság). Mindannyian tartósan Németországban élnek, azaz min. hét éve, de van, aki már negyven éve, az interjúk idején az életkorukat tekintve 30 és 73 év közöttiek voltak.

Az interjúalanyokhoz a klasszikus hólabdás eljárás során jutottam, két olyan kezdőponttal, amiből aztán újabb beszélgetőpartnerekhez jutottam és két másik olyan kezdőponttal, amiből aztán nem születtek újabb interjúlehetőségek. Az első két kezdőpontot jelentő személyek közösségvezető szerepe megkönnyítette azt, hogy ajánlásaik útján elérjem a bizalmatlanabb beszélgetőtársakat, azonban némi torzító hatást is válthatott ki a jó benyomás keltésére való emberi törekvés. Ez abban mutatkozott meg, hogy az egyik kezdőpontból jövő direkt ajánlások által javarészt „mintaszerűen"

élő, sikeresen beilleszkedett, magasabb társadalmi státuszú, a közösségi életben áldozatokat vállalva is részt vevő személyekhez jutottam.

Egy másik kezdőpontból kiindulva, illetve egy véletlenszerűen, azaz nem szervezetten, nem ajánláson keresztül létrejött interjú során már jóval differenciáltabb kép rajzolódott ki a Németországban élő magyarokról. Az interjúalanyok mind diplomával rendelkeznek két kivétellel, akiknek középfokú végzettsége van. Az értelmiségi minta választása részben tudatos volt, részben a hólabdás módszer által a kezdőpontoktól kapott elérhetőségek okán adódott. Ennek a körnek az általagosnál magasabb szintű reflexiós készsége helyzetének elemzésére és értékelésére vonatkozóan nemcsak előzetes elvárás maradt, hanem sok esetben az interjúk tartalmában ez vissza is köszön. Korábbi hazai kutatásban is megjelenik az értelmiségi minta előnyeire való utalás (Kapitány & Kapitány, 1996), de ez a szélesebb körű, heterogénabb mintavételhez képest mindenképpen veszteség is.

A kutatásban vizsgált elsőgenerációs németországi magyarok köréből azonban összességében így kimaradtak a következő csoportok: diákok,[34] au-pair munkát vállalók,[35] a fiatal egyedülállók,[36] ápolási-gondozási munkát vállalók, különböző egyéb fizikai munkát vállalók,[37] a nyugdíjas korukban gyermekikhez, unokáikhoz kiköltöző idősek, vagy azok a magyarok, akik nincsenek kint foglalkoztatva. A német-magyar vegyes házasságban élők köre is hiányzik.

A disszidálás vagy a kiutazás dátumát tekintve kb. fele-fele arányban oszlanak meg az interjúalanyok 1990, azaz a határnyitás előttiek és utániak között. Ugyan sikerült beszélnem '56-os magyarral is, de az az interjú sajnos töredékes maradt, így nem került bele az elemzésbe.

Az interjúalanyok egy kivételével mind elsőgenerációs migránsok, viszont beszélgettem egy második generációs hölggyel, aki tíz éves korában érkezett Németországba a szüleivel, és azóta is ott él. Ennek az interjúnak a tanulságai azért voltak számomra fontosak, mert sok olyan részletet tárt fel előttem élettörténete elmesélése közben, amelyek lényegesek a migrációs folyamat komplexebb megértésében.

NÉMETORSZÁG, A BEFOGADÓ KÖZEG

Azok az interjúalanyok számoltak be a legpozitívabban Németországról, akik a származási országukban, jellemzően Romániában és Jugoszláviában korábban erőteljes diszkriminatív tapasztalatokat szereztek főként a kisebbségi létükből kifolyólag. Föld-

[34] Bár őket, pontosabban a gimnazista korosztályt Lénárt „másfeledik generációnak" nevezi (2009)

[35] Lásd bővebben: Szűcs (2004)

[36] Lásd bővebben: Sántha (2011)

[37] Az építőiparban dolgozók, hentesek, technikusok, stb.

házi (2011) és Gábrityné (2001) is kiemelte, hogy ezek a hatások, mint taszító tényezők („push" faktorok) is hozzájárultak az elvándorlás melletti döntéshez a határon túli magyarok körében. Az erdélyi Edit és a vajdasági Mária is, akik mindketten orvosok, a „hálás" kifejezést használják Németországhoz fűződő viszonyuk kifejezésére, és mindketten kiemelik, hogy származásuktól függetlenül is kaptak lehetőséget, ami korábbi otthoni tapasztalatikkal ellentétes volt.

> „És én meg egy olyan demokráciát éltem itt meg, amit soha egy államban sem találtam meg. Hogy tényleg az, hogy minden lehetőségem megvolt, az, hogy tovább képezzem magamat (…). A tudás játszott szerepet, a szorgalom és a többi. És nem a származás, és megvolt a lehetőség. (…) És bírtam kutatni az egyetemen, és nem volt az, hogy azért mert nem vagyok német vagy hát nem vagyok ide valósi, ezért bármilyen hátrányom lett volna. Ezt nem éreztem itt soha. (…) És ezért hálás is vagyok én Németországnak."

Az erdélyi származású Editnek különösen nehéz volt elérnie, hogy Németországban is orvosként dolgozzon, mivel egy a '80-as évek végi diplomabotrány miatt újra kellett államvizsgáznia, mégis összességében pozitívan értékeli a lehetőséget, amit korábbi romániai tapasztalataival ellentétben új hazájában megkapott.

> „Volt egy út, amin, ha az embernek megvoltak hozzá a bizonyítékai, akkor azt elfogadták. Akkor nem voltam ettől leminősítve. És mondom nem indultam jó kártyákkal, mert amikor meséltem ezt a diploma-elismerést, akkor volt egy ilyen nagy lebuktatás a 20 szovjetunióbeli orvossal, tehát eleve fenntartással fogadták a külföldieket. És ennek dacára is, én ezért végtelenül hálás vagyok, hogy nem németként így végülis megadták a lehetőséget és bizonyíthattam is."

Egy magyarországi külkereskedő interjúalanyom is, aki előzetes negatív kisebbségi élményekkel nem rendelkezik, kiemeli, hogy külföldiként nem élt meg diszkriminációs élményeket, bár az ő beszámolójának a hőfoka kicsit visszafogottabb.

> „Én soha, de soha nem éreztem – nekem nagyon sok hivatalos helyen kellett megfordulnom –, de soha, de soha nem éreztem, hogy hátrányban lettem volna azért, mert külföldi vagyok."

A magasan kvalifikált migránsok esetében a „brain drain" jelensége is meghatározó, vagyishogy a célországban milyen olyan, a hazájukban nem vagy csak fokozott nehézségek árán elérhető továbbfejlődési, tanulmányi és karrier-lehetőségeket kapnak. Az agyelszívás részben megvolt a rendszerváltás előtt is, de hangsúlyosan ezt követően jelenik meg, és a jelentősége mára már óriási lett különösen az egészségügyi szektorban.

A magyarországi származású, tehát az eredetileg az etnikai alapú kisebbségi létre vonatkozóan se jó, se rossz tapasztalatokkal nem rendelkező interjúalanyok is összességében nagyon pozitívan nyilatkoznak Németországról, diszkriminációs tapasztalatokról csak elvétve számolnak be. Egyrészt többen is kiemelik azonban a földrajzi vonatkozású különbségeket az országon belül, miszerint Észak-Rajna-Vesztfália tartományban élők kifejezetten nyitottak és barátságosak, megjelölve ennek okát is, ahogy azt már korábban említettem is. „A Ruhr vidék, ott mindenkit befogadnak, az mind valaha külföldi volt. Itt rengeteg lengyel származású, sziléziai[ak] dolgoztak ugye itt a bányákban, mindenhol." Ugyanakkor azt is hozzáteszi Béla, hogy a „dél-németországi németnek nagyobb affinitása van a kelethez és a déli népekhez", mint az északi részen, de a déli speciális nyelvjárások a beilleszkedést nehezítő tényezőként, azaz hátrányként említődnek meg több interjúban is.

A magyarországi származású magyarok is sok pozitívumot tudnak kiemelni a befogadó közegre vonatkozó élményeik felidézése során, és még a nyelvtudásbeli hiányok sem jelennek meg hátrányként:

> „És én csak azt tudom mondani, hogy ez a fajta, ez a Németország, ez a Nordrhein-Westfalen, vagy Rajna-vidék, ha úgy tetszik, ezek nagyon aranyosak és kedvesek voltak velünk. Soha ez alatt a 30 év alatt én nem éreztem azt, hogy bármiféle hátrány [ért volna], vagy kinevettek volna, vagy, vagy bármiféle hátrányt éreztünk volna. Úgy a kollegáéknál [mint máshol], sőt, kifejezetten még [azt] merem mondani, hogy kedveltek minket, szóval nem volt egy percig se az az érzésünk, hogy nahát mi itten idegenek vagyunk vagy nem fogadtak volna szívesen vagy kinevettek volna, ha az ember nyelvtani hibát csinált volna."

Egy szintén magyarországi fiatal hölgy, Anna is a pozitívumokat sorolja, kiemelve az országon belüli különbségeket: „Németországnak ez a nyugati része nagyon barátságos. Az emberek elég nyitottak, segítőkészek. Könnyebb volt talán beleszokni, mint egy szigorúbb Dél-Németországi helyen. Nincs saját tapasztalatom erről, csak hallomásból tudom – tehát nem is nagyon akarok általánosítani. De az emberek azért mesélnek. A németek magukról is tudják ezt, hogy ilyen különbségek vannak…"

> „Nem éreztem azt, hogy lenéznének vagy csúnyán néznének, mert nem beszélek helyesen németül, hanem inkább csak annyi, hogy csak egy felszínes kedvesség marad meg. Sok idő után is. Még akkor is, ha többször találkozunk, vagy a gyerekek révén kapcsolatban vagyunk."

Az előforduló diszkriminációs tapasztalatok speciálisan a hivatalos közeghez kapcsolódóan említődnek meg, az ügyintézésnél (tartózkodási engedély megszerzésénél, családi pótlék folyósításánál), rendőri intézkedésnél közlekedési szabálytalanság esetén, illetve iskolai keretek között. Érdekes módon ezen esetekben mind pozitív, mind ne-

gatív színezetben előjöttek a Németországban élő más külföldiek, mint a hatalmi szerepben lévő képviselői az államnak. Az egyik interjúalany, Zoltán mesélte, hogy a tartózkodási engedély kiadásánál, mikor egy japán ügyintézőhöz kerültek, amit addig a német ügyintéző mindig rendben talált, a japán belekötött és csak ideiglenes engedélyt adott, majd a német főnökasszonyával 2,5 perc alatt sikerült az ügyet sikeresen megbeszélni és lezárni. Viszont ellentétes példaként kiemeli, hogy apróbb közlekedési szabálytalanság elkövetésekor a német rendőr szigorúbb, mint például a török származású rendőr. A hivatalos szerv, például a rendőr viszonyulásánál azonban az is meghatározó lehet, hogy az a külföldi milyen társadalmi státuszú, jó példa erre az egyik 7 éve kutatóként Németországban élő interjúalany elbeszélése. Saját élményéről Balázs így vall:

> „De az utcán a rendőrökkel, mikor volt egy bringás büntetésem, akkor se éreztem (…) Ó, hát dr. T., hát izé… Megbüntetett, de nagyon kulturált volt."

Az egyetlen második generációs, magyarországi származású interjúalanyom mesélte a legnegatívabb élményeket az iskolás korát (azaz a '80-as, '90-es éveket) felidézve Németországról, amelyek mindkét példát felidézve összefüggtek a nyelvtudásbeli hátránnyal:

> „A padtársamnak tetves volt a feje. Én ezt nem is regisztráltam úgy igazán, mert nem értettem, hogy erről van szó. Biztos megbeszélték, hogy most mindenki otthon nézze meg a haját. Nem értettem még. És az óra közepén betorpant egy vadidegen nő az osztályba. Elöl ott karattyolt az osztályfőnökömmel, és akkor rám néztek. Ott valami vita volt. Mondták, hogy én most menjek előre. Mondom, te szent ég, mi van most? Hát kiderült, hogy az anyuka meg volt győződve arról, biztos ez a kelet-európai magyar kislány a tetves, aki áthozta az ő fiacskájának a hajtetűt. Megvizsgálták a fejemet, és úgy látszik, hogy engem hál'Istennek nem szerettek a tetvek. Egyetlen egy sem volt. De nagyon-nagyon kellemetlen és megalázó volt, megmondom őszintén. A tanáromon is látszott, hogy nagyon pipa. (…) Ez nagyon megmaradt bennem. Meg vannak ilyen kisebb sztorik, hogy például anyukám bement a cipőboltba, és vett valamelyikünknek cipőt, ami került 8 márkába. És egy 100 márkással fizetett, és visszaadott neki a nő 10 márkából. És tudta, hogy... Édesanyám ugye nem tudott németül, csak ott állt, állt és állt. Kb. egy óráig, mire végre a nő visszajött. Akkor elővette a többi pénzt, és odavágta neki a pultra."

Összességében azonban a gondolatmenete végén általánosítja a problémát és feloldja annak német-specifikusságát, sőt kiemeli, hogy a német társadalom többé-kevésbé már hozzászokott a migrációs háttérrel rendelkező, azaz nem németek jelenlétéhez a

mindennapokban: „…ami az idegenellenességet illeti, nagyon vegyesek a tapasztalataink. Vannak pozitív tapasztalataink is meg negatívak is. Úgy gondolom, hogy ez minden országban ugyanez.(…) Bár itt Németországban azért relatíve hozzá vannak szokva a külföldiekhez."

A külföldiekhez való viszonyulás folyamatjellegére hívja fel a figyelmet Klára az általa elmondottakban, miszerint meghatározó az a gazdasági környezet is, hogy a németek hogy viszonyulnak a külföldiekhez és ebben implicite benne van a létszám is, mint befolyásoló tényező: „… '80-ban itt Németországban is a helyzet egy kicsit más volt, mint a hetvenes években. Tehát a hetvenes években sokkal nyíltabban fogadták a menekülteket meg a külföldieket, mint '80-ban, amikor már annyi munkaerőre már nem volt igény."

Lényeges módosító tényező lehet az is, hogy ki honnan érkezik Németországba. Az erdélyi Albert 19 évesen költözik át, félig német származásúként, de akkori sikertelen helykeresését, tanulmányait azzal is összefüggésbe hozza, hogy akkor még mint Romániából származóhoz viszonyultak hozzá. Munka és tanulmányi céllal később kikerül az USA-ba, ahol aztán lediplomázik, majd úgy tér vissza Németországba. Ezt követően a sikereit annak is tulajdonítja, hogy akkor már úgy tekintenek rá a németek is, mint aki Amerikából jött. Németország számára az Amerikai Egyesült Államok pedig fontos és meghatározó referencia az élet számos területén.

> „Tulajdonképpen, mint Németországban élő külföldinek, (…) mint nem németnek itt azért duplán meg kell hajtani (…). Az egyértelmű volt, hogy én itt egy olyan pozícióba kerüljek, amit én elképzeltem magam[nak], ahhoz egy külön utat kell megtenni. Ez a külön út, ez Amerika volt. Én ide nem mint Romániából jött kerültem, hanem én úgy kerültem ide, mint Amerikából jött. És az nyitott sok ajtót. (…) Itt Németországban pedig nagyon erősen arra mennek, hogy milyen papírod van. Hová valósi vagy? Sokkal kevesebbet [számít], milyen tapasztalatod van."

Azok az interjúalanyok, akik rendelkeznek más külföldi tapasztalatokkal, természetszerűleg összehasonlítják a franciaországi, kanadai, vagy ahogy az imént idéztem amerikai élményeiket a németországiakkal. Ezek fő szempontja a nyitottság, kedvesség, barátságosság, melyek mentén a németek jellemzően a hidegebb, távolságtartóbb pólust képviselik.

A német mentalitásbeli különbségeknek van olyan aspektusa, amivel a több éve kinn élő magyarországi magyarok egy része sem tud mit kezdeni. Leghangsúlyosabban egy hét éve Németországban élő kisgyermekes édesanya, Anna részéről tematizálódik ez a számára nehezen értelmezhető és elfogadható viszonyulás, amit az interjúban részletesen bemutat.

„A közeli játszótéren(…) s ahová egy összeszokott lakóközösség járt, voltak anyukák, akikkel minden nap ott voltunk. De csak felszínes beszélgetésig jutottunk. Beszéltünk a gyerekekről, tudtuk egymás gyerekeinek a nevét, mert együtt játszottak. Egyedül egy iráni nő volt, aki meghívott magához, hogy játsszanak együtt a gyerekek. A németeken sosem éreztem azt, hogy nyitna felénk. Az volt az érdekes, hogy én nagyon sok anyukáról érdeklődtem, kérdezgettem, próbáltam beszélgetni. Tudtam, hogy ki dolgozik, ki nem; ki akar visszamenni, kinek mi a foglalkozása. A gyereke mennyi idős... Az is furcsa volt, hogy alig kérdeztek vissza, hogy 'na, és ti mit csináltok?'"

A speciális élethelyzet, a munka világából kieső kisgyermekes anyai lét is felerősíthette az izolációs tapasztalatot. Ugyanakkor Anna és a hasonló tapasztalatokról beszámoló férje, Balázs sem láthatta világosan egy hét után azt a fajta kulturális különbséget, amit a már kettős identitással rendelkező, második generációs Klára árnyaltan meg tudott fogalmazni: „Németországban 'illik' a másikat nem észrevenni. Magyarországon meg 'illik'a másikat észrevenni." Klára jellegzetesen német stílusnak nevezi azt, hogy „úgy csinálni, mint hogyha nem látnálak téged", azaz bizonyos szempontból ignorálni a másikat.

„Ami nekem nagy pozitívum, és ami kimondottan tetszik, az az, hogy az emberek teljesen másképp kommunikálnak egymással Magyarországon. Tehát ez azt jelenti, hogy az emberek még úgy észreveszik egymást. Reagálnak egymásra. Tehát most nem ismerősökre gondolok, hanem a mindennapokra. Hogy például ott állok a busz előtt, nézek valami táblát, hogy merre megy a busz, hol kell leszállnom. Valaki megáll mellettem, és rákérdez, hogy hová akarok menni, segíthetek-e? Ez például kimondottan tetszik. Úgy gondolom, hogy az emberek Magyarországon még teljesen másképpen vannak kapcsolatban egymással. Itt már jobban... vagy jóval nagyobb a közömbösség egymással szemben."

„És itt jövök vissza erre az úgymond 'úgy csinálni, mint hogyha nem látnálak téged' stílusra. Szerintem ez csak egy ilyen illemtani dolog lehet, mert másképp nem lehetne magyarázni. Ezt az emberi kapcsolatot én szintén magyar szemszögből látom.(…) A normális az az, hogy ignoráljuk egymást. És ez viszont jellegzetesen német."

A német mentalitásról további adalékokat Zsanettől kapunk, aki német származású férje családjáról mesél:

„…érdekesek, na, a szülei. De a nagyapja is érdekes. A nagyapja állítólag nagyon szeret engem, (…) és nagyon aranyos, 83 éves egyébként, de azért elment Berlinbe tüntetni, hogy a külföldieknek ne adjanak munkát. Szóval német, na. Érted? Na, szóval… és a lányának a mostani férje is

> magyar, de azért ő elmegy, mert hát nem miellenünk tüntet, nem, mert mi máshogy vagyunk itt, mert mi idejöttünk férjhez, meg ide nősültünk. Nem. Azok ellen, akik bejönnek és elveszik a németektől a munkát. (…). Meg olyan érdekes, tudod, ha megyünk hozzájuk, akkor úgy be kell jelentkezni, hogy na, mikor megyünk. Énnekem eszembe nem jutna, hogy a szüleimnek mondanám, hogy jaj, öt órakor menni akarok hozzátok ez[en a] nap[on]."

Ugyanakkor a magyarok családcentrikusságával folytatja, ami tapasztalatai szerint a bajorokra is igaz, de az északi németekre már nem, akiket inkább egoistának nevez.

A német mentalitás egyik szegmense a nemzeti identitás érzése, ami ahogy már említettük (Örkény és munkatársai, 2007), európai viszonylatban Németországban az egyik legalacsonyabb ismert történelmi okokból kifolyólag. Ez tulajdonképpen a többségi társadalomhoz való könnyebb integrálódás lehetőségét nyújthatja a Németországban élő etnikai kisebbségek számára, mert például az egyetlen nemzeti ünnepüket, a német újraegyesítés napját, azaz október 3-át sem ünneplik meg, helyette a könnyebb azonosulást megkínáló sportesemények vagy a nyáron tűzijátékkal egybekötött ún. fény ünnepe jelenthet szórakozást nemzeti hovatartozástól függetlenül mindenki számára. Ugyanakkor ez nehézség is lehet, mert az azonosulás keretei homályosak.

> „De itt is, amit látok: hogy ünnepelni tudnak, például egy focimeccs szintjén. Tehát szórakozás szinten tudnak ünnepelni (…) a németek?. De van a nagy nemzeti ünnepük, október 3-a, az egyesítés, ami itt nem ünnep. Mondtam első évben a kollégámnak: hú, október 3., Németország egyesítése! Lesz valami ünnepség? Erre a lány: 'Ez nekünk nem ünnep'. S hirtelen megálltam. (…) Én is belegondoltam: mi ünnepeljük a nemzeti ünnepünket, de nekik ez nem ünnep. Tényleg, ők nem tudnak például az egyesítéskor ünnepelni. Lehet, hogy a keletiek nagy örömmel ünneplik ezt a dátumot, de a nyugatiak nem. De tényeg, semmi! Amikor mondtam, hogy nálunk mennyi nemzeti ünnep van, akkor csak néztek, hogy 'Úristen!'. Igen. Itt van a 'fény ünnepe', és akkor van nagy tűzijáték nyáron – kitalálnak szórakozás szinten ilyen programokat. Megmozdul az egész város, és sokféle program van, tudnak ünnepelni, de csak ilyen szórakozós dolgokat. Jó, ez biztos történelmi okokból is fakad, hogy a nemzeti érzésüket eléggé tudatosan lenyomták a II. világháború után."

Az interjúalanyok tapasztalatai sokszínűek, de összességében pozitívak, ami összefügghet azzal, amit a bemutatásuk során is kiemeltem, hogy magasan kvalifikált, értelmiségi csoportba tartoznak, akiket sikeresen beilleszkedettnek tekinthetünk az interjúkban elmondottak alapján. A befogadó közegről, azaz Németországról alkotott

véleményük mindezzel összefüggget, és feltételezhetjük, hogy árnyaltabb képet kapnánk, ha a kevésbé sikeresen beilleszkedett, kudarcos, például a munkaerőpiacról kiszorult vagy a nyelvtudás hiánya miatt kapcsolati szinten izolálódott magyarokat kérdeztem volna meg. Az interjúalanyok szociális kontextusáról elmondható, hogy néhány kivételtől eltekintve alapvető szupportív személyként mellettük áll(t) a házastársuk, és sokak esetében egy magyar közösség is, identitásstruktúrájukra jellemző a magas önértékelés és inkább „tanult leleményesség" (Kopp & Martos, 2011) a „tanult tehetetlenség"-gel szemben. Kognitív forrásaikat tekintve pedig azok magas szintje, és a könnyen konvertálható szaktudás (orvos, kutató, stb.) és a német mellett néhányuknál több nyelv magas szintű ismerete. Személyiségükről elmondható a bátorság, kitartás, céltudatosság, áldozatkészség, nagy munkabírás, ami magas reziliencia-szinttel is párosul. A környezeti kölcsönhatást tekintve az előbb felsorolt jellemzők is meghatározóak arra vonatkozóan, hogy milyen tapasztalatokat szereztek, szereznek Németországról, milyen szubjektív élményeket osztottak meg az interjúkban. Ahogy már említettem is a társadalmi-politikai környezet azóta, azaz interjúk ideje óta is folyamatosan változóban van, így érdemes lenne akár a korábbi interjúalanyokat ismét megkeresni és újra interjúkat készíteni velük, hogy mit érzékelnek, mit tapasztalnak a Németországot elérő legújabb menekülthullámok óta. Továbbá izgalmas kutatási téma lehetne még a nem értelmiségi csoportok megkeresése és akár fókuszáltan a Németországra, mint befogadó közegre vonatkozó tapasztalataik megkérdezése.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Bevölkerung nach Migrationsstatus regional. Ergebnisse des Mikrozensus 2011. In: Statistische Ämter des Bundes und der Länder, 2013. Letöltve: https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/BevoelkerungMigrationsstatus5125203117004.pdf?__blob=publicationFile Letöltés dátuma: 2016. 12. 16.

Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung Ergebnisse des Ausländerzentralregisters 2015. In: Statistisches Bundesamt, 2016. Wiesbaden https://www.destatis.de /DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung2010200157004.pdf?__blob=publicationFile Letöltés dátuma: 2016. 12. 16.

Bouhra, I.: Soziale Arbeit und Migration In: *Arbeitsmarkt. Bildung, Kultur, Sozialwesen.* Bonn, 2011. 1–5. Letöltve: http://www.wila-arbeitsmarkt.de/files/biku_2011_48_soziale_arbeit_und_migration.pdf

Breakwell, G. M.: *Coping with Threatened Identities*. London, Meuthen 1986.

Ciobanu, R. O.: Migrációs minták két romániai falu elvándorlásában. Két esettanulmány tanulságai? In: Hárs Á. & Tóth J.: *Változó migráció – változó környezet*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 25–144.

Corbin, J. & Strauss, A.: *A kvalitatív kutatás alapjai*. Budapest, L'Harmattan – Semmelweis Egyetem EKK–MHI–SAGE Publications, 2015.

Cseresnyés F.: Migráció az ezredfordulón. A népességmozgások társadalmi és politikai következményei Közép-Európában. Budapest –Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.

Cserján K.: Magyar identitás Ausztriában. In: Kovács N. (szerk.) *Tanulmányok a diaszpóráról*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.

Dámosy D.: A németek és mítoszaik (Herfied Münkler: Die Deutschen und Ihre Mythen. Berlin, Rowohlt Verlag, 2009) In: *Külügyi Szemle* 2009. tél 187–190.

Deréky P.: Magyarok Ausztriában és Nyugat-Németországban – Beszélgetés 26 fiatal értelmiségivel. Bécs, Integratio XVI. 1984.

Ehmann B.: Az emigráns lét kollektív élményuniverzumai In: Kanyó T. *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. Budapest, L'Harmattan – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 119–134.

Erős F.: *Az identitás labirintusai*. Budapest, Janus–Osiris, 2001.

Feischmidt. M., & Zakariás, I.: Hazatérő idegenek. In: Hárs Á. & Tóth J.: *Változó migráció – változó környezet*. Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010.

Földházi E.: Az osztrák és a német munkaerőpiac megnyitásának várható hatása Magyarország népességének alakulására 2011–2030 között. In: *Demográfia*, 2011. 54. évf. 4.szám 213–235.

Gábrityné Molnár I.: A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei In: Gábrityné Molnár I. és Mirnics Zs. (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak*. Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2001. 115–162.

Gödri I.: Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban. Budapest, KSH – NKI Kutatási Jelentései, 2010. 89.

Hárs Á.: Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban. In: Blaskó Zs. & Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2016*. Budapest, MTA KRTK, 2016. 39–53.

Hax-Schoppenhorst, T. & Jünger, S.: *Seelische Gesundheit von Menschen mit Migrationshintergrund* Stuttgart, W. Kohlhammer, 2010.

Huseby-Darvas É.: A bevándorló nők mint a kontinuitás fenntartói Delray amerikai magyar közösségében In: Kézdi Nagy G. (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története*. Budapest, Nyitott Könyvműhely 2008. 336–368.

Kállai Gy.: „Megküzdési stratégiák a migrációs térben". Átmeneti migránsok az Egyesült Királyságban. Budapest, Kézirat [gépirat], 2010.

Kanyó T.: *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban.* Budapest, L'Harmattan – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003.

Kapitány Á. & Kapitány G.: Kultúrák találkozása – kultúraváltás. In: Sik E. & Tóth J. (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 1996. 67–90.

Kecskés D. G.: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os magyar menekültek befogadása In: *Külügyi Szemle*, 2010. tél 158–168.

Király E.: Hordozható eszmék? Az Aktion Sühnezeichen és magyar kapcsolatai (1969–1989). In: *Régió.* 2008/3. sz. 110-135.

Koltai J.– Sik E.– Simonovits B.: A kvanti-kvali áldilemmán túl In: *Szociológiai Szemle* 2015/2. sz. 25 (2) 31–49.

Kopp M. & Martos T.: *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jóllét, életminőség viszonya.* Budapest, Magyar Pszichofiziológiai és Egészséglélektani Társaság, 2011.

Kovács É. & Melegh A.: „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is" – Vándorlás történetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sik E.– Tóth J. (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról.* MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 2000. 93–152

Kovács É.: Interjús módszerek és technikák. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007. 269–277.

Kovács É.: Narratív biográfiai elemzés. In: Kovács É. (szerk.): (2007) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007. 373–396.

Kovács N.: Szállítható örökség. Magyar identitásteremtés Argentínában (1999–2001) Budapest, MTA-Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 2009.

Ládonyi Zs.: A migráció és a lelki egészség közötti összefüggések vizsgálata egy német tartomány magyarjaival készített interjúk tükrében. Doktori értekezés. ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociálpolitika program, 2016.

Ládonyi Zs.: „Hiába magyarok?" – A nyugati diaszpóra első és második generációs stratégiái In: Karlovitz J. T. (szerk.): *Elmélet és gyakorlat a neveléstudományok és szakmódszertanok köréből.* International Research Institute s.r.o. Komarno, 2018. 215–221. Letöltve: http://www.irisro.org/pedagogia2018januar/55LadonyiZsuzsanna.pdf

Lénárt A.: A Nyugat képe életútinterjúkban. 1956-os magyar emigráns diákok életút-elbeszélései menekülésükről, a Nyugatról, a Keletről. Doktori disszertáció, 2009.

Lüttinger, P.: Der Mythos der schnellen Integration. Eine empirische Untersuchung zur Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge in der Bundesrepublik Deutschland bis 1971 In: *Zeitschrift für Soziologie* 1986/1. 20–36.

Lüttinger, P.: *Integration der Verteibenen. Eine empirische Analyse.* Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1989.

Machleidt, W.: *Ausgangslage und Leitlinien transkultureller Psychiatrie in Deutschland,* 2003. Letöltve: http://www.psychiatrie.de/data/downloads/3b/00/00/Beitrag_Machleidt.pdf Letöltés dátuma: 2008. 03. 12.

Massey, D.S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E.: A nemzetközi migráció elméletei (Részletek). In: Sik E. (szerk). (2007) *A migráció szociológiája*. Budapest, ELTE TÁTK, 1993.

Melegh A. & Kovács É.: „Az ereimben európai vér folyik" A bevándorló nők élettörténeti perspektívái és integrációja nyolc európai országban. In: Melegh A. – Kovács É. – Gödri I. (2010) *„Azt hittem célt tévesztettem" A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet, 2010. 13–84.

Melegh A.: Migráció és életút: amerikás magyarok élettörténetei In: *Regio* 1999/ 3–4. sz. 126–160.

Melegh A.: Migráció Magyarország és Németország között a kilencvenes években. In: Illés, Sándor (szerk.): *Migráció és Statisztika*. KSH NKI, Kutatási Jelentések, 2002. 53–67.

Melegh A. & Sárosi A.: Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: történeti-strukturális megközelítés In: *Demográfia 2015*/4. 221–265.

Milborn, C.: *Die Gestürmte Festung Europa*, Styria Verlag, 2006. Magyarul: Milborn, C. *Európa: az ostromlott erőd. A bevándorlás fekete könyve*. Pécs, Alexandra Kiadó, 2008.

Németh I.: *Németország története – Egységtől az egységig 1871–1990*. Budapest, Aula, 2002.

Németh I.: Migráció Németországban a 17–20. század között In: *Rubicon* 2016/1. 3–19.

Novikov, J.: Politischer, sozialer und psychologischer Hintergrund von russischsprachigen Migranten zum Verständnis für eine Integration. In: Assion, H.-J. (szerk.) *Migration und seelische Gesundheit*. Heidelberg, Springer Medizin Verlag, 2005. 93–99.

Örkény A. – Székelyi M. – Csepeli Gy. – Poór J. – Várhalmi Z. (szerk.): *Nemzeti érzés és európai identitás*. Arktisz – Budapest, Balassi Kiadó, 2007.

Papp Z. A. (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. Budapest, Magyar Külügyi Intézet, Regio Books, 2008.

Papp Z. A.: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. In: *Kisebbségkutatás 2010/4*. 621–638.

Pataki F.: *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris, 2001.

Preuss, U. K.: Mi fán terem a német „vezető kultúra"? – Észrevételek a németországi integráció-vitához. In: *Kisebbségkutatás – Szemle 2010 /4. sz.* 665 – 668.

Puskás J.: Elvándorlások Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években. In: Molnár J. – Orbán S. – Urbán K. (szerk.):. *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985.

Sántha Á.: *Fiatal egyedülállók életpályája Budapesten és Berlinben*. Budapest, ELTE TÁTK Szociológia Doktoriskola. Doktori disszertáció, 2011.

Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest, ELTE TÁTK, 2007.

Sik E.: Doomed to failure – with some chance to success: Migration statistics in the 21st century. SEEMIG konferencián előadás, Bratislava, 19–20 September 2012.

Slachta K.: Német-német migráció a 20. század második felében In: *Irodalom–Művészet–Tudomány 2015/7–8*. 63–76.

Somogyi L.: *A burgenlandi magyarság*. Oberschützen – Felsőlövő, Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája, 2004.

Szabó M.: A diaszpórakutatás korlátai és lehetőségei. In: Kovács N. (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.

Szűcs N.: Az Óperenciás-tengeren is túl... Magyar au pair-ek Nyugat-Európában. In: Pászka I. (szerk.): *A látóhatár mögött*. Szeged, Belvedere Meridionale, 2004.141–196.

Thomas, W. I. & Znaniecki, F.: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában I*. Budapest, Új Mandátum, 2002.

Tóth P. P.: *Nemzetközi vándorlás – Magyarország (1990–2000)*. KSH–Népességtudományi Kutatóintézet, 2002. Letöltve: http://www.ittvagyunk.eu /application/essay/6_1.pdf Letöltés dátuma: 2011. 03. 16.

Udvari K.: *A szociális munka elmélete a 20. századi Németországban*. ELTE– TÁTK Szociológia Doktori Iskola. Doktori disszertáció, 2014.

Várhalmi Z. & Kováts A.: Módszertani problémák a migrációkutatásban. In: Kováts A. & Várhalmi Z.: *Válaszhiányok kezelésétől a résztvevő megfigyelésig. Módszertani problémák a migrációkutatásban*. Budapest, ICCR, 2014. 9–42.

Walczer T.: *Álmaimban Amerika*. Sopron, Novum Verlag, 2009.

SZERZŐ MEGJELÖLÉSE NÉLKÜLI VAGY INTERNETES ADATBÁZISBÓL SZÁRMAZÓ FORRÁSOK

http://data.worldbank.org/country/germany

http://data.worldbank.org/country/hungary

http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php /File:Causes_of_death_%E2%80%94_standardised_death_rate,_2013.png

https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/Wanderungen/vorlaeufigeWanderungen5127101127004.pdf?__blob=publicationFile

https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/Wanderungen/vorlaeufigeWanderungen5127101127004.pdf?__blob=publicationFile

NÉMET MIGRÁCIÓS ÉS INTEGRÁCIÓS POLITIKÁK (1945–2010)

TÉNYEK ÉS IMPRESSZIÓK[*]

GULYÁS ÉVA

Az európai menekülthullám 2015-ös tetőződése után nem sokkal különös című könyv jelent meg Herfried Münkler politológus és Marina Münkler irodalomtörténész tollából: *Az új németek. Egy ország a jövője előtt* címmel.[1] A kötet a migráció és az Európán kívülről érkezett menekültek németországi befogadásának és integrációjának kérdéseit a nemzeti önazonosság állandósága szempontjából vetette fel, egy már régebben megindult diskurzus részeként, s megjelenése után további vitákhoz vezetve.[2]

A kötet vezérgondolata az, hogy a menekültügyi válság nemcsak láthatóvá tette a német társadalom alapvető problémáit, hanem azt is megmutatta, hogy a régi Németország visszafordíthatatlanul a múlté. A szerzők szerint a migráció és a tömeges menekülés nem kivételes dolog és sosem volt problémamentes, de Németország mindig újraszervezte magát. Az „új németek mi vagyunk" – állították az összességében egy kicsit kétségtelenül provokációnak tűnő írásukban. A provokáció annak hangsúlyozásában állt, hogy szerintük Németországnak *bevándorlási ország*gá kell válnia. Erről ott – mint tudjuk – több évtizedes vita zajlik, melyben az egyik legkülönösebb választ

[*] Ez az írás az ÚNKP–17–3–IV–NKE–22 számú Új Nemzeti Kiválóság Program – Migráció és a bevándorlókhoz való viszonyulás Németországban és Magyarországon című kutatási programkeretében készült.

[1] Münkler, Herfried – Münkler, Marina: *Die neuen Deutschen. Ein Land vor seiner Zukunft.* Berlin, Rowohlt, 2016., új kiadásban: Rowohlt Taschenbuch, 2017.

[2] A bevándorlás nemzet-alakító hatásait már korábban is elemezte, irodalmi példákon keresztül, Minnaard, Liesbeth: *New Germans, New Dutch. Literary Interventions.* Amszterdam, Amsterdam University Press, 2008. lásd különösen a nemzeti identitásról szóló első fejezetet („National Identity. The Discoursive Production of Germannes and Dutchness"), 15–50., Wunderlich, Tanja: *Die Neuen Deutschen. Subjektive Dimensionen des Einbürgerungsprozesses.* Stuttgart, Lucius & Lucius, 2005, új kiadásban Berlin, Walter de Gruyter, 2016., Tibi, Bassam: *Islamische Zuwanderung und ihre Folgen.* Der neue Antisemitismus, Sicherheit und die „neuen Deutschen" (*Wer sind die neuen Deutschen?)* Stuttgart, ibidem-Verlag, 2017. A kérdéshez lásd még Gülsüm Serdaroğlu dokumentumfilmjét *Die Neuen Deutschen. Dokumentarfilm über Kulturen, Menschen und Identität* címmel (2015), valamint a *Die Zeit* „Geschichte" sorozatának *Die neuen Deutschen. Vom Dreißigjährigen Krieg bis heute. 400 Jahre Einwanderung nach Deutschland, 2017* című hangoskönyvét.

1984-ben fogalmazták meg: „a Szövetségi Köztársaság nem bevándorló ország, bevándorlókkal".[3] Ám ha Németország bevándorlási ország (lesz), azt egy másik német nép fogja lakni – fogalmazódhat meg az ellenvetés bárkiben, ami így a bevándorlók integrációjának kérdésévé teszi a felvetéseket.

Sikeres lesz-e a Németországba bevándorolt tömegek integrációja? E kérdésre a Münkler-házaspár Pascal szerencsejátékosa fogadásának logikáját felidézve válaszol. Ha azt a kérdést kell megválaszolnunk, hogy az istenhit vagy annak az ellenkezője ésszerűbb-e, akkor – tanácsolja Pascal – habozás nélkül fogadjunk az előbbire, hiszen így „ha nyer[ünk], mindent megnyer[ünk]; ha viszont veszít[ünk], semmit sem veszít[ünk]".[4] *Az új németek* című kötet szerzői szerint ugyanilyen alapon ésszerű a menekültek integrációjának sikerére voksolni, mert – szerintük – csak ennek van társadalmi haszna, míg a kudarcra voksoló nem nyer semmit. Ebben az esetben – teszik hozzá – a fogadók maguk is befolyásolják a fogadások eredményét, hiszen a kudarcot választó ésszerűen nem fog tenni annak bekövetkezéséért. Hogy mennyire megbízható ez a logika, azt nem kell itt eldöntenünk, elég annyit megjegyezni, hogy a pascali argumentáció – melynek meggyőző erejét már önmagában is vitatják – jelen esetben márcsak azért sem alkalmazható, mert azt feltételezi, hogy az integráció a „mostani" németség kultúrájának keretei között zajlik. A német népet *multietnikus* társadalomként leírva azonban nem lehet kizárni, hogy az *multikulturális* irányban fejlődik, ami alapjaiban befolyásolná az integráció feltételeit.

A szóban forgó kötet összességében azért érdekes, mert a problémát a *változás és az önazonosság* viszonyának kérdéseként közelíti meg. Ez a kérdés természetesen régóta és sokféle területen része az emberi reflexióknak. Ezt az általános kérdést taglaljuk például, amikor azt kérdezzük, hogy az ember meddig azonos önmagával, ha tudjuk, hogy testének sejtjei hét évente kicserélődnek, vagy lelki fejlődése során habitusa, diszpozíciói és személyisége hat-hét évente jelentősen, mintegy új szakaszba érve megváltozik. A változás körülményei közötti önazonosság kérdése kollektív entitások vonatkozásában is felvethető. A legismertebb ilyen kérdés az államazonosság problémája: milyen feltételek esetén tekinthetjük azonosnak – példának okáért – a mai Szerb Köztársaságot, a korábbi *Szerbia* és *Montenegró* Államközösséget, valamint az egykori

[3] „Die Bundesrepublik ist ein Nichteinwanderungsland mit Einwanderern", vö. *Die Zeit.* 1984. 39. szám. Az 1973 és 2015 közötti jellegzetes válaszok listáját és forrását pusztán a *Die Zeit* vonatkozásában lásd a *Die Zeit Online*-ban (https://www.zeit.de/2015/38/deutschland-einwanderungsland). A német „bevándorlási gépezetről" lásd Heins, Volker: Spiegel der Menschheit? Die Zukunft der Migrationsmaschine Deutschland. In: *Populismus und Extremismus in Europa. Gesellschaftswissenschaftliche und sozialpsychologische Perspektiven.* Szerk.: Brömmel, Winfried – König, Helmut – Sicking, Manfred. Bielefeld, Transcript Verlag, 2017. 149–166.

[4] Vö. Pascal, Blaise: *Gondolatok.* Ford.: Pődör László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983. 233. feljegyzés. Pascal fogadáselméletére és e konkrét problémára hatalmas szakirodalom vonatkozik; lásd például Hájek, Alan: Pascal's Wager. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Szerk.: Zalta, Edward, N.* 2017 . https://plato.stanford.edu/.../pascal-wager.

Jugoszlávia szerb tagállamát? – kérdezheti bárki. Ugyanígy: azonos-e az 1920-as magyar állam az 1918 előtti Magyar Királysággal? Újabban a hasonló problémákat elsősorban az alkotmányos identitás kapcsán tárgyalják intenzíven: ha egy állam nemzetközi integráció részévé válik, amely elkerülhetetlenül alakítja sajátosságait, alkotmánya vajon meddig tekinthető azonosnak a belépése előttivel? Az „új németek" jellegű problémakör azért érdekes, mert az előbb jelzett problémákat egy *nép*, sőt egy *nemzet* vonatkozásában veti fel: meddig tekinthető *német* népnek, illetve nemzetnek az a közösség, amelynek tagjai körében jelentős számban jelennek meg más népek és etnikumok tagjai, az utóbbi esetben ideértve az Európán kívüli etnikumokat sajátos bőrszínükkel, esetleg vágott szemükkel és rasztahajukkal.

Az nép önazonosságának problémája egy másik aspektusban a már bevándoroltaknak a többséghez való integrációjának kérdése is, ami a németek esetén elsősorban a török bevándorlók vonatkozásában látható. Közismert, hogy a törökök közül sokan integrálódtak, de vajon – utalva a fizikai adottságokra vagy a generációkon átívelő attitűdökre – németekké váltak-e. A Deutsch-Türken (német-törökök) kifejezés e tekintetben nemcsak e helyzet kettős jellegét, hanem átmeneti voltát is jól kifejezi: mai német-törökből, holnapra nagy valószínűség szerint vagy német vagy török lesz. De vajon milyen arány alatt „kell" maradni az ilyen kettős identitású csoportoknak, hogy az ne érintse az egyik vagy a másik csoport identitását? A 9. számú képen[5] például egy török család három generációját látjuk; a kölni autógyárban – másokkal együtt persze, de – ők gyártják az autót. A német autót. (Tekintsünk most el attól, hogy Kölnben Ford autókat gyártanak, s ez a márka eredetileg amerikai; a család ugyanilyen alapon dolgozhatna az Audi ingolstadti vagy a BMW müncheni üzemében is.) Igaz, a terveket nem ők készítik és a gyártási technológiai folyamatot sem ők tervezik meg, de előbb-utóbb eljuthatnak oda is. Ruházatuk, tekintetük, „kiállásuk" alapján nyilvánvaló, hogy generációról-generációra *egyre inkább* németekké váltak, amennyiben a ruházatban, tekintetben vagy „kiállásban" kifejeződő török nemzeti jelleget állandónak (és a legidősebb generációt képviselő alak által reprezentáltnak) tekintjük.[6] Ugyanakkor – amint a történetüket közzétevő publicisztikából tudjuk – arra panaszkodnak, hogy Németországban mindennek ellenére *idegenek*nek, Törökországban pedig *külföldiek*nek érzik magukat, mert így tekintenek rájuk. Átmeneti helyzetben[7] vannak.

[5] Lásd: képmellékletek.

[6] A török bevándorlás hagyományait illetően lásd Szuhai Ilona: A történelmi hagyományok szerepe a török migrációs politikában. *Acta Humana*, 2016/4. szám, 79–90.

[7] Átmeneti helyzetük egyszerre (és elsősorban) szociális s ugyanakkor (megszüntethetetlennek tűnő módon) természetadta is. Ez utóbbit a 6. sz. kép érzékelteti, amely a nézőnek azt az érzelmi reakcióját aknázza ki, hogy az európai nemzetek, így a németek esetén hallgatólagosan és előzetesen feltételezi a nemzet tagjainak bőrszínét, majd szembesíti őt ezen előzetes ítélet elhamarkodott voltával. Ezen a képen az 1990-es években menekült és befogadott fiatalokat látunk, akik

Ezeket a bevezető gondolatokat előre bocsátva tekintem át azokat a migrációs és integrációs politikai irányokat, amelyek Németország (1990-ig értelemszerűen Nyugat-Németország) társadalmi-politikai életét jellemezték.

1945–1955: A KÉNYSZERÁTTELEPÍTÉSEK IDŐSZAKA

A második világháborút követő német társadalmat számos tényező határozta meg, ezek egyik legfontosabbika azonban az volt, amelynek keretében a potsdami jegyzőkönyvek alapján 1945 és 1955 között csaknem 8–12 millió etnikai németet telepítettek be a nagyhatalmak Németországba. Fogalmazhatunk úgy is, Kelet-Közép Európából a kollektív bűnösség elvét érvényesítve ennyi embert űztek ki, akiket (a keleti határain a háború után módosuló területekkel bíró) Németország „fogadott be".

Csehszlovákiából 3 millió, a háború előtti lengyel területekről 1,4 millió, Danzig szabad városból 300 ezer, Magyarországról 200 ezer, Romániából 130 ezer fő települt át, a közhatalmi kényszereknek engedve, a német „anyaországba". A kiűzetést a győztesek bosszúja és a kollektív büntetés mellett, melyet hivatalosan mindig is tagadtak, nyilvánvalóan a terület etnikai tisztaságának megteremtése ösztönözte, amit ebben a korszakban nem tekintettek teljesen elvetendőnek, vagy legalábbis a nagyhatalmaktól (a nyugatiaktól) sem voltak idegenek.

A német etnikumnak a potsdami konferencia jegyzőkönyvei alapján az egykori Kelet-Poroszországot, a nagyhatalmi döntéssel formálódó Lengyelországot, valamint Csehszlovákiát és Magyarországot kellett elhagynia. A jegyzőkönyv szerint a ki- és áttelepítéseket „rendezett és humánus módon" kellett végrehajtani, nyilvánvaló azonban, hogy a gyakorlatban ez nagyon gyakran nem így valósult meg. Tudjuk, hogy a Magyarországról kitelepített németek közül sokan visszaszöktek szülőföldjükre.[8]

bőrszínük és hajviseletük alapján feltehetőleg afrikaiak, de vitathatatlanul a németek életformáját élik: német vendéglőben üldögélve kedélyesen elbeszélgetnek egymással és a fotó készítőjével, német sört isznak, s egyébként talán németül tanulnak és bizonyos szinten németül is beszélnek.

[8] Lásd ezekről Merten, Ulrich: *Forgotten Voices. The Expulsion of the Germans from Eastern Europe after World War II.* New Brunswick, Transaction Publishers, 2013. A magyarországi németek kitelepítését feldolgozó viszonylag kiterjedt szakirodalomból lásd – egyebek mellett – Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése, 1945–1950.* Akadémiai Kiadó, 1988., Apor Balázs: The Expulsion of the German Speaking Population from Hungary. In *The Expulsion of the 'German' Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War.* Szerk.: Prauser, Steffen – Rees, Arfon. EUI Working Paper. [http://cadmus.eui.eu] HEC No. 2004/1. 33–46. o., Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004., Kirsch András: *A soproni németek kitelepítése.* Sopron, Escort, 2006. és Kisari Miklósné: *1946: A mezőberényi németek kitelepítése. Hiánypótló történelemkönyv.* Mezőberény, Mezőberényi Német Hagyományápoló Egyesület, Mezőberény öröksége 3, 2014. Megjegyzem itt, hogy egy államközi egyezmény alapján – miután az ún. Benes-dekrétumok gyakorlatilag megfosztották őket állampolgárságuktól, alapvető jogaiktól és javaiktól – mintegy 76 ezer felvidéki magyart telepítették át Magyaror-

A kényszeráttelepítések az 1950-es és 60-as évek között a németországi népességnövekedés több mint 60%-át jelentették. Az ily módon újonnan érkezők rendszerint alacsonyan képzett munkahelyekre kerültek, de hozzájárultak a gazdasági fejlődéshez.

1955–1973: A RÓMAI EGYEZMÉNY ÉS A VENDÉGMUNKÁSOK TOBORZÁSA

Az etnikai németek betelepítését követően a németországi migráció következő nagy korszaka a vendégmunkások behívása volt. Ez 1955-ben kezdődött az ún. német-olasz toborzási egyezmény megkötésével Rómában.

Az egyezmény előzménye az volt, hogy a 7%-os, tehát az adott korban viszonylag alacsony (sőt, egyes tartományokban 5% körüli) munkanélküliségi ráta ellenére Ludwig Erhard német gazdasági miniszter azzal kereste meg az olasz külügyminisztert 1954 novemberében, hogy 100–200 ezer munkás ideiglenes (!) befogadásáról tárgyaljon. Ezt 1960 és 1965 között további egyezmények követték: 1960-ban Görögországgal és Spanyolországgal, 1961-ben Törökországgal, 1964-ben Portugáliával, 1968-ban Jugoszláviával, 1963-ban és 1966-ban Marokkóval valamint 1965-ben Tunéziával. Ennek következtében a török, görög, portugál, jugoszláv, spanyol, marokkói, tunéziai vendégmunkásokat hívtak be többnyire a gazdaság olyan szektoraiba, amelyben alacsony képzettség is elégséges volt a munka elvégzéséhez, s a „vendégek" így is hozzájárulhattak a „német gazdasági csodának" nevezett fejlődéshez.

A behívott vendégmunkások részben bővítették a munkaerőkeresletet, részben pótolták az abban lévő hiányokat,[9] részben pedig ún. ütközőfunkciókat[10] láttak el. A *bővítő* funkció azt jelentette, hogy 1959 és 1968 között folyamatosan emelkedett a Németországban dolgozó külföldiek száma, kb. 166 ezerről 1 millió fölé. A *pótló* funkció alapján a vendégmunkások felváltották a német alacsonyan képzett és szakképzetlen, tanulatlan dolgozókat, s a német szakmunkásokat ezzel a magasabb szakképzettséget igénylő munkahelyek felé tolták. Az *ütközőfunkció* azt jelentette, hogy keresletcsökkenés és munkaerő-elbocsátások esetén elsősorban a külföldi munkaerőt küldték el. En-

ságra, több ezer magyarországi szlovákokat pedig Csehszlovákiába. Lásd erről *A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948. Visszaemlékezések, tanulmányok, dokumentumok.* Szerk.: Szarka László. Komárom. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2003; *A felvidéki magyarok kitelepítése és deportálása 1945–1948 között. Szöveggyűjtemény a korszak tanulmányozásához.* Komárom, Kecskés László Társaság, 2014.

[9] Lásd ezekről Herbert, Ulrich: Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. Bonn, Bindeszentrale für politische Bildung, 2003. 203–207.

[10] Az ún. puffefunkciókról lásd Bade Klaus J. 2000. Europa in Bewgnung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, C.H. Beck. 317–331.

nek szemléltetésére megjegyzem, hogy az 1966/67-es recesszió idején az erősen konjunktúrafüggő termelési területeken összesen mintegy 30%-os volt a külföldi munkaerő csökkenése.

Az 1970-es évekre kialakult végeredmény az lett, hogy a németek rájöttek, bár ők csak *munkaerőt* akartak volna behívni, de *embereket* kaptak, a maguk társadalmi, gazdasági, kulturális, és főleg vallási rendszerével.[11]

A rotációs politika, amit eredetileg terveztek, soha nem valósult meg a Német Szövetségi Köztársaságban. Ennek fő oka az volt, hogy a görögökkel, olaszokkal és spanyolokkal kötött munkaerő-toborzási megállapodások – elsősorban az Európai Közösségben biztosított jogok miatt – ellehetetlenítették a munkaerő kényszer-visszaküldését. Kizárólag a német-török megállapodás záradéka tette lehetővé a külföldi munkaerő későbbi visszaküldhetőségét. Végül, a rotációnak, vagyis a munkaerő kicserélésének legfontosabb és legerősebb ellenfelei a német vállaltok voltak, akik nem akarták a már betanított munkaerőt lecserélni.

Minderre tekintettel változott a politika iránya, s egyre több politikai erő azon volt, hogy mérsékeljék a „bevándorlást", ami akkor a külföldiek vendégmunkásként[12] való alkalmazásában és letelepedésében állt. 1965 októberében már azt a politikai szlogent is megfogalmazták (ekkor először, később még sokszor és sokféle módon), hogy a Német Szövetségi Köztársaság „nem bevándorlóország"!

1973: VENDÉGMUNKÁS-STOP. 1973–1990: A KORREKCIÓK KORSZAKA

1968 és 1973 között tovább emelkedett a külföldi munkavállalók aránya Németországban, majd végül elérte a legnagyobb mértékét: a vendégmunkások száma néhány év alatt 1,014 millióról 2,595 millióra emelkedett.

1972-től a vendégmunkások legnagyobb nemzeti csoportja a török volt. A nem munkavállalási célból érkezett külföldiek száma ugyanebben az időszakban az 1967-es 815 ezerről 1973-ra 1,37 millióra nő. Egyre több vendégmunkás-bevándorló rendelkezett állandó lakhellyel Németországban, ami azt bizonyította, hogy hosszabb távon terveztek az országban letelepedni. A kialakult helyzet sok konfliktust okozott, és a felvetődő, de meg nem oldott problémák miatt 1973. november 23-án Németország elrendelte a *vendégmunkás-tilalmat*.

[11] *„Wir wollten Arbeitskräfte importieren und es kamen Menschen"* [Munkaerőt akartunk importálni, de embereket kaptunk]. Idézi: Meier-Barun, Karl-Heinz: *Deutschland. Einwanderungsland*. Frankfurt a. Main,: Suhrkamp Verlag, 2002. 408.

[12] De ki is az a „vendégmunkás"? Amint a 3. kép mutatja, az 1960-as években portugál származású alulképzett, németül alig beszélő vendégmunkásokat hívtak be Németországba, addig 40 évvel később magasan képzett, a német nyelvet beszélő és a vezető iparágban, például a digitális és információ-technológia terén dolgozókat.

Ennek azonban nem volt jelentős hatása,[13] vagy inkább csak negatív hatása volt, nevezetesen az, hogy csökkent a Németországban már bent lévő külföldiek foglalkoztatása, de megnövekedett az illegális bevándorlás[14] és a több mint 10 éve ott élő külföldiek aránya. Nem mellékes, hogy a tartósan Németországban élő külföldiek részesültek a XX. század második felének első évtizedében megszületett, majd a következő kettőben virágkorába lépett jóléti állam szociális ellátásaiból.

Mindezek következtében az 1970-es és 80-as évek a bevándorlás és az integráció szempontjából az ún. *kiigazítás korszaka* lett, melyben – azon túl, hogy kimondták: „Németország nem bevándorlóország" – megpróbálták orvosolni a migrációs politika ellentmondásait, például családegyesítés címén támogatást nyújtottak a hazatérő vendágmunkásoknak. Az elv egyszerű volt: 10 500 német márka „visszatérési segítséget" *(Rückkehrhilfe)* nyújtottak azon külföldi munkavállalóknak, akik hazatérnek Törökországba.[15] Erre megindult a Törökországba való visszatérés, de aki hazatért, az a munkanélküliséggel szembesült.[16] A visszatérési segélyre vonatkozó, összességében átgondolatlan politikai döntés következményei hamar nyilvánvalóvá váltak német oldalon is: sokan igénybe vették a segélyt, haza is tértek, de miután otthon munkanélküliek lettek, néhány év után újra visszatértek Németországba.

A folyamatosan növekvő bevándorlói létszám miatt már az 1980-as években megjelentek az idegenellenesség előjelei. Az 1980-as évek elején az ún. Sinus Intézet tanulmánya[17] – amely az első társadalomtudományi felmérés volt ezen a területen – kimutatta, hogy az akkori Nyugat-Németországban a népesség számottevő része, 13–15%-a szélsőjobboldali világképpel rendelkezik. Például a megkérdezettek 14%-a (reprezentetativitást feltételezve 5 millió német) kijelentette, hogy „ismét a Führert akarjuk", 16%-a úgy vélte, hogy a „pártok és szakszervezetek árnyékolják a jólétet"; 18%-a pedig azt állította: „Hitler alatt Németország tulajdonképpen jobb volt". Golo

[13] Lásd erről Bommes, Michael: Die Planung der Migration. In: Michael Bommes: *Migration und Migrationsforschung in der modernen Gesellschaft.* Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien, Themenheft IMIS-Beiträge 338, U niversität Osnabrück, 115–136.

[14] A német és az olasz illegális bevándorlás összehasonlításáról lásd Finotelli, Claudia: *Illegale Einwanderung, Flüchtlingsmigration und das Ende des Nord-Süd-Mythos*: *zur funktionalen Äquivalenz des deutschen und des italienischen Einwanderungsregimes.* Münster, LIT Verlag, 2007. 58–61.

[15] Vö. Schroedter, Julia Henrike: *Ehemuster Von Migranten in Westdeutschland. Analysen Zur Sozialen Integration Auf Basis Des Mikrozensus.* Berlin, Springer, 2012. 115–117. A visszatéérési segélyt olykor a maradók oktatásával és képzésével kombinálták. Lásd e rendszerről részletesen Oltmer, Jochen: *Migrationsregime vor Ort und lokales Aushandeln von Migration.* Berlin, Springer, 2017. 333–337.

[16] A támogatás hatására egy év alatt mintegy háromszáz ezer külföldi tért haza. visszatérési segéyről lásd Herbert, U.: *id. mű* (2003) 254–255.

[17] Lásd Fünf Millionen Deutsche: „Wir sollten wieder einen Führer haben…" Die SINUS-Studie über rechtsextremistische Einstellungen bei den Deutschen. Szerk.: Sinus Institut Reinbeck bei Hamburg, 1981. Az elemzés módszertana egyes későbbi szerzők szerint nem volt vitathatatlan, de a vizsgálat által felszínre hozott riasztó eredmények szerintük is érdemlegesek voltak.

Mann – Angelus Gottfried, azaz Thomas Mann fia – ebben az időben fogalmazott így: *Das Boot ist voll!* (A csónak megtelt). Ez – nevezetesen egyfelől a szélsőjobboldaliság és idegengyűlölet, másfelől pedig a szolidaritási szálak elvágása – két, egymással összefüggő válasz volt, s történelmileg egyik sem bizonyult szerencsésnek.

1990–2000: AZ IDEGENELLENESSÉG KORSZAKA

Az 1990-es évek első felére az idegenellenesség tovább növekedett, tömegmozdulásokra, rasszista és idegenellenes atrocitásokra került sor. Bár a bevándorlási adatok az 1980-as években a korábbiakhoz képest mérsékeltek maradtak, az 1990-es években újra gyorsan megnövekedtek a számok.

Helmut Kohl kormányzása alatt 4,6 millióról 7,3 millióra emelkedett a bevándorlók száma, ami azt jelentette, hogy mintegy 17 év alatt 73%-os volt a növekedés. Az érkezők arányai időnként még túl is lépték a „vendégmunkás korszakban" megszokottat. Ennek okai a világpolitikában bekövetkezett nagy változások voltak, mint például a Szovjetunió felbomlása, a volt Jugoszlávia felbomlásával összefüggő háborúk, valamint az emberi jogok megsértése Törökország kurd régióiban. Színezte a bevándorlókhoz való viszonyt a német újraegyesítés is 1989–90-ben. Ezek az emelkedő számok rasszizmushoz és xenofóbiához vezettek, amelyek bizonyos városokban Heuersverdában, Rostockban, Mölnben, Sollingen és máshol, erőszakos tömeg-megmozdulásokra is alkalmat adtak.[18] Az 1990-es évek közepén, amikor a bevándorlók száma csökkent ezek a tömeges tiltakozások és atrocitások (házak felgyújtása, törökök meggyilkolása, robbantások) elmaradtak. A bevándorlók csökkenő száma az 1990-es évek közepén elsősorban az ún. „menedékjogi kompromisszum"-nak volt betudható. Ennek 1993-as implementációja oda vezetett, hogy Németország menedékjogot biztosít azoknak, akik az üldöztetés elől menekülnek, de nem biztosít menedékjogot azoknak, akik egy „biztonságos harmadik országon" haladtak keresztül, mert azzal elveszítették a németországi menedékhez való jogukat.

[18] A szélsőjobboldali mozgalmakról összefoglaló és korai kutatásokat áttekintő jelleggel lásd a *Politische Vierteljahrschrift* c. folyóirat 1996. évi 27. különszámát: *Rechtsextremismus. Ergebnisse und Perspektiven der Forschung.* Szerk.: Hans-Gerd Jaschke – Jürgen Faltner – Jürgen Winkler. A migráció és az idegenellenesség összefüggéseit illetően különösen Fijakowski, J.: Transnationale Migration und Rechtsextremismus, *idézett hely,* 211–231., valamint Küchler, Manfred: Xenophobie im internationalen Vergleich, *ugyanott,* 248–264. A kérdéshez lásd még *Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit. Bestandsaufnahme und Intervenionsstrategien.* Szerk.: Dünkel, Frieder – Geng, Bernd. (A Schriften zum Strafvollzug, Jugendstrafrecht und zur Kriminologie 6. kötete.) Mönchengladbach, Forum Verlag Godesberg, 1999.

Az idegenellenesség oka elsősorban egzisztenciális volt. Ha összehasonlítunk két térképet – lásd a 10. sz. képet[19] – ez teljesen nyilvánvaló. Az egyik a külföldi foglalkoztatottak megoszlását szemlélteti, a másik a munkanélküliek területi arányát. A színárnyalatok összevetéséből teljesen nyilvánvaló, hogy az idegenellenesség és az atrocitások színtere nem Németország azon része, ahol a legtöbb a külföldi foglalkoztatott, vagyis az ország nyugati és dél-nyugati részei, hanem az, ahol a legmagasabb a munkanélküliség: az egykori Kelet-Németország területe.

2000–2010: FELEMÁS INTEGRÁCIÓ, FELEMÁS MULTIKULTURALIZMUS

A 2000-es évektől lehetővé vált a kettős állampolgárság, ami azt jelentette, hogy a Németország területén külföldi, de ott állandó rezidensként, letelepedési lehetőséggel rendelkező szülőktől született gyermekek – bizonyos feltételek mellett – német útlevelet kaphattak. Ez nem kis változás volt, hanem a német állampolgárság jelentős „átértelmezését" jelentette. Korábban csak az lehetett német állampolgár, aki német szülőktől származott vagy speciális feltételeket teljesített, 2000 után azonban bizonyos feltételek mellett a német *területen* születettek is kettős állampolgárokká válhattak, amennyiben olyan szülőktől származnak, akiknek az országa Németországgal sajátos egyezménnyel rendelkezett. A körülmények meghatározása nyilvánvalóan a törökökre utalt. Ők hosszútávon kettős állampolgárságot szerezhettek és megtarthatták azt, a tartós letelepedési engedéllyel rendelkező szülőktől született gyermekek pedig (akik német útlevelet kaptak), nagykorúságuk idején választhattak, illetve kellett választaniuk az állampolgárságok között.

2005-ben új bevándorlási törvényt alkottak, melynek szövegezése szerint az integráció a bevándorlók jogi kötelezettségévé vált. A törvény alapján ideiglenes tartózkodási engedélyt *(Aufenthaltserläubnis, Niederlassungserläubnis)* lehetett szerezni. Ez volt az első alkalom, amikor a nyelvi tanfolyamon való feltétel a tartózkodási engedély jogi feltételévé vált.

2006-ban egy integrációs csúcstalálkozót tartottak Németországban, amelyben a kancellár, az egyházak képviselői, a különböző közösségek média, szakszervezetek, munkaadók, munkavállalók, különböző jótékonysági szervezetek és a migránsok képviselői vettek részt. Ennek a kiinduló indoka egy ún. Pisa-tanulmány volt, amely a diákok tanulmányi előrehaladását mérte. Itt fogadták el a Nemzeti Integrációs Tervet, és egy muszlimokkal való dialógust, ennek az eredménye volt egy „iszlám csúcstalálkozó" 2006-ban, amelyen a kormány, a muszlim egyesületek és egyének vettek részt. A Nemzeti Integrációs Terv 2007-ben kezdték el érvényesíteni, amikor bevezettek

[19] A térképek forrása Hoesch, Kirsten: *Migration und Integration.* Springer VS. Wiesbaden, 2018. 289. és 292.. A térképek adatainak elemzése *ugyanott*, 287–288. A rostocki, solingeni stb. atrocitásokról rövid összefoglaló *ugyanott*, 254.

egy újabb típusú tartózkodási jogcímet („tartós állandó tartózkodási engedély"; az ún. tolerálhatóak *(gedultete)* számára, ha teljesítettek bizonyos kritériumokat. 2008-ban állampolgársági vizsgát vezettek be, ennek része a német nyelv- és történelem, jog és kultúra ismerete. Emelték a nyelvi követelmények színvonalát is. Mindezek arra mutatnak, hogy a német bevándorlás-politika elkerülhetetlennek tekintette a tartósan Németország területén élők státuszának hosszabb távra szólóan is megnyugtató rendezését.[20]

Németországban 2013-ban körülbelül 16,5 millió ember, vagyis az össznépesség 20,5 százaléka (városokban a gyermekek 46%-a) rendelkezett migrációs háttérrel. Ez 2011-ben 19,5 % volt. A statisztikában sokan vitatják a „migrációs háttér" kifejezést. A Szövetségi Statisztikai Hivatal szerint az rendelkezik ilyen háttérrel, akik 1949 után költöztek a Német Szövetségi Köztársaság területére, valamint minden külföldi, aki ott született mint külföldi, és akinek legalább egy szülője bevándorolt Németországba, vagy akinek az egy szülője olyan külföldi volt aki Németországban született. (E kifejezést 2005 óta használják a statisztikában.)[21] 2013-ban 1,5 millió ember ment Németországba, amivel párhuzamosan 780 ezer el is hagyta az országot, a népességnövekedés így ebben az évben 403 ezer volt. Ez volt a legmagasabb népességnövekedés 1993 óta. Ebből a másfél millió emberből, aki akkor, 2013-ban Németországba vándorolt, 750 ezer az Európai Unió tagállamaiból érkezett, s ezek több mint fele lengyel volt. 2012-ben bevezették a „kék kártyát", ami egyfajta állandó lakóhely-engedély az EU-n kívülről érkező, magasan kvalifikáltak számára. Sok bírálat érte, mert ilyen engedéllyel rendelkezők minimálbére 66 ezer euró/év. További trendváltozás a 2000-es években, hogy megnövekedett a dél-európai bevándorlók száma. Így a görög bevándorlók száma 2011-ben 78%-kal növekedett. Németországban továbbá 86 ezer olyan egyetemista tanul, aki az alapszintű bizonyítványait nem ott szerezte. 2012-ben és 2013-ban 70%-kal nőtt a menedékkérők száma, s 2014-ben és 2015-ben a menedéket kérők 23–24%-a, azaz egynegyede már Szíriából érkezett (10%-a Szerbiából, 8%-a Eritreiából, 14 %-a Koszovóból, stb.).

[20] A bevándorlók és új állampolgárok státuszának általános kérdéseit illetően lásd Bódi Stefánia: Szuverenitás és az állam lakossága: állampolgárok és külföldiek. In *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések.* Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat – MTA JTI, 2015. 354–369. és Bódi Stefánia –_Szuhai Ilona: Szuverenitás és a migráció. A migránsok egyes csoportjainak jogi helyzete. In *Polgári Szemle.* 2015/4–6. 169–188.

[21] Az adatok forrása Statistische Bundesamt http://www. destatis.de. A 2000-es évek fejleményeivel kapcsolatban lásd *Handbuch Staat und Migration in Deutschland seit dem 17. Jahrhundert.* Szerk.: Oltmer, Jochen. Berlin, Walter de Gruyter, 2015. különösen Barbara Dietz (999–1020.) és Holger Kolb (1021–1039.) írásait. Az inegrációs politikákat illetően – széleskörű kitekintéssel az integráció elméleteire is – vö. Heckmann, Friedrich: *Integration von Migranten. Einwanderung und neue Nationenbildung.* Belin, Springer, 2014.

A fentiekből talán nyilvánvaló: azt a kérdést, vajon az 1945–2010 közöti változások *új* német *népet* vagy *nemzetet* hoztak-e létre, a migrációs vagy az integrációs elemzések szintjén nem lehet megválaszolni. Az viszont felvethető, hogy az utóbbi két-három évtizedben lezajlott változások átalakították-e a német nemzetállamot?

A válaszhoz azt kell figyelembe venni, hogy a nemzetállamoknak általában két nagy korszaka van. Az első a homogén, vagyis *homogenizáló* nemzetállamok kora, melyek nyelvi, kulturális, vallási, gazdasági és szociális alapon egyenlősítik a társadalmakat. Ezek korszaka két-háromszáz évre tehető, s lényegében a XX. század közepéig ezek voltak *a* jellegzetes nemzetállamok. A nemzetállamok – a XX. században lezajlott katasztrófák és a különböző válságok hatására – a XX. század derekán Nyugat-Európában áttértek a *polietnikus* nemeztiségi politikát folytató nemzetállam gyakorlatára. Ez azt jelentette, hogy a nemzeti különbözőségeket és hagyományokat – például Spanyolországban a különböző helyi autonómiákat, Belgiumban a különböző régiókat, Nagy-Bitanniában pedig autonómiájukat néhány száz éve feladott országokat – megpróbálták politikai úton összehangolni. Megszülettek a regionális államok és átalánossá vált a poli- és *multietnikus* politika. Ebből a 2000-es években többen arra következtettek, hogy létrejöttek *multikulturális* társadalmak. A nyugat-európai államok jelentős része egy ideig támogatta is a mulikulturalizmus valamilyen változatát, amit a sokféle nemzeti, etnikai és társadalmi kultúra fenntartásaként értékeltek. Ez azonban a 2010-es évekre – párhuzamosan a populista szélsőjobboldali csoportok előretörésével – problémákhoz vezetett, amit a politikusok a közismert kijelentésekkel próbáltak lezárni.[22] A hangzatos kijelentések ellenére azonban a fő tendenciák többnyire azóta is változatlanok: a bevándorlók nagy számban érkeznek, s az integrációjuk csak részben sikeres. Minderre tekintettel befejezésül részletesebben is megvizsgálom, hogy mit jelent az állam szempontjából a multikulturalizmus.

KITÉRŐ: A MULTIKULTURALIZMUS FOGALMÁNAK ÁLLAMELMÉLETI ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A multikulturalizmus híresen definiálatlan és definiálhatatlan fogalom.[23] Ez annak következtében van így, hogy egyszerre utal a *tények* és az *értékek (normák)* bizonyos, bár

[22] „A multikulturális társadalom létrehozására irányuló kísérletek kudarcot vallottak" – jelentette ki 2010-ben Angela Merkel, vagy „A „multikulturalizmus megbukott" – mondta 2011-ben David Cameron. Publicisztikai elemzése – egyebek mellett – Weaver, M.: Angela Merkel: Multiculturalism has „utterly failed". In: *Guardian.* 2010. október 17. lásd www.guardian.co. Általános elméleti problémaként vö. Taras, Raymond: *Challenging Multiculturalism. European Models of Diversity. European Models of Diversity.* Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.

[23] „A »multikulturális« és a »multikulturalizmus« kifejezéseknek „nincs egyértelmű és rögzített jelentése. Pusztán annak a ténynek a rögzítésére használhatók, hogy minden kortárs társadalmat, de legalábbis minden kortárs liberális demokráciát a különböző kulturális csoportok pluralitása

pontosan nem meghatározott körére, s néhány országban egyszerre *valóság* és *ideológia*.[24] E kettősség egyik látványos folyománya, hogy a politikusok, ha elég ügyesek, könnyen lavírozhatnak közöttük. Az ún. multikulturalizmus-indexek[25] azt mutatják, hogy a nyugati társadalmak (egy-egy megtorpanás ellenére is)[26] minden korábbit meghaladó mértékben multikulturálisabbá váltak. A multikulturalizmus Nyugat-Európában nem csak demográfiai tény vagy a mindennapokban (például kulináris és fogyasztói értelemben)[27] megtapasztalható élmény, hanem a társadalom politikai rendjének része.

Politikai értelemben elsősorban nem intézményeket, hanem bizonyos politikákat *(policies)* jelent. Azokban az országokban van jelen, ahol valamely területen kedvező lépéseket tesznek a bevándorlók és más, alább jelzett csoportok egyenjogúsítása és elfogadása terén. Valamilyen módon és mértékben

1. elismerik a törvényhozás és a közigazgatás terén,
2. az iskolai oktatásban, főleg az ún. kultúra-közvetítés kapcsán,
3. szerepet kap az etnikumoknak a közmédiában való reprezentációját illetően,
4. erre tekintettel mentesítenek bizonyos csoportokat a vallási alapú ruhaviselés általános szabályai alóli,
5. megkönnyítik a kettős állampolgárság elvi elfogadását,
6. támogatják az etnikai szervezetek kulturális tevékenységét,

jellemez, s e kulturális pluralizmus mindaddig létezni fog, ameddig ésszerűen előre láthatjuk a dolgokat" Miller, David: *On Nationality*. Oxford, Oxford University Press, 1995. 130. A fogalom vitatott voltáról lásd *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*. Szerk.: Erol Yildiz. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.2008. és Egedy Gergely: (Multi)-kultúra – konzervatív olvasatban. In: *Konzervatvizmus az ezredfordulón*. Budapest, Magyar Szemle Könyvek , 2001. 53–70. és Egedy Gergely: A multikulturalizmus kihívása: értjük-e Európát? In: *Kommentár*. 2016/2. szám, 73–86.

[24] Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 1997. 8–9. A multikulturalizmus elsősorban Kanadában és Ausztráliában hivatalos ideológia, illetőleg – a *multi-racial nation* (több rasszból álló nemzet) és az *Einwanderungsland* (bevándorlóország) fogalmak révén – Nagy-Britanniában és Németországban része annak. Ideológiai elemeiről lásd Weterly, Paul: Multiculturalism. In. *Political Ideologies*. Szerk. Weterly, Paul. Oxford, Oxford University Press, 2017. 325–360.

[25] A multikulturalizmus-indexről lásd Tolley, Erin: *Multiculturalism Policy Index. Immigrant Minority Policies*. Kingston [Kanada, Ontario], Queen's University School of Policy Studies Publication Unit, 2011. (http://www.queensu.ca… /mcp/sites/webpublish/ ...pdf).

[26] Lásd erről Banting, Keith – Kymlicka, Will: Is there Really a Retreat from Multiculturalism Policy? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index. In: *Comparative European Politics*. 11. évf. 2013/5. sz. 577–598.

[27] A fogyasztói élményként megélt multikulturalitás ugyanolyan bonyolult problémákat vethet fel, mint a politikai rend részeként elgondolt; lásd erről Fish, Stanley: Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Magyar Lettre International. 31. szám:* 1998/4. (eredetileg: *Critical Inqiuirie*. 23. évf. 1997/2 szám. 378–395.) 378–395.

7. az érintett csoportok számára biztosítják a kétnyelvű oktatás lehetőségét vagy támogatják anyanyelvi oktatásukat, végül
8. a hátrányos helyzetű bevándorlókat pozitívan diszkriminálják.[28]

Ha valamely államban mind a nyolc területen lépéseket tesznek, akkor az a leginkább multikulturális (indexe 8), ha csak egyen, az a legkevésbé ilyen (indexe 1), de több elemző szerint még ez az állam is multikulturálisnak tekinthető. Ezen az alapon 2010-ben multikulturális országnak volt tekinthető

- Ausztrália (8),
- Kanada és Belgium (7.5),
- Svédország (7),
- Finnország, Új-Zéland (6),
- az Egyesült Királyság (5.5),
- Írország (4),
- Norvégia, Spanyolország, Portugália (3.5),
- az Amerikai Egyesült Államok (3),
- Németország, Görögország (2.5)
- Franciaország, Hollandia (2),
- Ausztria, Olaszország (1.5) és
- Svájc (1).[29]

Mint minden mérés, a mérőeszköz mértékei és megbízhatósága okán természetesen ez is vitatható, s az egyes országok indexeit illetően is lehetnek ellenvetéseink, de az index összességében jelzi a nyugati társadalmak befogadó és elismerő jellegét. Az mindenesetre sokat mondó, hogy e listát nem Németország vezeti; a maga 2.5 pontos eredményével Németország multikulturális, de csak szerény mértékben multikulturális országnak számít.

Politikai értelemben a multikulturalizmus a pluralizmus örököse, ám távolról sem annak folytatása. Az előbbi ugyanis politika struktúraképző elv is, az utóbbi pedig lényegében *identitáspolitika*, melynek célja, hogy bizonyos közösségek tagjai, pusztán a csoporthoz való tartozás miatt jogosan követelhessék kulturális és vallási önazonosságuk tiszteletét. Erre tekintettel nevezik a „különbözőségek politikájának" is. Ennek ellenére ma is őrzi azon sajátosságát, hogy eredetileg a nyugati társadalmakba történő bevándorlással összefüggésben alakult ki,[30] így elsődleges alanyai a *bevándorló etnikumok*, de országonként változó mértékben és jelleggel kiterjesztették azt a domináns

[28] Vö. Kymlicka, Will: *Multiculturalism. Success, Failure, and the Future.* Migration Policy Institute Europe, 2012. 7.

[29] Forrás Tolley: *id. mű* (2011). (Zárójelben az egyes országok indexei.)

[30] Az, hogy a multikulturalizmus Európában a bevándorlással összefüggésben vetődik fel (vö. Ariëns, Elke – Richter, Emanuel – Sicking, Manfred (szerk.): *Multikulturalität in Europa: Teilhabe*

kultúrában korábban elhanyagolt, elnyomott vagy megsértett *más csoportok*ra is. Leglátványosabban a nőkre és a szexuális kisebbségekre (például a homoszexuálisokra), de több helyütt az adott állam létrejötte előtt ott élt bennszülött *(indigenous)* és őshonos *(aboriginal)* lakosság leszármazottaira is. Az európai társadalmakban bevándorlók esetén az elismerés alapja a vallásszabadság, ami Amerikában az állam-egyház viszony helyi jellege miatt nem annyira hangsúlyos. Erre tekintettel Európában a multikulturalizmus által felvetett problémák – mivel a bevándorlók többsége muzulmán vallású – a muszlim-keresztény konfliktus fénytörésében jelennek meg.

Az állam jellegét illetően a multikulturalizmus a *homogenizáló nemzetállam visszaszorításának utolsó stádiuma*, amikor is az állam lényegében elveszíti nemzetileg domináns karakterét, s (mivel a domináns karaktert két évszázadon át elsősorban a nemzet adta) bizonyos értelemben nemzeti jellegét is. Jól kifejezi ezt egy ausztrál állami szerv által kiadott 1982-es „tájékoztató füzet", ami részben az újonnan érkezetteket, részben a régi állampolgárokat világosította fel az ausztrál társadalom jellegéről.[31]

A multikulturalizmushoz való ausztrál és német viszony különbségének az oka részben az, hogy Ausztráliába javarészt a kelet-ázsiai hitrendszerek (konfuciánizmus, sintoizmus, taoizmus) képviselői, valamint az ún. indiai vallások (buddhizmus, hinduizmus stb.) hívei áramlottak be, míg Európába, így Németországba az iszlám hívei. Az a kép, amit az iszlám az állam és egyház viszonyát, valamint a társadalom privátszféráját illetően táplál, lényegesen különbözik attól, amit e tekintetben a kereszténység az évszázadok folyamán kialakított, s attól is, ahogy ehhez az ázsiai vallások viszonyulnak.

A multikulturalizmus irányába orientálódó államok egyik nagy kérdése a bevándorlók *integrálásának* módja. Azokban az országokban, amelyek nélkülözték az erős és

in der Einwanderungsgesellschaft. Transcript Verlag, Bielefeld, 2013), nem egyedi, sőt ez a jellegzetes. Nem mindegy azonban, hogy milyen bevándorlásról beszélünk: az Egyesült Államokban így az „olvasztótégely-politika" lezárulása utáni, Ausztráliában pedig az európai kultúrát exportáló első hullám, vagyis a „fehér Ausztrália" megteremtése utáni ázsiai bevándorlás tárta ki az ajtókat a multikulturalizmus előtt.

[31] Eszerint „a multikulturalizmus… nem a kisebbségi etnikai csoportoknak nyújtott sajátos szolgáltatás", hanem „az ausztrál társadalom szemléletmódja, amely a kulturális sokszínűség tudatával való együttélést von maga után. Elfogadjuk különbségeinket és értékeljük az életmódok sokszínűségét, s nem várjuk el, hogy mindenki egy egységesített minta szerint éljen. A multikulturalizmus mindenekelőtt annak elismerését kívánja tőlünk, hogy mindannyian anélkül is »valódi ausztrálok« lehetünk, hogy szükségszerűen »tipikus ausztrálok« lennénk." Vö. [n. n.], 1982, idézi Stratton – Ang, 2013. 145. A brossúra optimista jövőképe mögül még csak fel sem sejlenek azok a problémák, amelyek az európai nagyvárosok multikulturális közegében 2-3 évtizeddel később ugyanezen politika alapján felvetődtek. E problémák – például a „párhuzamos társadalmak", sőt „etnikai zárványok" kialakulása, a Brüsszel vagy London külvárosaiban működő, muzulmán jogot érvényesítő *saaria*-bíróságok, stb. – láttán még ma is, vagy ma már megint sokan összekapcsolják a „valódi" és a „tipikus" angolról, németről vagy franciáról stb. alkotott képet, s úgy gondolják, hogy van „echte" német, „really" brit, „vrai" francia és így tovább.

határozott domináns kultúrát (mint például Kanada), vagy amelyek bizonytalanok voltak a sajátjukban (mint például az ausztrálok az „angol, fehér Ausztrália" elképzeléssel), a multikulturalizmus ígéretesebbnek tűnhetett, mint az asszimiláció. Nem véletlen, hogy az *asszimilációra* való felhívás az Egyesült Államokban volt a leghangosabb, ahol másfél évszázadnyi „olvasztótégely-politika" során megformálódott egy „amerikai nemzet". S ott volt a leghangosabb a figyelmeztetés és az ellenreakció is; lásd például Samuel P. Huntington észrevételeit,[32] regionális diagnózissal.[33] A politikai helyzetelemzést önkritika és korrekció egészítette ki: az 1990-es években az Egyesült Államok vezető politikusai – hangsúlyozta Huntington – nemcsak engedték, hanem egyenesen szorgalmazták a sokszínűséget az egységgel szemben… Az amerikai multikulturalisták… fő célként nem egy másik civilizációval való azonosulást tűzték ki, hanem egy sok civilizációt képviselő ország megteremtését. Ez valójában azt jelenti, hogy az ország lényegében egyetlen civilizációhoz sem tartozik, s hiányzik belőle a kulturális kohézió. A történelem bebizonyította, hogy az ilyen típusú országok hosszú távon nem képesek koherenciájukat megőrizni."[34]

Ne gondoljuk azonban, hogy a fentiek csak konzervatív álláspontról fogalmazhatók meg. Bizonyos értelemben ugyanis – már amennyiben a tényekről, s nem azok értékeléséről van szó – egybevág ezzel Jürgen Habermas helyzetértékelése is. Az államokat szerinte ma kívülről a globalizáció nyomja, belülről pedig a multikulturalizmus feszíti. Ennek következtében nem képesek teljesíteni hagyományos funkcióikat (például a környezeti károk vagy a nemzetközi népességmozgás következményeinek mérséklését), szuverenitásuk határai elmosódnak, a nemzeti közösségek kohéziós ereje meggyengül, a nemzetállamok demokratikus legitimációja – többek között a jóléti ál-

[32] „A Nyugat kultúráját a nyugati társadalmakon belüli csoportok is veszélyeztetik. Ilyen veszélyforrást jelentenek azok a más civilizációkból érkező bevándorlók, akik az asszimilációt elutasítva továbbra is az anyaország értékeit, szokásait és kultúráját képviselik és hirdetik. Ez a jelenség különösen az Európában élő muzulmánokra jellemző, akik egyébként nem számítanak túl nagy közösségnek. Hasonló ám kevésbé erőteljes folyamat játszódik le az Egyesült Államokban élő, nagy lélekszámú hispán kisebbség körében. Amennyiben a spanyol ajkú kisebbség asszimilációja nem következik be, az Egyesült Államok egyensúlya megbillen – az országot belső viszályok s a megosztottság veszélye fenyegetheti. Európában a nyugati kultúrát ugyanígy megrendítheti, ha központi összetartó eleme, a kereszténység meggyengül." Vö. Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakítása*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2015. 529.

[33] „A bevándorlás az emberi tőke és a friss lendület potenciális forrása lehet, ez viszont két dolgot feltételez: először is a befogadó ország rátermett, képzett, tetterős emberek előtt nyitja meg a kapuit – olyanok előtt, akiknek tehetségére és szaktudására az adott országban szükség van; másodszor pedig igen lényeges, hogy az emigránsok és gyermekeik asszimilálódjanak az ország kultúrájához és általában a Nyugathoz. Az Egyesült Államok számára valószínűleg az első, míg az európai országok számára a második feltétel teljesítése okoz gondot." Huntington: *id. mű* (2015) 524–527.

[34] *Ugyanott.*

lamok alapjainak megrendülése miatt – erőtlenné válik. Minderre tekintettel a területileg szuverén nemzetállamok korszaka befejeződött, s – amint Habermas fogalmazott – egy *posztnacionális konstelláció* alakult ki.[35] Egy posztnacionális konstellációban pedig – tehetjük hozzá – nem léteznek nemzetállamok. Azt, hogy milyenek léteznek, ma még senki nem tudja megmondani, ezért sokan – mint más területen is – azt a kissé fantáziátlan megoldást választják, hogy a nemzetállami korszak utáni államot „posztnemzeti államnak" nevezik el. A gyakorlati politikában –, ahol a szavak szavazatokká, befolyássá, s így hatalommá alakulnak – ezt kevesen merik kimondani, bár erre is van példa.[36]

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a homogén, pontosabban a homogenizáló nemzetállam a nyugati országokban, mint amilyen Németorszáág is, az elmúlt hetven évben poli- és multietnikus politikát folytató állammá alakult. Ezen államok egy része az elmúlt három-négy évtizedben áttért a multikulturális társadalompolitikára. A multikulturalizmus képes arra, hogy felszámolja a társadalom hagyományos, nemzetre épülő kulturális kohézióját, s dinamikája szerint történelmi értelemben ebben az irányban fejlődik. Ezen az alapon azt kell mondanunk, hogy a multikulturális politikát folytató multi- vagy polietnikus állam esetében komoly esélye van annak, hogy megszűnik valamely nemzet állama lenni. Aki nem akarja az eljövetelét, annak a történelmet kell megállítania. Az „új németek" problémáit kritikailag felmutató elemzések hatása ebbe az irányba mutat.

[35] Habermas, Jürgen: *A posztnemzeti állapot* és a demokrácia jövője. In: A *posztnemzeti állapot. Politikai esszék.* Budapest, L'Harmattan Kiadó –ZSFK, Varietas Europae, 2006. 56–102. A „posztnemzeti" értelmezéséhez – a posztnacionalizmus vonatkozásában – lásd még Kymlicka, Will: Nacionalizmus, transznacionalizmus és posztnacionalizmus. *Replika.* 2007. 59. szám, 63–92.

[36] Nem véletlenül ott, ahol a multikulturalizmus előrehaladott állapotban van. Kanada jelenlegi miniszterelnöke, Justin Trudeau például azt hangsúlyozta, hogy Kanada egy újfajta állammá válik, amit „nem az európai történelem alapján kell meghatározni, hanem a világ minden részéről származó identitások alapján." „A határozott nyelvi, vallási vagy kulturális nemzeti önazonossággal bíró országok – mondta egy interjúban – könnyen arra hajlanak, hogy hatékonyan integrálják a különböző háttérrel rendelkező embereket. Franciaországban még mindig van tipikus és nem tipikus állampolgár. Kanadának nem ez a dinamikája... Kanadában nincs lényegi identitás *(core identity)*, nincs főirány. Közösen osztott értékek vannak – nyitottság, tisztelet, együttérzés, hajlandóság a kemény munkára, rendelkezésre állás egymás számára, az egyenlőség és az igazságosság keresése. Ezek azok a jellemzők, amelyek a világ első *posztnacionális államává* tesznek bennünket." Lawson, Guy: Trudeau's Canada, Again. *The New York Times Magazine.* 2015. december 8. Az interjút készítő újságíró mindehhez – nagy bölcsességről és emberismeretről téve bizonyságot – hozzátette: Trudeau mindezt „dinasztikus magabiztossággal kevert sajátos kanadai viszszafogottsággal" úgy mondta, mint aki „láthatóan egy nagyon hosszú, bizonytalanságokkal teli útra indul".

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Apor Balázs: The Expulsion of the German Speaking Population from Hungary. In: *The Expulsion of the 'German' Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War.* Szerk.: Prauser, Steffen – Rees, Arfon. EUI Working Paper. [http://cadmus.eui.eu] HEC No. 2004/1. 33–46.

Ariëns, Elke – Richter, Emanuel – Sicking, Manfred (szerk.): *Multikulturalität in Europa: Teilhabe in der Einwanderungsgesellschaft.* Transcript Verlag, Bielefeld, 2013.

Bade Klaus J.: Europa in Bewgnung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart. München, C.H. Beck, 2000 317–331.

Banting, Keith – Kymlicka, Will: Is there Really a Retreat from Multiculturalism Policy? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index. In: *Comparative European Politics.* 11. évf. 2013/5. sz. 577–598.

Bódi Stefánia: Szuverenitás és az állam lakossága: állampolgárok és külföldiek. In *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések.* Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat – MTA JTI, 2015. 354–369. és Bódi Stefánia – Szuhai Ilona: Szuverenitás és a migráció. A migránsok egyes csoportjainak jogi helyzete. In *Polgári Szemle.* 2015/4–6. 169–188.

Bommes, Michael: Die Planung der Migration. In: Michael Bommes: *Migration und Migrationsforschung in der modernen Gesellschaft.* Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien, Themenheft IMIS-Beiträge 338, Universität Osnabrück, 115–136.

Die Bundesrepublik ist ein Nichteinwanderungsland mit Einwanderern". In: *Die Zeit.* 1984. 39. szám. https://www.zeit.de/2015/38/deutschland-einwanderungsland

Egedy Gergely: (Multi)-kultúra – konzervatív olvasatban. In: *Konzervatvizmus az ezredfordulón.* Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2001. 53–70. és Egedy Gergely: A multikulturalizmus kihívása: értjük-e Európát? In: *Kommentár.* 2016/2. szám, 73–86.

Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése, 1945–1950.* Akadémiai Kiadó, 1988.

Fijakowski, J.: Transnationale Migration und Rechtsextremismus. In *Politische Vierteljahrschrift* 1996. évi 27. különszám, 211–231.,

Finotelli, Claudia: *Illegale Einwanderung, Flüchtlingsmigration und das Ende des Nord-Süd-Mythos: zur funktionalen Äquivalenz des deutschen und des italienischen Einwanderungsregimes.* Münster, LIT Verlag, 2007. 58–61.

Fish, Stanley: Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Magyar Lettre International.* 31. szám: 1998/4. (eredetileg: *Critical Inqiuirie.* 23. évf. 1997/2 szám. 378–395.) 378–395.

Fünf Millionen Deutsche: „Wir sollten wieder einen Führer haben…" Die SINUS-Studie über rechtsextremistische Einstellungen bei den Deutschen. Szerk.: Sinus Institut Reinbeck bei Hamburg, 1981.

Habermas, Jürgen*:* A posztnemzeti állapo*t* és a demokrácia jövője. In: A *posztnemzeti állapot. Politikai esszék.* Budapest, L'Harmattan Kiadó –ZSFK, Varietas Europae, 2006. 56–102.

Hájek, Alan: Pascal's Wager. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Szerk.: Zalta, Edward, N.* 2017 . https://plato.stanford.edu/.../pascal-wager.

Heckmann, Friedrich: *Integration von Migranten. Einwanderung und neue Nationenbildung.* Belin, Springer, 2014.

Heins, Volker: Spiegel der Menschheit? Die Zukunft der Migrationsmaschine Deutschland. In: *Populismus und Extremismus in Europa. Gesellschaftswissenschaftliche und sozialpsychologische Perspektiven.* Szerk.: Brömmel, Winfried – König, Helmut – Sicking, Manfred. Bielefeld, Transcript Verlag, 2017. 149–166.

Herbert, Ulrich: Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. Bonn, Bindeszentrale für politische Bildung, 2003. 203–207.

Hoesch, Kirsten: *Migration und Integration.* Springer VS. Wiesbaden, 2018. 289. és 292.

Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakítása.* Budapest, Európa Könyvkiadó, 2015. 529.

Kirsch András: *A soproni németek kitelepítése.* Sopron, Escort, 2006.

Kisari Miklósné: *1946: A mezőberényi németek kitelepítése. Hiánypótló történelemkönyv.* Mezőberény, Mezőberényi Német Hagyományápoló Egyesület, Mezőberény öröksége 3, 2014.

Küchler, Manfred: Xenophobie im internationalen Vergleich. In *Politische Vierteljahrschrift* 1996. évi 27. különszám, 248–264.

Kymlicka, Will: *Multiculturalism. Success, Failure, and the Future.* Migration Policy Institute Europe, 2012. 7.

Kymlicka, Will: Nacionalizmus, transznacionalizmus és posztnacionalizmus. *Replika.* 2007. 59. szám, 63–92.

Lawson, Guy: Trudeau's Canada, Again. *The New York Times Magazine.* 2015. dec. 8.

Meier-Barun, Karl-Heinz: *Deutschland. Einwanderungsland.* Frankfurt a. Main,: Suhrkamp Verlag, 2002. 408.

Merten, Ulrich: *Forgotten Voices. The Expulsion of the Germans from Eastern Europe after World War II.* New Brunswick, Transaction Publishers, 2013.

Miller, David: *On Nationality.* Oxford, Oxford University Press, 1995. 130. A fogalom vitatott voltáról lásd *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept.* Szerk.: Erol Yildiz. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.2008.

Minnaard, Liesbeth: *New Germans, New Dutch. Literary Interventions.* Amszterdam, Amsterdam University Press, 2008. kül. 15–50.

Multikulturalizmus. Szerk.: Feischmidt Margit. Budapest. Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 1997.

Münkler, Herfried – Münkler, Marina: *Die neuen Deutschen. Ein Land vor seiner Zukunft.* Berlin, Rowohlt, 2016., új kiadásban: Rowohlt Taschenbuch, 2017.

[n.n.] *A felvidéki magyarok kitelepítése és deportálása 1945–1948 között. Szöveggyűjtemény a korszak tanulmányozásához.* Komárom, Kecskés László Társaság, 2014.

Oltmer, Jochen: *Migrationsregime vor Ort und lokales Aushandeln von Migration.* Berlin, Springer, 2017.

Pascal, Blaise: *Gondolatok.* Ford.: Pődör László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983. 233. feljegyzés.

Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit. Bestandsaufnahme und Intervenionsstrategien. Szerk.: Dünkel, Frieder – Geng, Bernd. (A Schriften zum Strafvollzug, Jugendstrafrecht und zur Kriminologie 6. kötete.) Mönchengladbach, Forum Verlag Godesberg, 1999.

Rechtsextremismus. Ergebnisse und Perspektiven der Forschung. Szerk.: Hans-Gerd Jaschke – Jürgen Faltner – Jürgen Winkler. *Politische Vierteljahrschrift* 1996. évi 27. különszám.

Schroedter, Julia Henrike: *Ehemuster Von Migranten in Westdeutschland. Analysen Zur Sozialen Integration Auf Basis Des Mikrozensus.* Berlin, Springer, 2012. .

A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948. Visszaemlékezések, tanulmányok, dokumentumok. Szerk.: Szarka László. Komárom. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2003;

Szuhai Ilona: A történelmi hagyományok szerepe a török migrációs politikában. *Acta Humana*, 2016/4. szám, 79–90.

Taras, Raymond: *Challenging Multiculturalism. European Models of Diversity. European Models of Diversity.* Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.

Tibi, Bassam: *Islamische Zuwanderung und ihre Folgen.* Der neue Antisemitismus, Sicherheit und die „neuen Deutschen" (*Wer sind die neuen Deutschen?)* Stuttgart, ibidem-Verlag, 2017.

Tolley, Erin: *Multiculturalism Policy Index. Immigrant Minority Policies.* Kingston [Kanada, Ontario], Queen's University School of Policy Studies Publication Unit, 2011. (http://www.queensu.ca… /mcp/sites/webpublish/ ...pdf).

Weterly, Paul: Multiculturalism. In. *Political Ideologies.* Szerk. Weterly, Paul. Oxford, Oxford University Press, 2017. 325–360.

Wunderlich, Tanja: *Die Neuen Deutschen. Subjektive Dimensionen des Einbürgerungsprozesses.* Stuttgart, Lucius & Lucius, 2005, új kiadásban Berlin, Walter de Gruyter, 2016.

Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.

KÉPMELLÉKLETEK

1. sz. kép: Az „új német” egyesületek és szervezetek egyik változatát népszerűsítő plakát

2. sz. kép: Provokatív plakát egy PI *(politically incorrect)* internetes portálról

3. sz. kép: Tipikus németországi vendégmunkások az 1960-as és a 2000-es években

4. sz. kép: Kettős állampolgárságú német-törökök egy Erdogan melletti tüntetésen

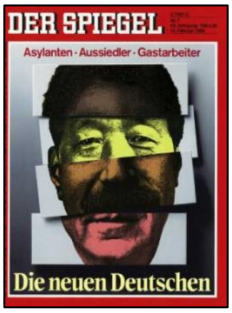

5. sz. kép:A *The Economist* és a *Der Spiegel* „új németekkel” foglalkozó számainak címlapja

6. sz. kép: Twitter-üzenet: „Talán itt az ideje újragondolni, hogy mit jelent németnek lenni.”

7. sz. kép: A szélsőjobboldali AfD tiltakozása a „társadalom” megváltozása ellen

8. sz. kép: Az AfD plakátja: „Stop Iszlamizáció!” Berlin, 2017

9. sz. kép: A török bevándorlók három generációja a kölni Ford-üzemben. Elégedettek, európaizálódtak, asszimilálódtak, ők gyártják a „német autót". Ugyanakkor arra panaszkodnak, hogy Németországban „idegenek", Törökországban „külföldiek".

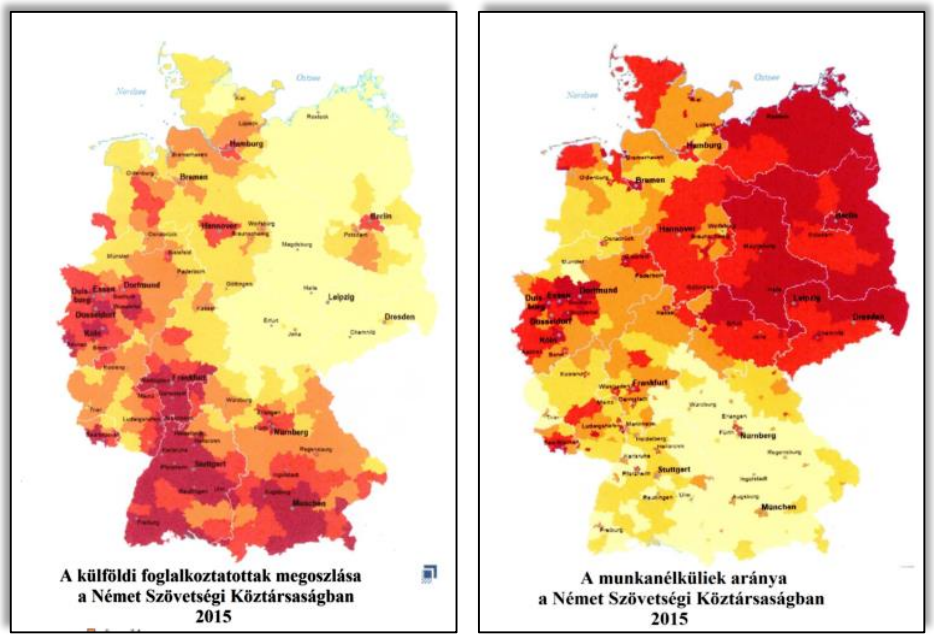

10. sz. kép: A Német Szövetségi Köztársaság térképei. A vörös színárnyalat, és az ahhoz vezető fokozatok a bal oldali térképen azt jelzik: 2015ben azon a területen magasabb a külföldi foglalkoztatottak aránya, a jobb oldalin pedig azt, hogy magasabb a munkanélküliség.

A NÉMETORSZÁGI TÖRÖK DIASZPÓRA KIALAKULÁSA ÉS MIGRÁCIÓJÁNAK DINAMIKÁJA

SZUHAI ILONA

Németország és Törökország kapcsolata különleges és hosszú múltra nyúlik vissza. Több évtizeden át Németország a török kivándorlók célországa volt. Mi állt ennek a hátterében? Ma is jellemző ez a migrációs jelenség? Ezekre a kérdésekre keresi a választ a tanulmány a második világháború utáni közel hatvan éves időszakban tapasztalt migrációs minták változásainak és jellemző vonásainak áttekintése alapján.

A Törökország és Németország közötti migráció dinamikájának tanulmányozásához fontos tudni, hogy az elmúlt közel négy évtizedben Törökország migrációs profilja változásokon ment keresztül. Korábban, több évtizeden át Törökország tipikusan migránsokat kibocsátó országként volt ismert. Ma már azonban a bevándorlás, a tranzit migráció és a tömeges menekültáradat kihívásaival szembesül. Az ország évek óta a világ legnagyobb menekültnépességnek ad otthont.[1] Ahmet Icduygu és Damla B. Aksel megállapítása szerint Törökország célországgá történt átalakulása az 1980-as évektől kezdve az ország „jelenkori történelmének egyik legjelentősebb vonása" volt.[2] A törökországi migráció dinamikájának változásai hatással voltak a török bevándorlási politikára is. A történelmi és politikai hatások alapján behatárolható időszakok azt mutatják, hogy jelenleg egyszerre vannak jelen *a történelmi hagyományok* és a *jövőbe mutató reformok* a migrációs politikában. Ez a politika most is átalakulóban van az állandó migrációs nyomás, illetve a globális migráció gyors változásai miatt.[3]

Az Eurostat adatai szerint 2015-ben közel 4,7 millió bevándorló érkezett az Európai Unió 28 tagállamába. A 4,7 millió bevándorló közül 2,4 millióan valamelyik harmadik országnak, 1,4 millióan egy másik uniós tagállamnak az állampolgárai voltak, 19 ezer bevándorló pedig egyetlen országban sem rendelkezett állampolgársággal. 2016. január 1-jén a külföldön született népesség aránya Németországban a teljes né-

[1] Lásd Sarıoğlu, Bülent: Turkey hosts largest refugee population in world. 2018. január 19. http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-hosts-largest-refugee-population-in-world-125979 (2018.04.30.)

[2] Icduygu, Ahmet – Aksel, Damla B.: *Irregular Migration in Turkey*. IOM, Ankara, 2012. 39. https://mirekoc.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2017/01/Irregular-Migration-in-Turkey.pdf (2018.02.20.)

[3] Szuhai Ilona: A történelmi hagyományok szerepe a török migrációs politikában. In *Acta Humana*, 2016/4. szám, (79–90) 90.

pesség 13,3 százaléka volt. Ebbe beletartoznak azok is, akik egy másik EU-tagállamban születtek. A harmadik országokban születettek aránya nyolc százalék (6 556 400 fő) volt. Németország népessége az erőteljes bevándorlás révén 2012 óta folyamatosan emelkedik. A Német Szövetségi Statisztikai Hivatal becslése szerint 2016 végén a népesség száma 82,8 millió, míg egy évvel korábban 82,2 millió fő volt Németországban. A népesség meghaladhatta a 2002-ben regisztrált 82,5 milliós történelmi csúcsot. A bevándorló hátterű[4] népesség száma 18,6 millióra emelkedett, ami 8,5 százalékos növekedést jelent a 2015. évi adatokhoz képest. 2015-ben Németországban volt a legtöbb bevándorló (1 543 800 fő).[5]

A németországi török diaszpóra nagyságáról eltérő adatokat találhatunk. A 2014-es népszámlálási adatok szerint a török hátterű migránsok száma 3 millió volt. Ez tágabb kör, mint a török állampolgárok száma, hiszen sok török állampolgárt honosítottak[6] és sokan török-német kettős állampolgársággal rendelkeznek.[7]

A török külügyminisztérium adatai szerint a külföldön élő törökök száma meghaladja a 6 milliót, ebből 5,5 millió él nyugat-európai országokban.[8] Ez jelentős növekedés az 1972-ben becsült 600 000 főhöz képest, ezért nem meglepő, hogy Törökország csatlakozási tárgyalásainak megkezdésekor fontos kérdéssé vált *a török állampolgárok bevándorlása az európai országokba*, valamint a további kivándorlásuk Törökországból.[9]

A TÖRÖKORSZÁG ÉS NÉMETORSZÁG KÖZÖTTI VÁNDORLÁSHOZ KAPCSOLÓDÓ MIGRÁCIÓELMÉLETI FOGALMAK

A Törökország és Németország közötti migrációval összefüggésben az irreguláris, a visszatérő, az ideiglenes és a cirkuláris migráció fogalmának tisztázása szükséges.

[4] A bevándorló hátterű csoportba azokat sorolják, akik maguk vagy valamelyik szülőjük nem német állampolgársággal születtek.

[5] Eurostat: A migrációra és a migráns népességre vonatkozó statisztika. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/hu (2018.02.20.)

[6] Az Eurostat adatai szerint az uniós tagállamokban első alkalommal állampolgárságot szerző külföldiek körében a törökök 4,2 százalékot (35 000 fő) alkottak 2015-ben.

[7] Aydın, Yaşar: *The German – Turkey Migration Corridor: Refitting Policies for a Transnational Age*. MPI, February 2016. 6. http://www.migrationpolicy.org (2018.02.17.)

[8] Török Köztársaság Külügyminisztériuma: Turkish Citizens Living Abroad http://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa (2018.02.17.)

[9] Kirişci, Kemal: *Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration.* MPI, 2003. november; lásd http://www.migrationpolicy.org/article/turkey-transformation-emigration-immigration (2018.02.17.)

Irreguláris migráció (Irregular migration). Az irreguláris vagy szabálytalan migrációnak nincs egyetemesen elfogadott definíciója. A Nemzetközi Migrációs Szervezet (International Organization for Migration – IOM) meghatározása alapján az irreguláris migráció olyan folyamat, amely nem a kibocsátó, a tranzit és a célország szabályainak megfelelően zajlik. A célország szempontjából irreguláris migrációnak számít a bevándorlási szabályok alapján szükséges engedély vagy dokumentumok nélküli belépés, tartózkodás vagy munkavégzés az adott országban. A kibocsátó ország szemszögéből az irregularitás olyan esetekben látható, ahol egy személy érvényes útlevél vagy úti okmány nélkül lépi át a nemzetközi határt, vagy nem felel meg az ország-elhagyás feltételeinek.[10]

Egy szabálytalan helyzetben lévő migránsra ráillik egy vagy több a következő meghatározások közül:

- „szabálytalanul lép be az ország területére, például hamis okmányokkal vagy nem a kijelölt határátkelőhelyen;
- szabálytalanul tartózkodik az ország területén, például megsértve a vízumra vagy a tartózkodási engedélyekre vonatkozó szabályokat;
- szabálytalanul foglalkoztatják az országban, például rendelkezik tartózkodási jogosultsággal, azonban munkavégzésre nem jogosult."[11]

A migránsok szabályos helyzete könnyen átalakulhat szabálytalanná – például a tartózkodási jogosultságot igazoló okmány érvényessége lejár és nem hosszabbítja meg – és a szabálytalan helyzet is átalakulhat szabályossá, például a menekülő szabálytalanul lépi át a határt, azonban a menekültstátusz megszerzésével a korábbi szabálytalan státusza szabályossá válik.

Visszatérő migráció (Return migration). Az OECD meghatározása alapján a visszatérő migráció esetében a személy „visszatér az állampolgársága szerinti országba, ahol legalább egy évig szándékozik maradni, miután – rövid, vagy huzamos ideig – nemzetközi migránsként egy másik országban tartózkodott."[12] Dustmann és Weiss hasonlóan írja le a fogalmat, a visszatérő migráció „olyan helyzetet jelent, amikor a migránsok a saját döntésük alapján térnek vissza a származási országukba, gyakran egy hosszabb időtartam után."[13]

[10] IOM: Glossary on Migration. International Migration Law Series, No. 25, 2011. http://www.iom.int/key-migration-terms (2018.02.17.)

[11] Migration Data Portal: https://migrationdataportal.org/themes/irregular-migration (2018.02.17.)

[12] OECD: Glossary of statistical terms. https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=2349 (2018.02.17.)

[13] Dustmann, Christian – Weiss, Yoram: Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. 238. In *British Journal of Industrial Relations*, 45:2, June 2007.

Ideiglenes és cirkuláris migráció (Temporary and Circular migration). Az ideiglenes migráció egy „sajátos motiváció vagy cél érdekében megvalósított vándorlás azzal a szándékkal, hogy azt követően a személy visszatér a származási országába, vagy továbbvándorol." Cirkuláris migráció, amikor egy személy ismételt legális vándorlás folytat két, vagy több ország között." E két meghatározás alapján, valamint a két fogalom különbségeire tekintettel az ideiglenes migráció inkább egy egyszeri mozgásra, majd egy meghatározott idejű tartózkodásra utal az EU-ban, míg a cirkuláris migráció egy oda-vissza vándorlást jelent az EU és a származási ország között, amely lehetővé teszi a migráns számára, hogy újra belépjen a fogadó országba egy későbbi időpontban.[14] Az IOM további jellemző elemekkel egészíti ki a cirkuláris migráció fogalmát és olyan változékony, ideiglenes vagy huzamos idejű mozgásként határozza meg, amely minden érintett számára előnyös, ha önkéntesen történik és a származási, illetve a cél ország munkaerőigényeihez kötődik.[15]

Érdemes kitérni a cirkuláris és a visszatérő migráció elhatárolására is. A cirkuláris migráció fogalmának elméleti hátterével több kutatásban is részletesen foglalkozik Illés Sándor és Kincses Áron. Véleményük szerint „a cirkuláció tehát az egyének többes, visszatérő mozgásainak a rendszerét jelenti. A többes szónak ugyanakkora jelentősége van, mint magának a mozgásnak és a rendszernek."[16] A nemzetközi cirkuláris migráció egy térbeli migrációs rendszer, amelybe legalább három, az érintett országok közötti összefüggő és visszatérő egyéni migráció tartozik. E meghatározás alapján „a nemzetközi cirkuláris migráció többszöri visszatérő mozgásokból áll ugyanazon térbeli rendszerben."[17] A visszatérő migrációnál viszont csak két tartózkodási hely van és a befogadó országból tér haza a személy a származási országába.

Láthatjuk, hogy a különféle migrációs minták éles elhatárolása sokszor nem lehetséges, a mozgástípusok egymással összekapcsolódnak, illetve átalakulnak. Azok a „többes jelenségek"[18] is bonyolítják a helyzetet, amelyre Illés Sándor és Kincses Áron hívta fel a figyelmet a globalizáció jegyében. A németországi török diaszpóra migrációs mintáinak esetében is szerepet játszik a többes identitás, a többes állampolgárság, valamint a többes lakóhely.

[14] European Commission: *Temporary and Circular Migration: Empirical Evidence, Current Policy Practice and Future Options in EU Member States*. Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2011. 14–15.

[15] IOM 2011: *id. mű*

[16] Illés Sándor – Kincses Áron: Migráció és cirkuláció. 731. In *Statisztikai Szemle*, 87. évf. 2009/7–8. szám. 729–747.

[17] Illés Sándor – Kincses Áron: Hungary as receiving country for circulars. In *Hungarian Geographical Bulletin*, 2012, 61 (3) (197–218.) 197.

[18] Illés S. – Kincses Á.: *id. mű* (2009) 733.

A TÖRÖKORSZÁG ÉS NÉMETORSZÁG KÖZÖTTI MIGRÁCIÓ DINAMIKÁJA

A Törökország és Németország közötti migráció rendkívül szerteágazó. Különféle hullámokban jelentkező munkavállalási, családegyesítő, tanulmányi célú, menedékkérő, visszatérő és cirkulációs vándorlások jellemzik. A német-török migrációs korridoron[19] csak a kétoldalú munkaügyi szerződések megkötése után, 1961-től vált jelentőssé a vándorlás, azonban a migrációs történelmet tekintve nem a munkavállalási célú ideiglenes kivándorlás volt az első. A 19. században magas rangú német tisztek, katonai tanácsadók, vállalkozók és kereskedők vándoroltak az oszmán birodalomba, főként Isztambulba. Az oszmán kormány pedig fiatal tiszteket küldött a német birodalomba.[20] Az 1950-es és az 1960-as években is kis csoportok utaztak egymás országába rövid idejű munkavégzés céljából.[21]

A két ország közötti migráció dinamikája bizonyos időszakokhoz köthető migrációs minták alapján mutatható be. Ezek a migrációs minták a taszító (push), illetve a húzó (pull) tényezők láncolatára is felfűzhetők.

Első szakasz (tömeges kivándorlás). A török munkavállalók jelentős mértékű kivándorlása indult meg Nyugat-Európa felé az 1961. október 30-án a Német Szövetségi Köztársaság és Törökország kormánya által aláírt munkaügyi megállapodással, amely hivatalos keretet teremtett a munkaerő-migráció számára. Ezt követően megkezdődött a török vendégmunkások toborzása a német gazdaság számára. Ahmet Akgündüz megállapítása szerint a török munkaerő migrációja nem más migrációs mozgások helyettesítése volt, hanem a Nyugat-Európába irányuló „folyamatos munkaerő-áramlás biztosításának friss forrásaként szolgált."[22] A mindkét ország számára előnyös megállapodás célja egyrészt az volt, hogy ideiglenes vendégmunkásokat biztosítson a német gazdaság számára, ahol a háború utáni újjáépítéshez óriási munkaerő-kereslet volt, a dél-európai országok munkaerő-tartalékai pedig kimerültek (pull-faktor), másrészt, hogy csökkentse Törökország munkanélküliségi rátáját (push-fakor).

Az általános helyzethez hozzátartozik, hogy Törökország hasonló megállapodást írt alá más európai országokkal is, Ausztriával, Belgiummal, Franciaországgal és Hollandiával. Más kivándorlási irányokat tekintve a Közel-Keleten lezajlott gazdasági fellendülés lehetővé tette, hogy a török munkavállalók 1974-től kezdődően kivándoroljanak Irakba, Líbiába és Szaúd-Arábiába, majd később Oroszországba és a közép-

[19] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 5.
[20] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 3.
[21] Akgündüz, Ahmet: Labour Migration from Turkey to Western Europe (1960–1974): An Analytical Review. In *Capital and Class*, 17. évf. 1993/3. sz. (153–194) 154–155.
[22] Akgündüz, A.: *id. mű* (1993) 183.

ázsiai országokba. A kivándorlás eredményeként a török bevándorlók és munkavállalók által külföldről hazaküldött megtakarítások kiemelkedő valutaforrást jelentettek a gazdaság számára az 1960-as évek elejétől kezdve. A hazautalások stabilan növekedtek és 1994-ben érték el a csúcsot 62,3 százalékkal, majd 2000-ben süllyedtek a legmélyebb pontra[23] 20,4 százalékra.[24] Ahmet Akgündüz magyarázata szerint a török kormány külföldi munkavállalást ösztönző politikája, valamint az 1961-es új török alkotmány is – amely minden állampolgár számára biztosította a külföldre utazás jogát – push-tényezőnek tekinthető.[25]

A Törökország és Németország közötti migráció első szakaszára, az 1961 és 1973 közötti időszakra a gazdasági természetű tömeges migráció volt jellemző, amelyet globális és nemzeti szinten egyaránt a makro-gazdasági tényezők befolyásoltak. Ebben az időtartamban évente több, mint 100 000 munkavállaló hagyta el Törökországot.[26] A kétoldalú szerződések alapján a török vendégmunkások a rotációs-elv alkalmazásával kezdetben két évet tölthettek Németországban, azonban ez a rendszer később megváltozott, mert a munkáltatók azt szerették volna, ha a már jártasságot és tapasztalatot szerzett munkások tovább maradnak.[27]

A kétoldalú munkaügyi megállapodás alapja az ideiglenes munkavállalás, az ideiglenes migráció volt. A határozott idejű szerződések lejártakor, 1970-ben a vendégmunkásoknak távozniuk kellett Németországból, ezért a német kormány nem számolt semmilyen rejtett, társadalmi problémával, amit a vendégmunkás-rendszer okozhatott volna. A valóság azonban megcáfolta a papírformát. A vendégmunkások egy része az elvárásoknak megfelelően hazatért, azonban sokan letelepedtek a fogadó országokban és a családjuk is csatlakozott hozzájuk. Németországból a vendégmunkások 70 százaléka tért vissza Törökországba.[28] A szakirodalomban gyakran emlegetik Max Frisch svájci író megjegyzését, amely találóan fejezi ki a németek érzéseit:

[23] Kirişci, K.: *id. mű* (2003),ugyanott.

[24] Egeresi Zoltán: Merre tovább? A német–török kapcsolatok a 2017-es német választás után. 2017. SVKK Elemzések, 24. 1. A németországi török diaszpóra „hazautalásai és befektetései révén fontos gazdasági tényezővé nőtte ki magát. Részben a diaszpórának köszönhető az is, hogy Németország Törökország legfontosabb külkereskedelmi partnerévé és az egyik legnagyobb törökországi befektetővé vált." https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/svkk-elemzesek-2017-24-merre-tovabb-a-nemet-torok-kapcsolatok-a-2017-es-nemet-valasztas-utan-egeresi-z.original.pdf (2018.03.20.)

[25] Akgündüz, A.: *id. mű* (1993), 171.

[26] Içduygu, Ahmet: International Migration and Human Development in Turkey. 4. UNDP Human Development Research Papers, No. 52, 2009. https://mpra.ub.uni-muenchen.de/19235/1/MPRA_paper_19235.pdf (2018.03.20.)

[27] Aydın, Y.: *id. mű* (2016), 4.

[28] Molnár Tamás Levente: A németországi török kisebbség helyzetéről. http://kitekinto.hu/europa/2012/04/03/a_nemetorszagi_torok_kisebbseg_helyzeterl (2018.02.17.)

„Munkásokat hívtunk, de helyettük embereket kaptunk." A munka, a humántőke emberekhez kapcsolódik, és az emberek öntudattal rendelkeznek, tehát nem tárgyakként működnek, és ez problémás. Vannak szükségleteik, elvárásaik, szándékaik, motivációjuk, terveik, elképzeléseik és kérdéseik. Ráadásul gyerekeik is születnek. A külföldi munkaerő eltérő kultúrával rendelkezik, ismeretlen nyelvet beszél, más értékeket képvisel, növeli a konfliktusok esélyét.[29]

Második szakasz (családegyesítés). A Törökország és Németország közötti migráció második szakaszát, az 1973 és 1980 közötti időszakot a családegyesítési célú migráció jellemezte, azonban megjelent az irreguláris migráció is. Németország a török irreguláris migráció célpontjává vált: a török migránsok szabálytalanul léptek be, vagy a turista vízum érvényességi idejének lejárta után nem utaztak el Németországból, vagy az informális szektorban vállaltak munkát engedély nélkül. Néhányuk legalizálta a tartózkodását menedékjogi kérelem, vagy házasság révén.[30]

Az olajválságnak köszönhető gazdasági pangás következményeként 1974-ben szinte minden nyugat-európai országban jelentősen visszaesett a migráns munkavállalók száma. 1975-ben fejeződött be a török munkaerő tömeges európai migrációja. A Török Foglalkoztatási Hivatal szervezésében Európába vándorolt munkavállalók közül a legtöbb (649 000 fő) az NSZK-ban telepedett le 1961 és 1974 között.[31]

Harmadik szakasz (első menekülthullám). Az 1970-es évek végén a törökországi politikai helyzet sok török állampolgárt ösztönözött arra, hogy menedékjogot kérjen Németországban. Az 1980-as katonai puccs erősítette ezt a politikai indíttatású migrációt, így az 1980-as évek közepétől kezdődően vándoroltak a török menedékkérők Nyugat-Európa felé. Védelmet kerestek a török katonaság politikába történt beavatkozásának következményei, valamint a nagyszámú kurd kisebbség szeparatista mozgalmainak letörését övező növekvő erőszak miatt. Ezek között a menedékkérők között politikai szereplők és magasan képzettek is voltak, akik nem tudtak munkát vállalni, mert nem ismerték el a végzettségüket, vagy nem volt rendezett a státuszuk. A török állam minden németországi törököt arra ösztönzött, hogy tartsa fenn kapcsolatát a török állammal és kultúrával. A politikai hatások miatt társadalmi, politikai és kulturális törésvonalak alakultak ki a németországi török közösségben.[32]

A Törökország és Németország közötti migráció harmadik szakaszában tehát a török belpolitika begyűrűzésének[33] hatása a migrációs folyamatok dinamikájára első

[29] Donato, Katharine M. – Massey, Douglas S.: Twenty-First-Century Globalization and Illegal Migration. In ANNALS, *AAPSS*, 666, July 2016. (7–26) 9.
[30] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 4.
[31] Içduygu, A.: *id. mű* (2009) 4.
[32] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 4.
[33] Egeresi Z.: *id. mű* (2017) 1.

alkalommal volt megfigyelhető. 1980 és 1995 között közel 400 000 menedékkérő érkezett Törökországból Nyugat-Európába, Ahmet Içduygu becslései szerint 1981 és 2005 között több, mint 664 000 török állampolgár nyújtott be menedékjogi kérelmet iparosodott országokban.[34]

Negyedik szakasz (visszatérő migráció). A német kormány hazatérésre ösztönözte a külföldi munkavállalókat 1980 és 1985 között. Ez az új stratégia részben válasz volt a növekvő munkanélküliségre, a családegyesítési migráció növekedésére és a bevándorlók beilleszkedési nehézségeire.[35] Azt remélte a kormány, hogy a visszatérésekkel megkönnyíti a Németországban maradók beilleszkedését.[36] A török bevándorlók számát az 1980-ban Törökországgal szemben bevezetett vízumkötelezettséggel kívánták csökkenteni. Az intézkedés hatására azonban rekordmennyiségű bevándorló érkezett az új szabályozás hatályba lépése előtt.[37] A Németországban tartózkodók számát pedig a hazatelepülésük támogatásával redukálták. A külföldiek hazatelepüléséről szóló 1983-as törvény (*Gesetz zur Förderung der Rückkehrbereitschaft von Ausländern)* alapján, azoknak a külföldieknek, akik legalább két évig Németországban dolgoztak, 10 500 német márkát biztosítottak, a családtagoknak pedig további 1 500 márkát fejenként és visszakapták a nyugdíjjárulékokat is. Ennek eredményeként közel 250 000 török tért vissza Németországból Törökországba 1983 és 1985 között.[38]

A Törökország és Németország közötti migráció negyedik szakasza azt jelzi, hogy egyre több jól képzett németországi török vágyott külföldre, közülük sokan Törökországot választották. A másodgenerációs török bevándorlók egy része színvonalas oktatásban részesült és jó szakmai pozíciót szerzett magának, így a „visszatérők" a Németországban szerzett tudást, tapasztalatot Törökországban hasznosították.[39] A kivándorlás, a megtakarítások hazaküldése fontos gazdasági, a folyamatos kapcsolattartás az otthon maradtakkal és a hazatérés pedig mélyebb társadalmi hatásokat is eredményezett Törökországban. Elindította – többek között – a családi szerepek, a nemek kapcsolatának és az életstílus modernizációjának folyamatát.[40]

A másod- és harmadgenerációs törökszármazású migránsok száma jelentősen növekedett. Európában a Törökországból érkezettek számát 1972-ben 600 000-re, az

[34] Içduygu, A.: *id. mű* (2009) 6.

[35] A beilleszkedés és az idegenellenesség kérdéskörét illetően lásd Gulyás Éva: A migráció és az idegenellenesség fokozatai – egy xenofóbia-skála lehetősége. *Acta Humana.* 2016/4. szám, 33–47.

[36] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 5.

[37] Molnár T. L.: *id. mű* (2012), ugyanott.

[38] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 5.

[39] Zgut Edit: A képzett törökök hazamennek. http://kitekinto.hu/eia/2011/11/14/a_kepzett_torokok_hazamennek (2018.03.20.)

[40] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 4.

1980-as évek elejére közel kétmillióra és az 1990-es évek közepére 2 900 000-re becsülték. A 2000-es évek közepére számuk 2 500 000 volt. Törökország migrációs profiljának fontos része a tanulmányi célú tömeges kifelé irányuló migráció. Egy 2009-es felmérés szerint a török egyetemi hallgatók nagy része szándékozott abban az országban maradni a tanulmányai befejezése után, ahol tanult. A török magánegyetemek versenyképessége növekedésének köszönhetően ugyanakkor az 1980-as évek közepétől számos külföldön élő török kutató, tudós és egyetemi végzettséggel rendelkező tért vissza Törökországba.[41] A török külügyminisztérium szerint összesen hárommillió török migráns tért vissza Törökországba a tömeges kivándorlás kezdete óta.[42]

Ötödik szakasz (második menekülthullám). A török menekültek második hulláma az 1990-es években érte el Németországot. A Kurdisztáni Munkáspárt (PKK) és a török kormányerők fegyveres összecsapásai miatt sok kurdszármazású török próbált menedékjogot kérni Németországban. A kurdok számának és politikai aktivitásának növekedésével a németországi török diaszpóra társadalmi és politikai megosztottsága tovább mélyült. Ismét a török belpolitika begyűrűzése volt látható.

Hatodik szakasz (cirkuláris migráció). Általánossá vált a török és a német állampolgárok cirkuláris migrációja Törökország és Németország között, ezen belül a török nyugdíjasok szezonális cirkulációja Németország és Törökország között a 2000-es évektől kezdődően. A migránsok első generációjának tagjai közül sokan, akik az 1960-as, 1970-es években vándoroltak Németországba, később nyugdíjba vonultak. A rendszeres oda-vissza utazásuk fő célja a társadalombiztosítási kedvezmények megtartása, ezért általában hat hónapot töltenek Törökországban és hat hónapot Európában. Ezek a nyugdíjasok jobban kedvelik az európai egészségügyi és nyugdíjrendszert, gyakran a házukat, lakásukat is fenntartják Németországban. Emellett a vándorlás, a cirkuláció fő oka a családi kötelék.[43]

A német nyugdíjasok egyik kedvenc nyaralóhelye lett Törökország. Megfigyelhető ezek mellett a magasan képzett török migrációs hátterű munkavállalók kivándorlása is Németországból Törökországba. Az is figyelemre méltó, hogy a Németországból Törökországba irányuló vándorlás meghaladta az ellenkező irányú bevándorlást.[44] A németországi török diaszpóra helyzete a 2000-es évek német bevándorlási politikájára is hatással volt. A német kormány újabb erőfeszítést tett az integráció hatékonyságának elősegítése érdekében az állampolgárság megszerzésének könnyítésével, 2000-ben. A területi elv (ius soli) értelmében, ha a gyermek egyik szülője már legalább nyolc

[41] Içduygu, A.: *id. mű* (2009) 22.
[42] Török Köztársaság Külügyminisztériuma: Turkish Citizens Living Abroad http://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa (2018.02.17.)
[43] Içduygu, A.: *id. mű* (2009) 17.
[44] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 5.

éve életvitelszerűen Németországban tartózkodik, akkor az utód automatikusan megkapja a német állampolgárságot a török mellé, majd nagykorúvá válása után dönthet, hogy melyiket kívánja megtartani.[45] 2014-ben fogadták el azt a törvénymódosítást, amelynek értelmében részlegesen megszűnt az a szabály, miszerint az Európai Unión kívülről érkezett bevándorlók Németországban született vagy nevelt gyermekeinek 18 és 23 éves kor között el kell dönteniük, hogy a német állampolgárságot vagy szüleik állampolgárságát választják. A szülők állampolgárságával és a német állampolgársággal is rendelkezhetnek mindazok, akik a 21. életévük betöltéséig legalább nyolc évet töltöttek Németországban, vagy hat évig jártak németországi iskolába, vagy Németországban szereztek iskolai végzettséget, illetve szakmai képesítést. Akik a feltételek egyikének sem felelnek meg, azok továbbra is választaniuk kell 23 éves korukig a szülők állampolgársága és a német állampolgárság között.[46]

A Törökország és Németország közötti migrációs folyamat ismertetett szakaszainak áttekintése jól mutatja a török állampolgárok mobilitását. Az elmúlt öt évtizedben, Törökországban rendkívül intenzív kifelé irányuló migráció valósult meg. A török népesség közel hét százaléka hagyta el az országot. E vándorlási jelenség dinamikája is jellemző, ugyanis a becslések szerint az 1960-as évek elejétől mintegy hatmillió ember hagyta el Törökországot, közülük több, mint kétmillió 1980 után vándorolt ki. Az emigránsok több, mint négyötöde Európába, több, mint kétharmada Németországba vándorolt. A visszatérők száma meghaladja az 1960-as évek óta kivándoroltak felét. 2000 végén mintegy 4,5 millió török migráns tartózkodott Európában, közel 100 000 török munkavállaló élt a Közel-Kelet és Észak-Afrika (MENA) országaiban, mintegy 50 000 munkavállaló pedig a FÁK-országokban. További 300 000 török állampolgár tartózkodott a világ más országaiban, kétharmaduk a tradicionális befogadó országokban, Ausztráliában, Kanadában és az USA-ban. A külföldön élő törökök száma megközelíti a hatmilliót, ami azt jelenti, hogy a teljes népesség több, mint hét százaléka tartózkodik külföldön.[47]

A 2000-es években tapasztalt visszatérő migráció az 1990-es évek migrációs mintáinak folytatása, ugyanakkor új jelenség a második generációs migránsok vándorlása, akik a „gyökereiket keresik." Ezek a migránsok eltérő jellemzőkkel rendelkeznek. Többen közülük magas szintű iskolai végzettséggel rendelkező német állampolgárok, akik Németországban születtek és nőttek fel, „rózsaszín kártyával" rendelkeznek, ami

[45] Molnár T. L.: *id. mű* (2012).

[46] MTI: Németország lehetővé teszi a kettős állampolgárságot. 2014. szeptember. 19. http://hvg.hu /vilag/20140919_Nemetorszag_lehetove_teszi_a_kettos_allam (2018.04.17.)

[47] Içduygu, Ahmet – Sert, Deniz: A Debate Over Return Migration: The Case of Turkish Guest Workers in Germany. In *Migration in an Era of Restriction and Recession Sending and Receiving Nations in a Changing Global Environment.* Szerk.: Leal, David L. – Rodríguez, Nestor P. Springer, Switzerland, 2016. (259–272) 263.

– az ingatlanszerzés, üzleti vállalkozás indítása mellett – tartózkodási és munkavállalási jogosultságot biztosít számukra Törökországban. Csak meghatározott időtartamra utaznak Törökországba mint cserediákok, vagy munkavállalók és a gyökereiket próbálják felkutatni, illetve ismerkednek a törökországi életstílussal.[48]

Ahmet Içduygu és Deniz Sert megfigyelése szerint az 1970-es évektől a 2000-es évekig tartó időszakban a visszatérő migráció jellemzői változáson mentek keresztül. A vándorlás a huzamos időtartamú tartózkodás helyett inkább ideiglenes lett, majd cirkulárissá vált. A visszatérő migránsok profilja is fokozatosan megváltozott. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek helyett magasan képzettek és nagyobb jövedelemmel rendelkezők tértek vissza Törökországba. Az is látható, hogy az utóbbi időszakban a visszatérők könnyebben tudnak alkalmazkodni, mint a korábban hazatérők. Az 1970-es évekre jellemző egyéni hazatérések az 1980-as évekre a családi hazatérések váltak gyakoribbá. A legutóbbi időszakban pedig egyre több csonka család, illetve másodgenerációs egyéni migráns tér vissza.[49]

Összességében a németországi török vendégmunkások példája jól szemlélteti a migrációs folyamatok és minták átalakulásának ívét a kivándorlás kezdetétől az ezredfordulóig. Az Európába vándorolt török migránsok státuszának átalakulását Nermin Abadan-Unat fogalmazza meg találóan: „vendégmunkásokból transznacionális állampolgárokká váltak."[50]

A Németországban kialakult többmilliós török diaszpóra – Egeresi Zoltán megfogalmazása szerint – „a német-török bel- és külpolitika nexusába került, amely egyszerre jelentett hidat és komoly feszültségforrást a két ország között."[51]

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1960-as években *egyirányúként* kezdődött migrációs folyamat mára *kétirányúvá vált*. A Yaşar Aydın által Németország–Törökország közötti „migrációs korridornak" nevezett csatornán mind a migrációs mintákban, mind a vándorló személyek jellemzőiben változások történtek az utóbbi évtizedek alatt. A Németország és Törökország közötti migráció körkörössé vált, tehát a cirkuláció lett a legjellemzőbb vonása. A tanulmány azt az ívet szándékozott bemutatni, amely a vendégmunkások tömeges, ideiglenes kivándorlásával indult, akikhez később csatlakoztak a családtagjaik is, majd a török menedékkérők két jelentős hulláma érte el Németországot. Mindeközben kialakult a visszatérő migráció, illetve a cirkuláció.

[48] Içduygu, A. – Sert, D.: *id. mű* 270.
[49] *Ugyanott.*
[50] Abadan-Unat, Nermin: *Turks in Europe, from guest worker to transnational citizen*. N.Y. Oxford, Berghahn Books, 2011.
[51] Egeresi Z.: *id. mű* (2017) 1.

A török migránsok bevándorlása Németországba jelentősen csökkenő tendenciát mutat az 1980-as évektől napjainkig, részben a javuló törökországi gazdasági perspektívák miatt. A családegyesítési célú bevándorlás csökkent a 2000-es évek eleje óta. A kérelmek száma 2002-ben 25 068, 2012-ben 6 355 volt. A menedékjogi kérelmek száma a 2002-ben benyújtott 9 575-ről 2014-ben 1 800-ra csökkent. A migrációs folyamatok csökkenésében két kivétel van, a török diákok, akik a harmadszintű szintű képzés céljából szívesen választják Németországot, a másik kivétel pedig a vállalaton belüli áthelyezettek aránya.[52]

Törökország profiljának változásával kapcsolatban megállapítható, hogy több évtizeden keresztül, Törökország alapvetően migránsokat kibocsátó országként volt ismert, ez a Németországba vándorló török vendégmunkásoknak, majd a hozzájuk csatlakozó családtagoknak, valamint a későbbi menedékkérőknek volt köszönhető. Ma már azonban Törökország célországnak számít, emellett a világ legnagyobb menekültnépességének ad otthont évek óta. Törökország migrációs profiljának az elmúlt évtizedekben történt átalakulása történelmi jelentőséggel bír.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Abadan-Unat, Nermin: *Turks in Europe, from guest worker to transnational citizen*. N.Y. Oxford, Berghahn Books, 2011.

Akgündüz, Ahmet: Labour Migration from Turkey to Western Europe (1960–1974). An Analytical Review. In *Capital and Class*. 17. évf. 1993/3. szám, 153–194.

Aydın, Yaşar: *The German – Turkey Migration Corridor: Refitting Policies for a Transnational Age*. MPI, February 2016. http://www.migrationpolicy.org (2018. 02. 17.)

Donato, Katharine M. – Massey, Douglas S.: Twenty-First-Century Globalization and Illegal Migration. In ANNALS, *AAPSS*, 666, July 2016. 7–26.

Dustmann, Christian – Weiss, Yoram: Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. In *British Journal of Industrial Relations*, 45. évf. 2007/2. szám.

Egeresi Zoltán: Merre tovább? A német–török kapcsolatok a 2017-es német választás után. 2017. SVKK Elemzések, 24. https://svkk.uni-nke.hu/document/ svkk-uni-nke-hu-1506332684763/svkk-elemzesek-2017-24-merre-tovabb-a-nemet-torok-kapcsolatok-a-2017-es-nemet-valasztas-utan-egeresi-z.original.pdf (2018. 03. 20.)

[52] Aydın, Y.: *id. mű* (2016) 7.

European Commission: *Temporary and Circular Migration: Empirical Evidence, Current Policy Practice and Future Options in EU Member States*. Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2011.

Gulyás Éva: A migráció és az idegenellenesség foktozatai – egy xenofóbia-skála lehetősége. In *Acta Humana*. 2016/4. szám, 33–47.

Içduygu, Ahmet: *International Migration and Human Development in Turkey*. UNDP Human Development Research Papers, No. 52, 2009. https://mpra.ub.uni-muenchen.de /19235/1/ MPRA_paper_19235.pdf (2018. 03. 20.)

Icduygu, Ahmet – Aksel, Damla B.: *Irregular Migration in Turkey*. IOM, Ankara, 2012. https://mirekoc.ku.edu.tr /wp-content/uploads/2017/01/Irregular-Migration-in-Turkey.pdf (2018. 02. 20.)

Illés Sándor – Kincses Áron: Migráció és cirkuláció. In *Statisztikai Szemle*. 87. évfolyam, 2009/7–8. szám, 729–747.

Illés Sándor – Kincses Áron: Hungary as receiving country for circulars. In *Hungarian Geographical Bulletin*. 61. évf. 2012/3. sz. 197–218.

Kirişci, Kemal: *Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration*. MPI, November 2003. http://www.migrationpolicy.org/article/turkey-transformation-emigration-immigration (2018. 02. 17.)

Içduygu, Ahmet – Sert, Deniz: A Debate Over Return Migration: The Case of Turkish Guest Workers in Germany. In Leal, David L. – Rodríguez, Nestor P. (eds.): *Migration in an Era of Restriction and Recession Sending and Receiving Nations in a Changing Global Environment*. Springer, Switzerland, 2016. 259–272.

Molnár Tamás Levente: A németországi török kisebbség helyzetéről. http://kitekinto.hu /europa/2012/04/03/a_nemetorszagi_torok_kisebbseg_ helyzeterl (2018. 02. 17.)

Sarıoğlu, Bülent: Turkey hosts largest refugee population in world. 2018. január 19. http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-hosts-largest-refugee-population-in-world-125979 (2018. 04. 30.)

Szuhai Ilona: A történelmi hagyományok szerepe a török migrációs politikában. In *Acta Humana*. 2016/4. szám, 79–90.

Zgut Edit: A képzett törökök hazamennek. http://kitekinto.hu/eia/2011/11/14/a_kepzett_torokok_hazamennek (2018. 03. 20.)

INTERNETES FORRÁSOK

Eurostat: A migrációra és a migráns népességre vonatkozó statisztika. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/hu (2018. 02. 20.)

IOM: Glossary on Migration. International Migration Law Series, No. 25, 2011. http://www.iom.int/key-migration-terms (2018. 02. 17.)

Migration Data Portal: https://migrationdataportal.org/themes/irregular-migration (2018. 02. 17.)

MTI: Németország lehetővé teszi a kettős állampolgárságot. 2014. szeptember. 19. http://hvg.hu/vilag/20140919_Nemetorszag_lehetove_teszi_a_kettos_allam (2018. 04. 17.)

OECD: Glossary of statistical terms. https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=2349 (2018. 02. 17.)

Török Köztársaság Külügyminisztériuma: Turkish Citizens Living Abroad http://www.mfa.gov.tr/the-expatriate-turkish-citizens.en.mfa (2018. 02. 17.)

A JÖVEDELEMSZINT ÉS A MIGRÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSEI MAGYARORSZÁGON ÉS AZ EURÓPAI UNIÓBAN*

SŐREG KRISZTINA

Kétségtelen, hogy a humántőke mint gazdasági növekedést fokozó tényező, egyre nagyobb jelentőséghez jut napjaink világgazdaságában. Az egyes országok jóléte szoros összefüggést mutat a teljes népességen belül rendelkezésre álló humántőke minőségi dimenziójával. E terület kutatása a XXI. században egyre több szempont mentén strukturálódik, így az oktatás vizsgálata mellett többek között szükségessé válhat az egészségügy, a munkaerőpiac, a környezetvédelem, a demográfiai folyamatok – és ezen belül különösen a migráció kérdése –, valamint a K+F szektor és ezáltal a technológiai innovációk sajátosságainak tanulmányozása. A humántőkére irányuló kutatások első jelentős megállapításaként tekinthető, hogy az emberi tudásból gazdasági érték származtatható. Ami a klasszikus közgazdászokat illeti, olyan pozitív hatások kialakulását vezették vissza az oktatásra, mint például a társadalmi osztályok közötti átjárhatóság, illetve a népességnövekedés kordában tartása.[1]

Amennyiben az emberi tényező és a gazdasági növekedés közti összefüggéseket kívánjuk feltárni, érdemes végigtekintenünk a termelési tényezők fejlődési útján. A gazdasági javak előállításához használt erőforrások közül hagyományosan a föld, a (fizikai) tőke és a munkaerő kerültek elő a termelés feltételeként, melyek természetesen csak egy meghatározott arányban állnak rendelkezésre egy-egy periódusban. Azonban a termelés hatékonyságának javulásához nagymértékben hozzájárul, hogy e komponensek egymással kölcsönösen helyettesíthetők; elegendő, ha az ipari forradalom 18–19. század fordulóján létrehozott vívmányaira gondolunk, melyek lehetővé tették, hogy az emberi és állati munkaerőt a szénnel kezdték el felváltani, majd pedig 60–70 évvel később már áram által hajtott gépekkel.

Ennek következtében a világ ipari termelése sokszorosára emelkedhetett, valamint számos egyéb társadalmi hatáshoz (például urbanizáció, nők munkavállalási szokásai, stb.) is hozzájárult. A gépesítés tehát abban is szerepet játszott, hogy a három eredeti tényező közül a föld már egyre kisebb arányban képviselte magát, s ezáltal megjelenhetett a technikai haladás mint új termelési tényező. Utóbbi jelenséget viszont már

* Ez a tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma *Új Nemzeti Kiválóság Programj*ának 17-3-IV-NKE-52 számú pályázati programja keretében készült.

[1] Varga Júlia (1998): *Oktatás-gazdaságtan*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 11.

egyfajta következményként kell, hogy kezeljük, hiszen kialakulása fejlett és jól működő oktatási rendszert, képzett munkaerőt, szignifikáns K+F kiadásokat és folyamatos innovációs képességet igényel az adott nemzetgazdaság keretein belül.[2]

A HUMÁNTŐKE ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI

A következőkben a humántőke kutatások néhány legjellegzetesebb mozzanata, a témánk szempontjából releváns gondolkodók eredményei, illetve néhány definitív megközelítés kerül leírásra

Ahogy a lejjebb szereplő két vonaldiagram is megjeleníti *(1. ábra)*, mind Dél-Korea, mind pedig Japán az 1970-es évtizedtől egyre nagyobb összegeket invesztált az oktatás fejlesztésébe. Dél-Koreában 2011-ben az alapfokú, valamint a középfokú oktatás (különösen az ISCED 3[3] tekintetében) a bruttó hazai termék hányadában kifejezett állami kiadások az OECD[4] országok szintjét közelítették meg.[5] Japán kapcsán pedig meg kell jegyezni, hogy az ábrán látható, 1980-as évtizedtől jelentkező csökkenő tendencia az egyre inkább visszaeső gyermekvállalási hajlandóságnak tudható be. A két ország gyors növekedésüket, valamint fejlettségüket tehát nem utolsósorban a humántőkébe történő hosszú távú befektetésnek is köszönheti. Taleb[6] [2012] érvelése szerint az oktatás fejlesztése az adott ország jólétét és gazdasági növekedését fokozza. 1960-ban Tajvan jóval magasabb írástudatlansági rátával, valamint alacsonyabb egy főre jutó jövedelemmel bírt, mint a Fülöp-szigetek, napjainkban pedig a tajvani egy főre vetített jövedelemszint több mint tízszerese a Fülöp-szigetekre jellemzőnél. Dél-Koreában pedig sokkal kisebb volt az írástudók aránya Argentínához képest (ahol ebben az időszakban szinte nem is voltak írástudatlan emberek), illetve az argentin egy főre eső jövedelemszint ötödével rendelkezett. Jelenleg Dél-Korea egy főre vetített GDP-je az Argentínára jellemző érték háromszorosa. Azonban Szub-szaharai Afrika esetében hiába emelkedett az alapfokú oktatásban részesülők (azaz írástudók) rátája, ez mégsem érhető tetten a jövedelemszintek emelkedésében. Tehát a fenti megállapítás, mely szerint az oktatás kiterjesztése szükségszerűen elősegíti a gazdasági

[2] Ligeti István – Ligeti Zsombor (2014): Az emberi tényező. Humántőke a gazdasági növekedésben. Budapest, Typotex Kiadó, 34.

[3] International Standard Classification of Education - az oktatás egységes nemzetközi osztályozásának rendszere

[4] Organisation for Economic Co-operation and Development - Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet

[5] NCEE (2015): System and School Organization. http://www.ncee.org/programs-affiliates/center-on-international-education-benchmarking/top-performing-countries/south-korea-overview/south-korea-system-and-school-organization/

[6] Taleb, N. N. (2012): Antifragile. Things That Gain From Disorder. New York, Random House, 204.

növekedést, csak bizonyos feltételekkel együtt állja meg a helyét, nevezetesen a megfelelő intézményi háttér kiépítése révén.

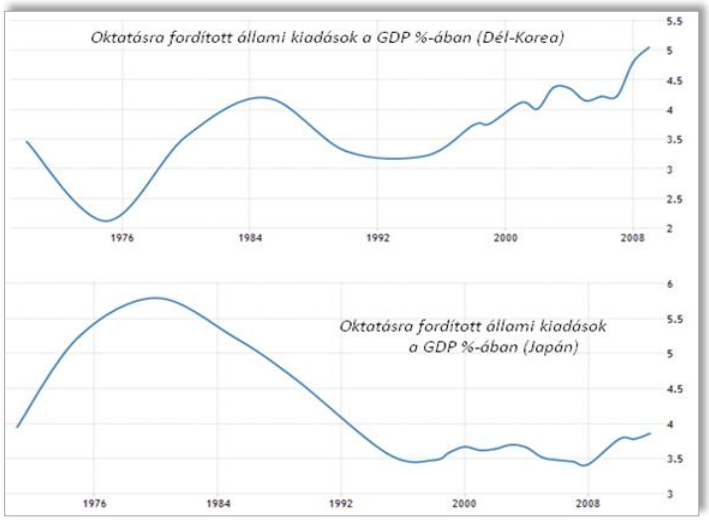

1. ábra: Oktatásra fordított állami kiadások a GDP %-ában (Dél-Korea és Japán)[7]

Ami a humántőke fogalmát illeti, ki kell emelnünk, hogy egy olyan folyamatosan bővülő tudományterület részét képezi, melynek definiálására számtalan kísérlet történt ugyan, azonban általánosan elfogadott megfogalmazás nincsen érvényben. Amennyiben továbbra is a növekedés-elméleti szempontok szerint folytatjuk vizsgálódásunkat, az alábbi két terminust kell kiemelnünk:[8]

- *Munkaerő:* elsődleges megközelítésben a népesség növekedési ütemének függvényében került megfogalmazásra, a későbbiekben pedig a rutinmunkát és a nyers munkaerőt testesíti meg, alapvetően „stock" típusú mutatóként modellezhető.
- *Humántőke:* a munkaerő egyfajta kiterjesztett, minőségi dimenziója, amely egy ország lakosainak különböző készségeit, képességeit ragadja meg, valamint akár a minimálbér felett megkeresett többletjövedelemmel is részben kifejezhető „flow" típusú mutató.

„Amikor a tőkét úgy határozzuk meg, mint amely jövőbeli szolgáltatást képes teljesíteni, célszerű kettéosztással kezdeni, mégpedig emberi és nem emberi tőkére".[9] Ezzel

[7] Forrás: NCEE.

[8] Ligeti István – Ligeti Zsombor: *id. mű* (2014) 36-37.

[9] Schultz, T. W. (1983): *Beruházás az emberi tőkébe.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 42. Idézi: T. Kiss Judit (2010): *Az oktatás, mint humántőke-beruházás jelentőségének és megtérülésének vizsgálata, különös tekintettel az oktatás fiskális megtérülésére.* Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, 15.

kapcsolatban érdemes kiemelni az emberi tőke elméletének koncepcióját, amely alapján az oktatás gyakorlatilag beruházás formájában kell, hogy interpretálva legyen, hiszen a magasabb képzettség relatíve magasabb termelékenységet eredményez az egyének szintjén, amely végső soron a jövedelmek emelkedését vonja maga után. Az emberitőke-beruházás azonban nemcsak a klasszikus oktatás keretein belül jelenik meg, hanem az alábbi formákban is értelmezhető:[10]

- az egyes munkahelyeken az elvégzett munkafolyamatokhoz szorosan kötődő, speciális tudást nyújtó továbbképzések, tréningek;
- a munkafolyamatok elvégzése folyamán megszerzett tapasztalat, készségek és továbbfejlesztett képességek;
- migráció;
- egészségügyi kiadások, stb.

Von Thünen már a 19. század első felében megfogalmazta, hogy az oktatásban részt vevő, tehát képzettebb rétegei a társadalomnak képesek ugyanazon forrásokból jóval magasabb jövedelmeket realizálni, és nagyobb arányú tőkét birtokolnak, valamint magasabb termelékenységű munkát állítanak elő a kevésbé képzettebb társaikhoz viszonyítva[11]. A hazai szerzők közül mindenképp ki kell emelnünk Jánossy Ferenc [1966] munkásságát, aki trendvonal elméletével kimutatta, hogy a humántőke a gazdasági növekedés valódi hordozójának tekinthető. Kutatásai során azt az előrejelzést készítette, hogy az 1970-es évekre komoly gazdasági visszaesés várható, mivel a gazdaság eléri azt az a jövedelmi szintet, ahová fokozatos növekedéssel akkor jutott volna el, ha nem lett volna második világháború *(2. ábra)*. Az ún. helyreállítási időszak nem akkor „ér véget, amikor a termelés ismét eléri a háború előtti szintet, hanem csak … akkor, amikor a termelés volumene újból megfelel a gazdasági fejlődés trendvonalának."[12]

[10] T. Kiss Judit: *id. mű* (2010) 15.

[11] Thünen von, H. (1968): Costs of Education as Formation of Human Capital. 1875. Megjelent: Bowman, M. J. (szerk.): Readings in the Economic Education. Párizs, UNESCO. Idézi: Varga Júlia (1998): *id. mű* 11.

[12] Jánossy Ferenc (1966): A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 19.

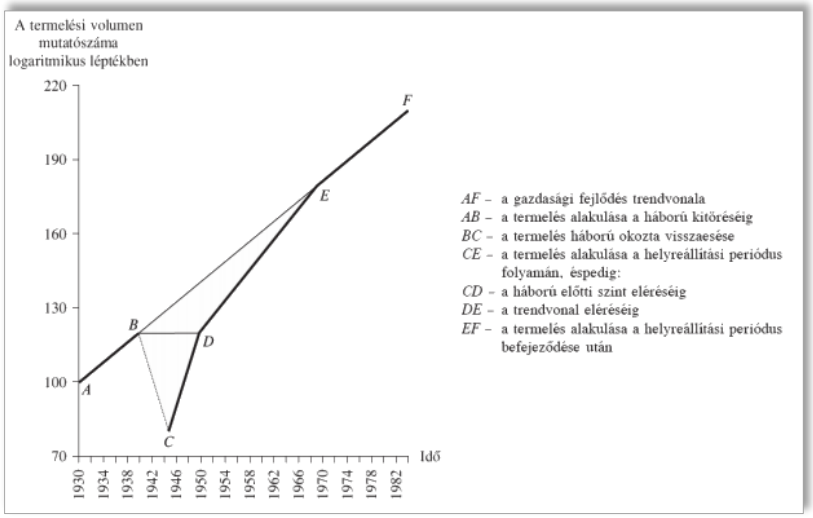

2. ábra: A helyreállítási periódus alakulása a termelési volumen mutatószámban kifejezve[13]

Ahogy a 2. ábra is mutatja, az AF-fel jelölt egyenes a gazdasági fejlődés trendvonalának feleltethető meg. A B pont a háború – külső gazdasági sokk – kitörését jelképezi, amely következtében szükségszerű a termelés jövőbeli visszaesése (a C pont a termelés legalsó szintjét, azaz mélypontját jelöli). A mélypontból induló vastag fekete szakasz a helyreállítási periódust hivatott megjeleníteni, melynek meredeksége a C és D pontok között a legmagasabb. A D pont pedig nem más, mint a háborút megelőző termelési volumen, amely egészen az E pont eléréséig további jelentős növekedést mutat; utóbbi tehát a gazdasági fejlődés trendvonalaként is ismert. Az E pontot követően azonban a további növekedés hirtelen visszaesésével érdemes számolnunk, mivel ezen a szakaszon egyesül a helyreállítási periódus többletnövekedésének trendje a normális – azaz háború nélküli – hosszú távú fejlődés trendvonalával [Tarján, 2010].

Magyarország példája is alátámasztja a fenti jelenséget: 1939 volt Európában az utolsó békeév, mivel ez év szeptemberében kezdődött Lengyelország lerohanásával a második világháború. Hazánkat szerencsére viszonylag sokáig, egészen 1944 tavaszáig kerülték el a harci cselekmények. 1939 és 1943 között az egy főre eső GDP Maddison Database[14] [2008] adatai szerint összesen 3,3%-kal csökkent. 1944 márciusában Magyarország a náci Németország közvetlen megszállása alá került, ezt követően 1944 áprilisától a Szövetségesek légiereje összehangolt és nagy erejű légitámadásokat intézett az ország ellen, a gazdasági károk pedig azonnal jelentkeztek (pl. fontos ipari létesítmények, vasútvonalak bombázása). Egy év alatt – 1944-ben – az egy főre

[13] Forrás: *ugyanott*, 117.
[14] GGDC: The Maddison-Project, http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/data.htm

jutó GDP összesen 20 százalékkal esett vissza. Tovább súlyosbodott a helyzet, amikor a szovjet csapatok 1944 ősz végén érték el országunk keleti határait és ezzel Magyarország szárazföldi hadszíntérré is vált. 1944 decemberétől 1945 februárjáig tartott Budapest ostroma. A harci cselekmények 1945 áprilisában értek véget hazánkban. Ekkora már óriásivá duzzadt a háborús pusztítás: az 1945-re számított egy főre eső GDP 50%-kal volt kisebb a háború előtti szinthez képest, tehát az életszínvonal a felére esett vissza – ez tekinthető tehát a mélypont (C pont) időszakának.

A háború utáni újjáépítés gyakorlatilag rögvest megkezdődött, és ezt a folyamatot rendkívül gyors gazdasági növekedés kísérte: 1952-re már szinte teljesen elérte a háború előtti szintet az egy főre eső bruttó hazai termék. Ezen években a gazdasági növekedés évi átlagos szintje 10 százalék feletti volt, amely tehát a D pontig tartott. Az E pont 1973–74 körül következett be, amely után a gazdasági növekedés végleg lelassult, így tehát Jánossy előrejelzése teljes mértékben megfelelt a valóságnak. A D és az E pont között, azaz az 1950-es évek közepétől az 1970-es évek közepéig az egy főre eső GDP növekedése elérte a 4–5%-ot évente annak ellenére is, hogy 1956-ban a forradalom és szabadságharc miatt egy újabb, ám jóval kisebb recesszió következett be. Az 1970-es évek után, az E pontot követően a magyar gazdaság növekedési üteme visszaállt a második világháború előtti szintre: évi 1–2 százalék. Jánossy mellett tehát Angus Maddison is kijelentette, hogy a termelési tényezők közül a humántőke tekinthető a legszignifikánsabbnak a hosszú távú gazdasági növekedés dimenziójában.[15]

A humántőke kutatások – mint már említettük – időben igen messzire nyúlnak vissza, azonban a második világháború utáni időszakban első ízben történtek kísérletek a jelenség kvantitatív leírására. A humántőke mérését alapvetően kettő módszer segítségével kísérelhetjük meg: egyrészt piaci oldalról, amikor a méréshez használt tényezőink mellé pénzbeli ellenértéket rendelünk (pl. jövedelem, költségalapú vagy a kettő kombinációján alapuló módszer). A nem pénzbeli mérhetőség pedig gyakorlatilag az oktatás keretében ábrázolja a humántőkét többek között különböző teljesítménymérések formájában, vagy akár olyan mutatók igénybevételével, mint a beiskolázási arány, oktatásban eltöltött idő, stb.[16]

A humántőke és gazdasági növekedés relációjában az alábbi szempontok figyelembevétele különösképpen hasznos lehet az elemzések elkészítése folyamán:[17]

Munkaerő: kétségtelen, hogy a népesség bővülése a rendelkezésre álló potenciális munkavállalók táborát is növeli. Az is egyértelmű, hogy társadalmunk minden egyéne

[15] Tarján Tamás (2010): Jánossy elmélete az új növekedéselmélet tükrében. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Műhelytanulmányok, MT-DP – 2010/2, 9. http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1002.pdf

[16] T. Kiss Judit: *id. mű* (2010) 83.

[17] Ligeti István – Ligeti Zsombor: *id. mű* (2014) 36-43.

rendelkezik munkaerővel és humántőkével is. Azonban utóbbiak hányadának becslése számos korlátba ütközik, hiszen minden egyes ember tekintetében különböző tényezők együttállása határozza meg a munkaerő és humántőke közti megoszlás nagyságát.

Innováció: egy ország versenyképessége az innováció fejlesztésének vagy adaptálásának, valamint alkalmazásának a függvénye. Globalizált világgazdaságunk egyre gyorsuló ütemű technikai fejlődése szinte napról napra új kihívások elé állítja a piaci szereplőket. A schumpeteri „teremtő rombolás" mellett a folyamatos jellegű, kiszámíthatóbb innováció lehetőségeit is érdemes mérlegelni.

Technikai haladás: Schultz megfogalmazása szerint „a technika leszorította a tőkét és a munkaerőt a gazdaság színpadáról"[18]. A fogalom pontos meghatározása még napjainkban is igen bizonytalan alapokon nyugszik, azonban növekedéselméleti szempontból igen fontos többek között utóbbi ütemének megbecslése, vagy pedig a többi termelési tényezőre gyakorolt hatása.

Kutatás és tudás: a kutatás a tudás alapú gazdaság megteremtésének és fenntartásának legfőbb paramétere, amely egyrészt speciális szakképzettségre épül, másrészt pedig utóbbi segítségével új ismeret, technológia, eljárás megalkotását teszi lehetővé. E két komponens szorosan kapcsolódik a technikai haladás, az innovációs képesség, valamint a magasan képzett és ezáltal magas hozzáadott értékű terméket, szolgáltatást előállító munkaerő hatásaihoz.

Oktatás: számos mérőszám segítségével modellezhető rendszer, amely szintén részét képezi a humántőke termelésének. Az oktatásba történő beruházás mind egyéni, mind pedig kormányzati szinten hosszú távon kifizetődő beruházásnak tekinthető.

KUTATÁSI HIPOTÉZISEK

Kutatásunkat az Európai Unió humántőke vizsgálatára szűkítve e tanulmány keretében az alábbi hipotézisek kerülnek megfogalmazásra:

H_1: a világgazdaságban, különösképpen az Európai Unió és az Európai Gazdasági Térség országai közötti fejlettségbeli különbségek az állampolgárok képzettségétől és kompetenciáitól függetlenek;

H_2: a humántőke állomány (pl. képzettség, kompetenciák, nyelvtudás) számottevően képes magyarázni az Európai Unión vagy tágabb értelemben az EGT-n belüli jövedelmi egyenlőtlenségeket.

Amennyiben a Solow-Swan féle modell [1956] összefüggéseit idézzük fel, egy adott nemzetgazdaságban a tőkefelhalmozódás, valamint a népességnövekedés országon belüli – azaz endogén – tényezőkként járulnak hozzá az egy főre eső jövedelem emelkedéséhez, míg a technikai haladás exogén paraméterként való szerepeltetése tudja

[18] Schultz, T. W.: *id. mű* (1983) 35.

biztosítani a pozitív növekedési rátát. A gazdasági fejlődés hosszú távú trendvonala (az ún. „steady-state" állapot) Solow modelljében tehát exogén tényező. Azonban néhány évtizeddel később Mankiw, Romer és Weil [1992] tanulmányukban kifejtették, hogy utóbbi trendvonal már endogén tényezőként kezelendő – e megállapításukat pedig a humántőke akkumulációjával magyarázzák. Lényeges viszont hangsúlyozni, hogy a szerzőhármas kifejezetten a humántőke halmozódását vezette be az eredeti Solow-modellhez képest. E felfogással összhangban a humántőke, valamint a munkaerő egymástól jól elkülönült formában jelennek meg. Az MRW-modell szerint tehát az egy főre eső nemzetközi jövedelemkülönbségeket leginkább a kibővített Solow-modell által lehet magyarázni. A kibocsátást egyrészt fizikai tőkéből, humántőkéből, valamint munkaerőből képezzük, majd pedig fizikai és humántőkébe való beruházásra, illetve fogyasztásra használjuk [Mankiw–Romer–Weil, 1992].[19]

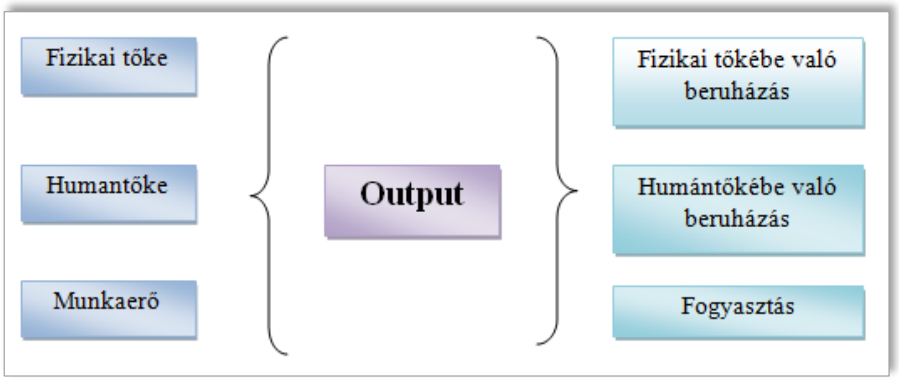

3. ábra: A kibocsátás MRW-modell szerinti alakulása[20]

A szerzők az alábbi függvénnyel modellezik a fenti megállapítást (Mankiw–Romer–Weil, 1992, 432.):

$$Y = K^{\frac{1}{3}} H^{\frac{1}{3}} L^{\frac{1}{3}},$$

ahol K a fizikai tőke, H a humántőke, L pedig a munkaerő.

Természetesen e modellnek számos hiányossága van, többek között a vizsgálat kizárólag a középfokú oktatásban résztvevő diákokra korlátozta az elemzést. Ezen kívül a humántőke és munkaerő konkrét meghatározása nem érhető tetten.[21] Azonban ki kell emelni, hogy a fenti korlátok ellenére a humántőke beépítése, illetve a gazdasági növekedés hosszú távú trendvonalának exogén tényezőként való feltételezése valószínűsíthetően javítja a Solow-modell gyakorlati alkalmazhatóságát,

[19] Mankiw, N. G. – Romer, D.– Weil D. N.: A Contribution to the Empirics of Economic Growth. Quarterly Journal of Economics, 107. évf 1992/2. sz. 416.
[20] Forrás: Mankiw–Romer–Weil (1992) alapján.
[21] Ligeti István – Ligeti Zsombor: *id. mű* (2014) 63.

és több lehetőséget nyújt a jövedelmi különbségek országok közötti eltéréseinek vizsgálatára.

ESETTANULMÁNY: A HUMÁNTŐKE ÉS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS KÖZTI ÖSSZEFÜGGÉSEK VIZSGÁLATA AZ EURÓPAI UNIÓBAN

A humántőke mérésére számos kísérlet történt az elmúlt évtizedekben, melyek kvantitatív és kvalitatív adatok által, illetve akár ezek kombinációjával próbáltak párhuzamot vonni egy-egy ország gazdasági fejlődése és az emberi tényező között. A WEF – World Economic Forum – által létrehozott humántőke index azon tényezőkre fókuszált, melyek hozzájárultak az egészséges, képzett, illetve termelékeny munkaerő megteremtéséhez. Az elemzés során egy olyan – interaktív térképen is megjeleníthető – eredménylistát bocsátottak ki a nemzetgazdaságokról, ahol igen nagy szerepet kaptak a demográfiai, valamint munkaerő-piaci sajátosságok azzal a céllal, hogy a kormányok, intézmények, civilszféra, valamint vállalkozások számára fény derüljön azon kulcságazatokra, illetve adottságokra, melyek fejlesztésével a növekedés és jólét fokozása válik reális céllá.[22]

Kutatásunkban bevezetésre kerül egy ún. hármas összefüggésű rendszer, amely a jövedelemszint, a humántőke és a migráció komponensekből tevődik össze:

- egy adott országban minél magasabb az elérhető jövedelemszint, annál magasabb kvalitású humántőke állományt (pl. hatékony oktatási rendszer eredményeképpen) tételezhetünk fel a munkaerő kapcsán;
- magasabb jövedelemszint esetében szükségszerűen nagyobb mértékű bevándorlásra lehet számítani, hiszen az adott nemzetgazdaság versenyképessége, magas életszínvonala igen vonzóvá teszi azt a kevésbé fejlett térségekből érkezők számára;
- harmadik feltételezésünk szerint a relatíve magasabb fejlettségű országok magasabban képzett humántőkét csábítanak magukhoz („agyelszívás" – „brain drain" jelensége), hiszen több lehetőséget nyújtanak a jobb kvalitású munkavállalók számára.

Ezt követően világgazdasági szinten bevezettünk egy ún. humántőke indexet (HCI), amely a következőképpen jeleníthető meg:

$$HCI = 1^* \text{ alapfokú végzettségűek } (\%) + 2^* \text{középfokú végzettségűek} (\%) + 3^* \text{felsőfokú végzettségűek } (\%)$$

[22] WEF (2015): Human Capital Report 2015. http://reports.weforum.org/human-capital-report-2015/the-human-capital-index/

ahol az elvi minimum: 0 pont (tehát mindenki analfabéta), az elvi maximum: 600 pont (azaz mindenki diplomás) a 15 éves és annál idősebb népességen belül. Megállapítható, hogy minden egyes pont 8,40%-kal növeli exponenciálisan az egy főre eső GDP-t.

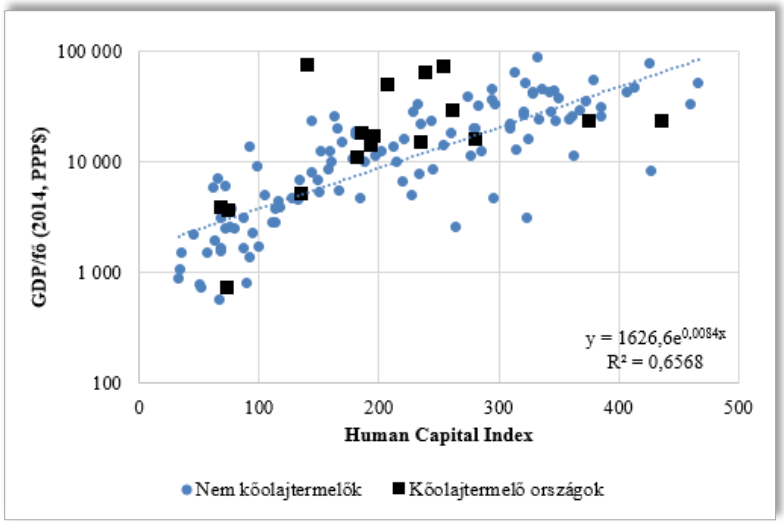

4. ábra: A Human Capital Index alakulása[23]

Az emberitőke-elmélet keretében lehetőség nyílik az ún. életkereseti görbék sajátosságainak vizsgálatára. Varga [1998] kiemeli, hogy a képzettebb – tehát magasabb végzettségű – egyének kereseti görbéje amiatt található magasabb szinten, mert relatíve magasabb minőségű a rendelkezésre álló, felhalmozott emberi tőke készletük, valamint ezáltal a termelékenységi szintjük a kevésbé képzettekhez képest. Továbbá fontos hozzátenni, hogy a feljebb említett emberi tőkébe való beruházás természetesen az egyes intézmények által biztosított képzések elvégzése után is folytatódik például a különböző munkafolyamatok elvégzése közbeni tapasztalat- és ismeretszerzés formájában. Ennek fényében feltételezhető, hogy az egyének életkorának növekedésével egyre nagyobb mértékű humántőke készlet áll rendelkezésre.

Azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy a fizikai tőkéhez hasonlóan az emberi tőke esetében is felléphet amortizáció, amikor bizonyos műveletek, folyamatok vagy tudásanyag már nem kerül rendszeres használatra. A humántőke értékének növekedésére tehát addig lehet számítani, amíg az e téren történő beruházások értéke

[23] Forrás: saját szerkesztés WDI [2015] és Barro–Lee (2010): A New Data Set of Educational Attainment in the World. 1950-2010. *Journal of Development Economics,* vol. 104, 184-198. http://www.barrolee.com/ [2010] *adatai alapján*

meghaladja az amortizáció értékét. Ezen kívül hozzá kell tenni azt is, hogy a képzettebb egyének esetében az életkereseti görbe egyrészt időben eltolva fog jelentkezni az alacsonyabb végzettségűekhez viszonyítva, másrészt pedig előbbi csoporthoz képest meredekebb növekedésre képes. A magasabb végzettségűek kapcsán a görbe csúcspontja szintén később jelenik meg, hiszen hosszabb képzési idejűk következtében a munkaerőpiacra is késleltetve tudnak majd belépni.[24]

Az 5. ábra a humántőke és a migráció közötti összefüggést modellezi globális szinten, 196 ország mintáját felhasználva. Eredményképpen kijelenthető, hogy a migrációs ráta (migránsok száma/1000 fő), valamint a vásárlőerő-paritáson vett egy főre eső bruttó hazai termék 40,40%-ban magyarázzák a kivándorlást vagy a bevándorlást. Az átlag körülbelül 20 000 USD/fő – ezen érték alatt az országok többsége migránskibocsátó, felette pedig fogadó ország (lásd Kelet-Európa vagy Törökország vs. Nyugat-Európa).

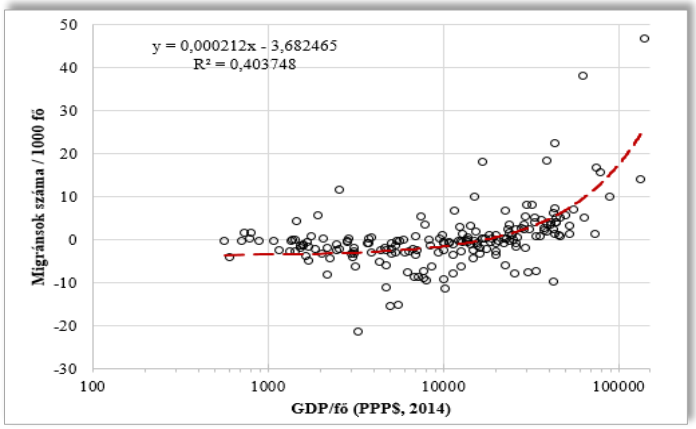

5. ábra: Az egy főre eső GDP és migránsok száma közti összefüggés[25]

Amennyiben a bérezés oldaláról közelítjük meg vizsgálatunkat, akkor az International Labour Organization (ILO)[26] és az OECD[27] statisztikái alapján is szignifikáns összefüggés mutatkozik a jövedelmek és a migrációs ráták között. Az összefüggés ezúttal a munkabérek vásárlóértéke alapján került ábrázolásra. 1500 PPP dollár / hó feletti átlagos bérszínvonaltól felfelé a migrációs ráták általánosságban véve pozitívak, míg alatta negatívnak bizonyulnak.

[24] Varga Júlia: *id. mű* (1998) 42.
[25] Forrás: saját szerkesztés WDI [2015] és Barro–Lee [2010] adatai alapján
[26] ILOSTAT (2015): ILOSTAT Database. http://www.ilo.org/ilostat/faces/wcnav_defaultSelection
[27] OECD: OECD Statistics (2015). http://stats.oecd.org/

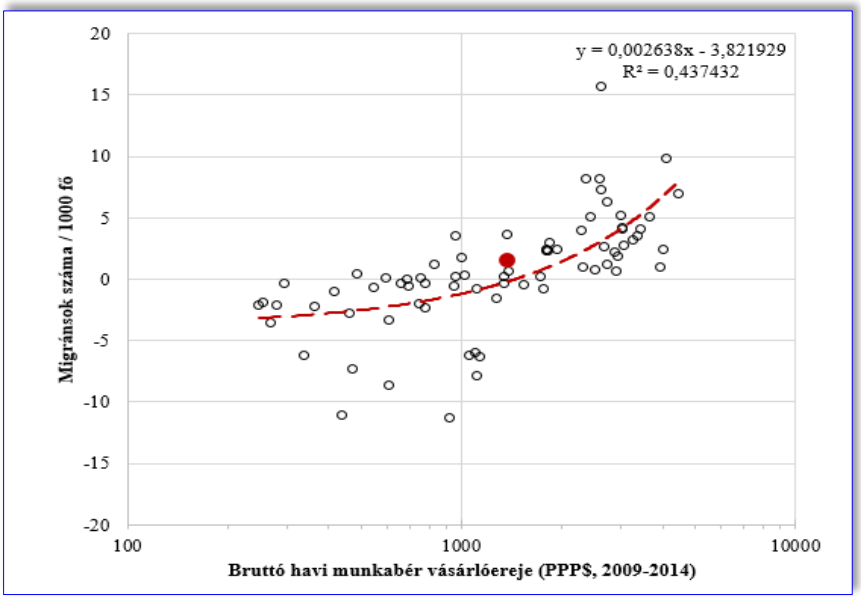

6. ábra: A bérszínvonal és a nettó migrációs ráta közti pozitív irányú összefüggés alakulása[28]

A továbbiakban rövid összefoglalásra kerülnek ökonometriai modellünk legfőbb komponensei, illetve eredményei. Az illesztett modell típusa LOG-LIN, azaz egy exponenciális növekedési modellről van szó, amely az alábbiak szerint írható fel:

$$\ln(y) = \alpha + \hat{\beta}_1 \cdot x_1 + \hat{\beta}_2 \cdot x_2 + \cdots + \hat{\beta}_i \cdot x_i + \varepsilon$$

ahol α a tengelymetszetet megadó konstans (intercept) érték, β^_1 , β^_2… β^_i pedig az egyes magyarázó változók eredményváltozóra gyakorolt hatását fejezik ki, ε értékek a regressziós modell hibatagjai, vagyis az előrejelzett és a ténylegesen bekövetkező értékek közötti reziduumok. Magyarázó változóink pedig a következők:

x_1 alapfokú végzettségűek aránya a 15 éves és idősebb népesség körében (%)
x_2 középfokú végzettségűek aránya a 15 éves és idősebb népesség körében (%)
x_3 felsőfokú végzettségűek aránya a 15 éves és idősebb népesség körében (%)
x_4 interakciós változó x= x_1 és x_2 szorzata

Megjegyezzük, hogy a vizsgálatba vont magyarázó változók nem függetlenek teljesen egymástól, ugyanis azon országok csoportjában, ahonnan rendelkezésre állnak a megfelelő adatok, tapasztalható együttmozgás az egyes iskolai végzettségi szintek társadalmi elterjedtsége között. Az x_1, x_2 és x_3 magyarázó változók közötti determinációs együtthatók értéke 0,4–0,7 közötti, ami közepesen erős multikollineáris kapcsolat jelenlétére utal. Legerősebb kapcsolat az alapfokú és a középfokú oktatás elterjedtsége

[28] Forrás: saját szerkesztés WDI [2015] és ILOSTAT [2015] adatai alapján

között mutatkozik, míg az alapfokú (primer) és a felsőfokú (tercier) oktatási szintek között a leggyengébb. Ez alapján kizárólag az alapfokú oktatási adatok alapján viszonylag elfogadható pontossággal lehetne következtetni egy-egy ország esetében a közoktatás második szintjének elterjedtségére, de elmondható, hogy a főiskolai és egyetemi oktatásban részesült népesség aránya csak csekély mértékben függ attól, hogy mennyire széles társadalmi rétegeket fed le az alapszintű oktatási rendszer.

A számításokból megállapítható, hogy R-négyzet, vagyis a vizsgálatba bevont 3 + 1 változó magyarázó ereje 72,8%-os, tehát igen magas értéket vesz fel. Ezek alapján megállapítható, hogy önmagukban csak a humántőke állományt leíró paraméterek képesek a világ országai közötti egy főre eső jövedelmi különbségek háromnegyedét megmagyarázni.

	Koeffi-ciensek	Std. hiba	t-érték	p-érték	Szignifi-kancia	Alsó 95%	Felső 95%
Inter-cept	5,725	0,328	17,454	<0,000001	***	5,076	6,374
x_1	0,038	0,005	7,511	<0,000001	***	0,028	0,048
x_2	0,048	0,019	2,493	0,014	**	0,010	0,086
x_3	0,056	0,012	4,599	0,00001	***	0,032	0,080
x_4	-0,001	0,0004	-2,707	0,008	***	-0,001	0,000

3. táblázat: A humántőke és a jövedelemszint közötti LOG-LIN modell eredményei[29]

A log-lin típusú regresszió exponenciális összefüggések leírására használható a gyakorlatban. A humántőke állomány és a jövedelemszint közötti kapcsolat modellezésekor ennek használata indokolt, egyrészről azért, mert a gazdasági növekedés természete – amennyiben ennek hosszú távú, több évtizedes üteme egy konstans százaléknak, például a fejlett országok esetében 1–2%/év közötti értéknek feleltethető meg – exponenciális. Másrészről azért is az exponenciális növekedési modell lehet az egyes országok közötti jövedelmi különbségek leírására megfelelő, mert ha egyes fejlődő országokban, például a szub-szaharai afrikai régióban az egy főre eső GDP növekedése tartósan lassabb a világ más országainál, akkor a globálisan jelentkező abszolút jövedelmi különbségek (a leggazdagabb és legszegényebb országok közötti szakadék) is exponenciális növekedést mutatnak. Az elmúlt 50 évben a fejlődő országok tábora olyan értelemben szakadt ketté, hogy egy részük képes volt a fejlett világnál gyorsabb növekedés elérésére és ezzel némi felzárkózás realizálására, mások azonban a folya-

[29] Forrás: saját számítás WDI [2015] és ILOSTAT [2015] adatai alapján

matos politikai-gazdasági instabilitásnak, belső konfliktusoknak, nagy népességnövekedésnek köszönhetően csak még inkább leszakadtak. Összességében ezek indokolják, hogy exponenciális (log-lin) modell segítségével a humántőke és a jövedelemszint közötti magyarázó erő magasabb lesz, mint egy egyszerű lineáris regressziós modellt készítve.

A standard szignifikancia szintek közül 10%-os, 5%-os esetben a modell tengelymetszete és összes magyarázó változója, a legszigorúbb 1%-os szignifikancia szinten pedig egy kivételével minden más változó relevánsnak tekinthető az elvégzett egyedi t-próbák illetve p-érték kalkuláció alapján.

A modell által levonható legfőbb konklúzió, hogy nincsen a színvonalas, hatékony oktatásnál jobb megtérülési mutatókkal rendelkező befektetés egy adott ország hosszú távú gazdasági fejlődésének elősegítése szempontjából.

A modell tengelymetszete egy elméleti értéket ad az egy főre vetített GDP vásárlóerő-paritáson vett értékére abban az esetben, amennyiben egy ország népessége teljes mértékben képzetlen lenne, tehát 0–0–0% lenne az alapfokú, a középfokú és a felsőfokú végzettséggel és ehhez kapcsolódó általános tudással és műveltséggel rendelkező állampolgárok aránya a 16 éves és idősebb népességen belül. A log-lin modell alapján a teljesen képzetlen és 100%-ban írástudatlan népesség által realizálható GDP/fő egyenlő lenne exp(5,725)-tel, ami vásárlóerő-paritáson és 2011. évi rögzített árakon 306 PPP dollár. Alsó és felső konfidencia intervalluma 95 százalékos megbízhatósággal 160 és 586 dollár/fő közé esik. Ez alacsonyabb, mint manapság a legszegényebb országok körében tapasztalható 800$/fő körüli érték, és egyezik Angus Maddison becslésével, aki az írást mint az információ tárolásának és továbbadásának alapvető eszközét nem ismerő, egyszerű közösségekben élő és tiszta cseregazdaságot fenntartó természeti népek esetében 400 dollárnál kevesebbre becsülte az egy év alatt megtermelt javak egy főre eső reálértékét.

Feltehető, hogy még akkor is, amennyiben a konfidencia intervallumok részleges átfedése miatt egyértelműen (legalább 95%-os valószínűséggel) nem bizonyítható, hogy a magasabb szintű oktatás fejlesztésének hatása a GDP növekedésére erősebb, mert:

- az alapfokú végzettségűek (írástudók) arányának egy százalékpontnyi növelése közepes becslés szerint 3,8%-kal, 95 százalékos megbízhatósággal pedig 2,8-4,8% között képes növelni a GDP/főt;
- a középfokú végzettségűek arányának egy százalékpontos növelése ezzel szemben 4,8%-kal (1,0% és 8,6% közötti konfidencia intervallum mellett) növeli a GDP/főt;
- a felsőfokú végzettségi arány egy százalékpontos növelése pedig már 5,6%-kal (3,2% és 8% közötti konfidencia intervallumban) növeli a GDP/főt.

A modellünk kizárólag a befejezett alapfokú, középfokú és felsőfokú tanulmányokkal rendelkező felnőtt népesség arányával foglalkozik, mert erről állnak rendelkezésre megfelelő országok közötti, térbeli és időbeli összehasonlító adatok. Természetesen hasonló jelentőséggel bírhat az oktatási rendszerből sikeresen kilépők arányán kívül magának az oktatásnak a minősége, hatékonysága, általános színvonala is, de ennek objektív mérése a világ országainak nagy többségében nem megoldott. A háromévente érdekes adatokat szolgáltató PISA[30]-felmérés csak egy közepesen és magasan fejlett gazdaságokat tömörítő szűk körre, a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet országaira terjed ki. A PISA felmérés a résztvevő országok diákjainak szövegértési, matematikai és egyéb természettudományos készségeit hivatott mérni. Emellett az Eurostat az Európai Unió 28 tagállama és néhány további európai ország esetében szolgáltat adatokat a felnőtt korú lakosság idegen nyelvi kompetenciáról, az egész életen át folytatott tanulásról („lifelong learning") vagy a szervezett felnőttképzésekben való részvételről. Sajnos globális szinten ezek az adatok nem állnak rendelkezésre, így utóbbiak alapján lehetetlenné válik a fejlett és kevésbé fejlett világgazdasági régiók közötti különbségek összetettebb ok-okozati elemzése. Részben ennek köszönhető, hogy hiába magas a modellünk magyarázó ereje, és pozitív az egyes képzettségi szintek GDP-re gyakorolt hatása, elég szélesek maradnak a konfidencia intervallumok.

Érdekesség, hogy relatív értelemben a felsőoktatás fejlesztése közepes becslés szerint jobban hozzájárul a gazdasági növekedéshez a középfokú oktatásnál, azonban abszolút értelemben a középfokú szint bír jelentősebb szereppel, mert utóbbi a középiskolai oktatás részben vagy egészben kötelezővé tételével mindig szélesebb rétegeket érint a főiskolák és egyetemek képzésein részt vevő hallgatók szűkebb számánál.

Egy konkrét példával élve: ha a felsőfokú oklevéllel rendelkezők aránya a felnőtt népességen belül 10 százalékról 20 százalékra nő, azaz 10 százalékponttal emelkedik 30 év alatt, akkor az egy főre eső GDP ennek hatására emelkedik meg.

Ha a középfokú képzettségi szintet a magyar felnőtt népességen belül 30 év múlva szinte mindenki megszerezné a jelenlegi 50% helyett, és ezzel az érettségizettek és a legalább középfokú szakképesítésűek aránya elérné a felnőtt népesség 90 százalékát, akkor utóbbi az egy főre eső GDP-t a következő harminc évben 4,8 x 40 = 192%-kal tudná megemelni. Ez tehát Magyarország esetében a legfejlettebb országokhoz történő felzárkózás egyik lehetséges forrásaként is felfogható – hiszen egy képzettebb társadalom magasabb hozzáadott értéket létrehozni képes feladatokat tud ellátni a globális munkamegosztásban. Ahogyan a világgazdasági szerepköre az országnak megváltozik, úgy az egy főre eső jövedelem is növekedne a képzetlen munkaerőt

[30] Programme for International Student Assessment - a nemzetközi tanulói teljesítménymérés programja.

igénylő, alacsony hozzáadott értékű, főként összeszerelő és adminisztratív tevékenységek kiszorulásával, melyek helyét magas kompetenciát, szellemi tudást és a modern digitális-információs technika gyakorlott használatát igénylő feladatkörök vennék át.

A kutatás keretében elvégzett következő vizsgálat az Európai Unió – illetve szélesebb perspektívában az EGT – képzettségi változóira irányult. A releváns változók közül az alábbiak kerültek vizsgálatra:

- felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya (%) 2010-ben;
- legalább 1, illetve 2 idegen nyelvet beszélők aránya (%) 2011-ben;
- kompetencia PISA felmérés eredmények – pontszám országonként 2012-ben (matematika, szövegértés, természettudományok átlaga);
- felnőttképzésben való részvételi arány (2012).
- a nem releváns változók esetében pedig a következőket vontuk be az elemzésbe:
- hallgatói mobilitás;
- alapfokú végzettséggel rendelkezők aránya (%) 2010-ben;
- középfokú végzettséggel rendelkezők aránya (%) 2010-ben.

A számítások elvégzése után kiderül, hogy az Európai Gazdasági Térség esetében a humántőke állomány az egy főre eső jövedelemben jelentkező eltérések 44,6%-át, míg a világgazdaság kapcsán az eltérések 72,7%-át képes magyarázni.

Az EGT országainál továbbá megállapítható, hogy elsődlegesen a kompetencia alapú változók (tehát például a nyelvtudás, szövegértési képesség, élethosszig tartó tanulás, stb.) mutatkoznak relevánsnak. Önmagában a felsőfokú végzettségűek aránya viszont nem befolyásolja a GDP/fő szintjét. Globális szinten még számos országban rendkívül fejletlen az oktatási rendszer. Ebből adódik, hogy a képzettséget mérő változók (alapfok, középfok, felsőfok) mindegyike releváns.

A MAGYARORSZÁGOT ÉRINTŐ MIGRÁCIÓS FOLYAMATOK JELLEGZETESSÉGEI

Jelen fejezet keretében röviden áttekintésre kerülnek a hazánkat is érintő migráció legfontosabb mutatószámai. Mint ahogy az elmúlt néhány év eseményei is bizonyították, a gazdasági, illetve politikai indíttatású migrációs folyamatok közepette hazánk valóban tranzitország szerepet töltött be, mivel a migránsok döntő többsége a fejlettebb uniós tagországok fele vette az útját. Az 5. ábra a Magyarországra érkezett menedékkérők számát szemlélteti állampolgárság szerinti bontásban a 2000-től 2016-ig terjedő időszakra. A Központi Statisztikai Hivatal[31] adatai alapján elkészített diagram

[31] Központi Statisztikai Hivatal (2017):
http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnvn002b.html

jól illusztrálja a menedéket kérők összetételének alakulását. Jól látható, hogy az ezredfordulót követő első néhány évben legnagyobb arányban az afgánok és a bangladesiek, illetve az irakiak kérelmeztek menedékjogot. 2004 és 2008 között az afgániak esetében egy átmeneti visszaesés volt tapasztalható, majd pedig 2009-től ismét jelentős emelkedés indult meg. Ami a régiónkat illeti, a koszovói és szerb állampolgárságú menedékkérők képviseltették magukat a közvetlenül a válság után. 2014-et követően az afgánok, szíriaiak, palesztinok és irakiak által benyújtott kérelmek szignifikáns növekedése indult meg.

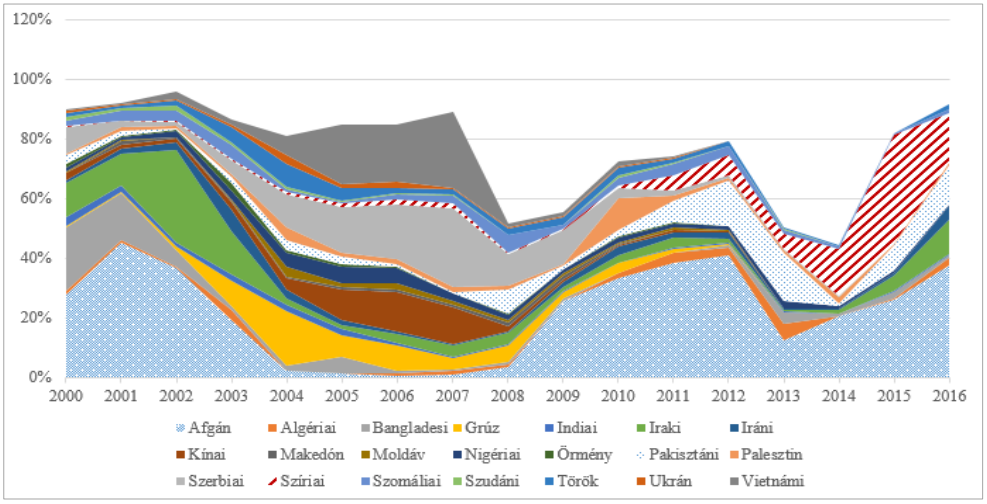

5. ábra: A Magyarországra érkezett menedékkérők száma
állampolgárság szerint (2000–2016)[32]

A 6. ábra alapján megfigyelhetjük, hogy hazánkban a 2007. évi II. törvény a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról alapján hogyan oszlottak meg a tartózkodás engedélyt kérelmezők a legfőbb tartózkodási célok alapján a 2017. évben. Több mint 41 százalékban munkavállalási szándékkal, illetve 32,68%-ban tanulmányok folytatása céljából érkeztek tartózkodási engedélyt kérelmező személyek Magyarországra. Családi együttélés végett csupán 9,16 százalékot kalkulált a BMH az elmúlt évre.

[32] Forrás: KSH adatai alapján saját készítésű ábra.

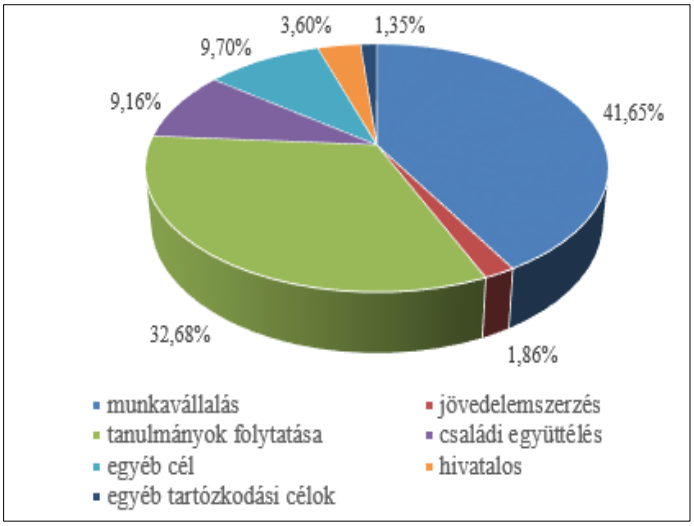

6. ábra: A Harmtv. alapján tartózkodási engedélyt kérelmezők számának alakulása főbb tartózkodási célok szerint (2017)[33]

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány keretében elvégzett vizsgálat alapján közelebb kerülhettünk ahhoz a megállapításhoz, hogy mind az Európai Unióban, mind pedig az alacsonyabb jövedelmi környezettel rendelkező kelet-közép-európai régióban egyre nagyobb jelentőséget nyer a magas minőségű humántőke bázis fenntartása a hosszú távú gazdasági növekedés és felzárkózás megvalósítása végett. A humántőke fejlődés-gazdaságtana napjainkban egyre inkább a migrációkutatás felé orientálódik, így jelen elemzés révén is előtérbe került néhány olyan összefüggés, melyek a migráció gazdasági növekedésre kifejtett hatásait vizsgálták. Az egy főre eső Bruttó Hazai Termék és a migránsok száma közti kapcsolat tanulmányozása végett megállapításra került a 20 000 USD/fő érték – utóbbi érték alatt tehát a nemzetgazdaságok többsége migránskibocsátó, felette pedig fogadó országként titulálható. Ezt követően a bérszínvonal és a nettó migrációs ráta közti pozitív irányú összefüggés alakulást tekintettük át, s ebben az esetben kiderült, hogy 1500 PPP dollár / hó feletti átlagos bérszínvonaltól felfelé a migrációs ráták általánosságban véve pozitívak, míg alatta negatívnak bizonyultak. Nagyon fontos hozzátenni, hogy a humántőke állományt leíró paraméterek már önmagukban is képesek a világ országai közötti egy főre eső jövedelmi különbségek háromnegyedét megmagyarázni.

A humántőke és a jövedelemszint közötti LOG-LIN modell eredményei alapján kijelenthetjük, hogy nem igazán építhető ki a színvonalas, hatékony oktatásnál jobb

[33] Forrás: BMH adatai alapján saját készítésű ábra.

megtérülési mutatókkal rendelkező befektetés egy adott ország hosszú távú gazdasági fejlődésének elősegítése szempontjából. Utóbbi kapcsán pedig az is egyértelművé válik, hogy az Európai Unió országába áramló migráns munkaerő sikeres felzárkóztatása alapvetően pozitív gazdasági hatásokat generálhat a növekedés szempontjából. Közepes becslést alkalmazva relatív értelemben a felsőoktatás fejlesztése jobban hozzájárul a gazdasági növekedéshez a középfokú oktatáshoz képest, míg abszolút értelemben a középfokú szint rendelkezik nagyobb szignifikanciával, hiszen ezáltal jóval szélesebb rétegek felzárkóztatása válik lehetségessé.

Napjaink globalizált világában nem is lehet kérdés, hogy a humántőke képes-e szignifikáns hatást gyakorolni a hosszú távú gazdasági növekedés alakulására. A magasabban képzett, széles spektrumú kompetenciákkal rendelkező, valamint több idegen nyelvet elsajátító munkaerő egyrészt magasabb jövedelmet realizál, másrészt pedig hozzájárul az adott nemzetgazdaság magasabb fokú fejlettségének kiépítéséhez többek között a fejlettebb technológia kialakítása és használata, valamint a szofisztikáltabb és ezáltal magasabb hozzáadott értékű termelési szerkezet kivitelezése révén. A tanulmány elején megfogalmazott feltételeink közül a vizsgálatok elvégzése után egyértelműen a második hipotézis elfogadása válik indokolttá, amely szerint tehát a humántőke állomány (pl. képzettség, kompetenciák, nyelvtudás) számottevően képes magyarázni az Európai Unión vagy tágabb értelemben az EGT-n belüli jövedelmi egyenlőtlenségeket.

Egyetérthetünk Varga Júlia azon megállapításával is, mely szerint amennyiben egy ország esetében a növekedést csupán a klasszikusnak tekintett termelési tényezők által kívánjuk magyarázni, úgy a növekedésnek csak megközelítően a felét tudjuk visszaeredeztetni a fenti tényezőkre. Számos kutatás igazolta továbbá azt is, hogy az oktatás nagymértékben képes hozzájárulni a gazdasági növekedés alakulásához, azonban nem tekinthető tisztázottnak, s így további kutatásokat igényel a nagyobb növekedés és magasabb iskolázottság közti ok-okozati összefüggés iránya.[34]

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Barro, R. – Lee, J-W. : A New Data Set of Educational Attainment in the World. 1950–2010. *Journal of Development Economics*, 104. évf. 2010. 184–198. http://www.barro-lee.com/

Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.

[34] Varga Júlia: *id. mű* (1998) 71-72.

Ligeti István – Ligeti Zsombor: *Az emberi tényező. Humántőke a gazdasági növekedésben.* Budapest, Typotex Kiadó, 2014.

Mankiw, N. G. – Romer, D.– Weil D. N.: A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics,* 107. évf. 1992/2. sz. 407–437.

NCEE: *System and School Organization.* 2015. http://www.ncee.org/programs-affiliates/center-on-international-education-benchmarking/top-performing-countries/south-korea-overview/south-korea-system-and-school-organization/

Schultz, T. W.: *Beruházás az emberi tőkébe.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

T. Kiss Judit: A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statisztikai Szemle*, 90. évfolyam 2012/1. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2012/2012_01/2012_01_064.pdf

T. Kiss Judit: Az oktatás, mint humántőke-beruházás jelentőségének és megtérülésének vizsgálata, különös tekintettel az oktatás fiskális megtérülésére. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Doktori Iskola, 2010.

Taleb, N. N.: *Antifragile. Things That Gain From Disorder.* New York, Random House, 2012.

Tarján Tamás: Jánossy elmélete az új növekedéselmélet tükrében. *MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Műhelytanulmányok, MT–DP* – 2010/2. http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1002.pdf

Thünen von, H.: *Costs of Education as Formation of Human Capital.* 1875. Megjelent: Bowman, M. J. (szerk.): Readings in the Economic Education. Párizs, UNESCO. 1968.

Varga Júlia: *Oktatás-gazdaságtan.* Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 1998.

WEF: *Human Capital Report 2015.* http://reports.weforum.org/human-capital-report-2015/the-human-capital-index/

VONATKOZÓ SZAKIRODALOM ÉS EGYÉB FORRÁSOK

2007. évi II. törvény a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról

Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal: Statisztika. 2017. http://www.bmbah.hu/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu

ILOSTAT): *ILOSTAT Database.* 2015. https://www.ilo.org /ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp/pagehierarchy/Page137.jspx?_afrLoop=266311127152303&clean=true#%40%3F_afrLoop%3D266311127152303%26clean%3Dtrue%26_adf.ctrl-state%3Ddc5cy5pnu_9

Központi Statisztikai Hivatal: STADAT. 2017. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnvn002b.html

Maddison, A.: *Monitoring the World Economy.* 1995. http://www.ggdc.net/MADDISON/Monitoring.shtml

Solow, R. M. : A Contribution to the Theory of Economic Growth. In: *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, No. 1. (Feb., 1956), 65–94.

The World Bank: *World Development Indicators*. 2015. http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators

A BEVÁNDORLÁSHOZ VALÓ VISZONYULÁS A MAI MAGYARORSZÁGON

KAKUK GABRIELLA

A bevándorláshoz való viszonyulás elemzésekor érdemes kitérni a migráció fogalmára. A szakirodalomban nincs egy egységesen használt definíció. A migráció meghatározásának elemei a következők: egy olyan jelenség, amely mindig is létezett és minden államot érint, államok akaratától független – legyen fogadó vagy kibocsátó ország – egyének vagy közösségek tartózkodási helyének változása rövidebb, vagy hosszabb időre. A migráció kihívást jelent a fogadó és a kibocsátó országnak egyaránt.

Európa migrációs helyzetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a korábbi évszázadokban kontinensünk leginkább kibocsátó szerepet töltött be. Gondolhatunk itt a gyarmatosításra. Manapság a migrációs folyamat megfordult, és Európa „célponttá" vált.[1] Ehhez a megváltozott szerephez kell alkalmazkodni, valamint a felmerült problémákat megoldani.

A migrációnak több típusát ismerjük. Lehet belföldi, vagy államhatár átlépésével járó, lehet önkéntes, vagy kényszer okozta.

A folyamat megértéséhez tekintsük át, hogy mi áll a migráció hátterében, azaz mi a kiváltó ok. A menedékkérők esetében, általában háborús helyzet, üldöztetés, vagy környezeti katasztrófa gazdasági, kulturális, vallási és nyelvi különbségek válthatják ki.[2] Egyéb motiváció lehet a munkavállalás, a családegyesítés és a tanulás.[3]

A Helsinki Bizottság összefoglalta a migrációval kapcsolatos ellenérzéseket. „Előfordul, hogy a migráció félelmet, ellenérzést vált ki a fogadó területek lakóiban, akik inkább fenyegető erőt, mint lehetőséget vagy segítségre szoruló áldozatot látnak az érkezőkben. A lakosság jelentős része ilyenkor betolakodó idegenként tekint a migránsokra, akik veszélyeztetik megszokott körülményeiket, jólétük színvonalát. E hiedelem részben a sajátos emberi működésnek köszönhető: a más csoporthoz, néphez tartozókat hajlamos a felületesen ítélő elnagyolt sztereotípiákkal, és saját csoportjai tagjainál negatívabb vonásokkal jellemezni, másrészt a túlélés érdekében a veszélyek

[1] https://www.migraciokutato.hu/hu/ (2018.02.23-ai állapot)

[2] Lásd a hirtelen kialakult migrációról Bódi Stefánia, Szuhai Ilona: A civilizációk összecsapása? : A tömeges bevándorlás által életre hívott migrációs válsághelyzet elemzése és a különleges jogrend, *Hadtudomány*. 26. évf. 2016/1–2. sz. 41–51.

[3] https://helsinki.hu/wp-content/uploads/Migransok_a_magyar_ mediaban_Helsinki-Biz_2011.pdf (2018.02.23.)

kiszűrésére szelektálódott emberi észlelés olyan helyzeteket is fenyegetésként kódol, amikor szó sincs bántó viselkedésről. A versengésen alapuló társadalmak ráadásul a kívülről érkezőket inkább ellenfélként, mint barátként kezelik."[4]

A bevándorlással kapcsolatos félelmek vizsgálata az elmúlt időszak menekültügyi válságának és az egész világot megrázó terrorcselekmények tükrében különösen aktuális téma.

Az országra ható migrációs tendenciák és folyamatok azt mutatják, hogy Magyarország jelenleg elsősorban tranzit ország, amely a keleti és dél-keleti migrációs útvonalak metszéspontjában fekszik. Az Európai Unió tagjaként, a korábban csatlakozó tagállamok példája alapján várható, hogy Magyarország célország-jellege is határozottabban jelenik meg.

BESZÉLHETÜNK-E IDEGENELLENESSÉGRŐL A MAGYAR ATTITŰD KAPCSÁN?

A Magyarország területén megjelenő migráció szabályozásának és ellenőrzésének alapját képezi a *Migrációs Stratégia* és az azon alapuló, az Európai Unió által a 2014–2020 közötti ciklusban létrehozásra kerülő Menekültügyi és Migrációs Alaphoz kapcsolódó hétéves stratégiai tervdokumentum.[5]

A stratégia elkészítésekor a legnagyobb hangsúlyt a szomszédos államokból érkezett határon túli magyarok integrációja kapta. Összhangban a nemzetpolitikai stratégiai elvekkel a stratégia alapvetése, hogy Magyarország – az Alaptörvényben is rögzítetten – felelősséget visel a határain kívüli magyarok sorsáért. Az etnikai azonosság, a közös nyelv-kultúra-történelem következtében a határon túli magyarok által dominált hazai migráns közösség a magyarországi migrációs helyzetet pozitívan befolyásolja, nem jár olyan társadalmi következményekkel, mint például az eltérő kultúrájú, illetve vallású bevándorló-populációk Nyugat-Európa országaiban. Erre figyelemmel továbbra is különös hangsúlyt kell fektetni azoknak a személyeknek a megszólítására és a lehetőségek megismertetésére, akik érintettek lehetnek a kedvezményes honosításban.[6] Az integráció kétirányú folyamat:

1. A fogadó ország társadalmának oldaláról szükséges a befogadó attitűd, a nyitottság fenntartása, azzal, hogy az újonnan érkező saját kultúráját, nyelvét és szokásait nem köteles feladni, azokat Magyarország jogrendjével összhangban gyakorolhatja.

2. A Magyarországon letelepedni szándékozó külföldi elfogadja és tiszteletben tartja a fogadó ország törvényeit és szokásait, azok iránt akkor is toleranciát gyakorol, ha ezek eltérnek saját hagyományaitól.

[4] *Ugyanott.*

[5] 1698/2013. (X. 4.) Korm. határozat.

[6] Migrációs Stratégia és az azon alapuló, az Európai Unió által a 2014–2020. ciklusban létrehozásra kerülő Menekültügyi és Migrációs Alaphoz kapcsolódó hétéves stratégiai tervdokumentum

Az integráció folyamata során a hangsúly nem pusztán a befogadáson, hanem az együttélésen, közös tevékenységeken, kölcsönös megismerésen és kommunikáción van. A társadalmi beilleszkedés a békés egymás mellett élés kulcsa, sikeressége esetén mind az egyén, mind a társadalom számára pozitív eredménnyel jár. A sikertelen integráció ugyanakkor indokolatlan társadalmi feszültséget szül, mely káros mind az egyén, mind a társadalom szempontjából.[7]

Helyzetértékelés: Magyarországon nem beszélhetünk a tartós letelepedés szándékával itt élő külföldiek tömegeiről, a lakosság teljes létszámának valamivel több, mint 2%-át jelentik, ugyanakkor e 2%-nak közel kétharmada határon túli magyar, akik beilleszkedése nem ütközik különösebb akadályba.

Amennyiben megvizsgáljuk a Kormány intézkedéseit, kettősséget tapasztalhatunk a migráció kérdésében. Folyamatos kedvezményeket biztosítanak a szomszédos országokból érkező, nem EU-s állampolgároknak. 2016. július 1-jétől az ukrán és szerb állampolgárok 90 napot meghaladó foglalkoztatás esetén az idegenrendészeti hatóság az összevont tartózkodási engedélyezési eljárást lefolytatja, azonban a foglalkoztatási szerv megkeresésétől eltekint, így megkönnyítve a magyarországi munkavállalásukat. Továbbá 2017. november 25-től illetékmentes a tartózkodási engedély iránti kérelmük. A fent említettekre tekintettel nem lehet kijelenteni, hogy Magyarország Kormánya intézkedései alapján idegenellenes. Különös tekintettel a szomszédos országokból érkező, nem EU-s állampolgároknak biztosított kedvezményekre.

A Kormány első és legfontosabb feladata a migráció kapcsán, hogy biztosítsa azt, hogy a külföldi állampolgárok *ellenőrzött körülmények között*, regisztrációt követően lépjék át az országhatárt.

Ezen elvárások kapcsán a Kormány – két sűrűn vitatott – intézkedését említeném meg. Az első a fizikai és jogi határzár, mely a Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal[8] által közzétett adatok alapján magas hatásfokú. Továbbá a menekültügyi őrizet. A menedékjogról 2007. évi LXXX. törvény 31/A. § (1) bekezdés szerint „a menekültügyi hatóság a 33. §-ban, illetve a 49. § (5) bekezdésében foglaltak biztosítása céljából – a 31/B. §-ban meghatározott korlátozások figyelembevétele mellett – menekültügyi őrizetbe veheti azt az elismerését kérőt, akinek tartózkodási jogcíme kizárólag az elismerés iránti kérelem benyújtásán alapul, ha

[7] Lásd a külföldiek integrálásának témakörében Bódi Stefánia: Szuverenitás és az állam lakossága: állampolgárok és külföldiek, In: *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság: Interdiszciplináris megközelítések*. Szerk.: Takács Péter Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 2014.03.21 Budapes – Győr, Gondolat Kiadói Kör – MTA Jogtudományi Intézet, 2015. (354–369) 562.

[8] Lásd http://www.bmbah.hu /index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=177&Itemid=1232&lang=hu (2018.04.01)

a) az elismerését kérő személyazonossága, illetve állampolgársága nem tisztázott, ennek megállapítása érdekében,

b) az elismerését kérő a hatóság elől elrejtőzött vagy a menekültügyi eljárás lefolytatását más módon akadályozza,

c) alapos ok miatt feltehető, hogy az elismerését kérő a menekültügyi eljárás lefolytatását késlelteti vagy meghiúsítja, illetve szökésének veszélye áll fenn, a menekültügyi eljárás lefolytatásához szükséges adatok megállapítása érdekében,

d) az elismerését kérő őrizetbe vétele a nemzetbiztonság, illetve a közbiztonság vagy – a kötelező tartózkodásra kijelölt helyen irányadó magatartási szabályok súlyos vagy ismételt megsértése esetén – a közrend védelme érdekében szükséges,

e) a kérelem előterjesztésére repülőtéri eljárásban került sor, vagy

f) a számára előírt megjelenési kötelezettséget az elismerését kérő felszólításra sem teljesítette, és ezzel akadályozza a dublini eljárás lefolytatását."

„A magyarok döntő többsége elégedett azzal, ahogy a kormány az illegális bevándorlás problémáját kezeli. 41 százalék teljes mértékben, 29 százalék inkább igen, míg összességében 28 százalék nem elégedett a kormány ezen a területen végzett munkájával."[9]

A MAGYAR ÁLLAMPOLGÁROK ÁLLÁSPONTJA A MIGRÁNSOKRÓL

„Az „idegenek" mássága olyan valami, amit egy többé-kevésbé homogén kultúrában felnőtt ember rendszerint észrevesz és tényként konstatál. Ha valakinek vágott a szeme, sötét a bőre vagy kaftánt visel ott, ahol a közösség többsége kerek szemű, fehér bőrű és ködmönben jár, azt lehetetlen nem konstatálni. A különbözőségek érzékelése terén az első lépés alighanem annak az azonosítása, hogy egy közösségen belül kik azonosak, s kik (és miben) különböznek."[10]

Sik Endre, Simonovits Bori és Szeitl Bianka *Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban* című tanulmányában ismertetett adatok szerint „az idegenellenesség mértéke a rendszerváltást követően 1995-ig gyorsan növekedett (az 1992-es 15 százalékról 1995-re 40 százalékra), majd 1996 és 2001 között előbb ingadozott (19 százalék és 43 százalék között), 2002 és 2011 között pedig – habár kisebb ingadozások között – meglehetősen stabil volt. A 2000-es évekbeli stabilitást egyben a vélemények mérséklődése is jellemzi: 2005-ben és 2006-ban a válaszadók több mint kétharmada (67 százalék, illetve 70 százalék) mérlegelőnek számított, mely a 2012-es eredmények elemzésekor vált legközelebb

[9] Lásd https://www.migraciokutato.hu/hu/2018/02/14/a-migraciokutato-intezet- kozvelemeny-kutatasa-a-tobbseg-tovabbra-is-aggodik-az-illegalis-bevandorlas-miatt/ (2018.02.26)

[10] Gulyás Éva: A migráció és az idegenellenesség fokozatai – egy xenofóbia-skála lehetősége, in *Acta Humana*, 2016/4. szám, 33–47.

feltűnővé, hiszen a mérlegelő álláspont kifejezetten alacsony értéket mutatott, és ezzel párhuzamosan az idegenellenesség mértéke ebben az évben újra az 1995-öshöz és a 2001-eshez hasonlóan magas értékkel volt jellemezhető. 2012 óta napjainkig ez a magas elutasító attitűd és a mérlegelők viszonylag alacsony aránya stabilan tartja magát, betetőzve ezt azzal, hogy 2015-ben a magyar lakosság több mint négy-tizede, 2016-ban fele választotta azt az idegenellenesnek mondható véleményt, miszerint nem kellene egy menedékkérőt sem befogadni az országba. A 2014 óta végzett öt adatfelvétel ugyanakkor azt mutatja, hogy a 2015. áprilisi kiugróan magas (46 százalék) értékhez képest egy ideig csökkent az idegenellenesség mértéke (júliusban 39 százalék, októberben pedig 36 százalék), hogy aztán 2016 elejére rekordmagasságba szökjön, miközben az idegenbarátság gyakorlatilag eltűnt.

A 2015-ös évben elindult migrációs folyamatok, valamint a terrortámadások miatt az idegenellenesség rendkívül magas aránya tapasztalható Magyarországon."[11] A fent említettek alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar állampolgárok egyértelműen idegenellenesek.

A tanulmány során egyértelművé vált néhány tényező, mely közrejátszik az idegenellenesség kialakulásában, ilyen az, hogy az adott személy lakhelye mennyire érintett tömeges migráció által, iskolai végzettség,[12] anyagi helyzet, templomba járás,[13] lakóhely.[14]

„Amellett érvelünk, hogy nem önmagában a szegénység vagy a jólét hiánya teszi a mássággal kapcsolatban elutasítóvá a magyar társadalmat, hanem az, hogy egyedülállóan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közelről fenyeget a lecsúszás veszélye, akik folyamatosan azért küzdenek, hogy a nagyon gyenge alsó-középosztálybeli pozícióikat megőrizzék. E mindennapos bizonytalanság és fenyegetettség pedig fontos szerepet játszhat a bezárkózni és kirekeszteni vágyó attitűd terjedésében."[15]

[11] Sik Endre – Simonovits Bori – Szeitl Bianka: Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban, in: *REGIO* 24. évf. 2016/2. szám, 81–108.

[12] Az általános iskolai végzettséggel rendelkezők — nagyobb valószínűséggel idegenellenesek, mint a magasabban képzettek

[13] A templomba járás csökkenti az idegenellenesség esélyét.

[14] A nagyvárosi közeg. A nagyváros az idegenellenesség melegágya, ahol az idegenbarátság hiányzik.

[15] file:///C:/Users/g%C3%A9p/Desktop/Messing-Sagvari.pdf (2018.04.08)

MILYEN TÁMOGATÁSBAN RÉSZESÜLNEK AZ ORSZÁG TERÜLETÉRE ÉRKEZŐ MIGRÁNSOK?

Miután áttekintettük, hogy a magyar állampolgárok hogyan viszonyulnak az ország területére érkező migránsokhoz, nézzük meg, hogy milyen jellegű támogatásban részesülnek Magyarország területén a bevándorlók.

A menekült vagy oltalmazott társadalmi beilleszkedésének elősegítését a menekültügyi hatóság *integrációs szerződés* és *integrációs támogatás* formájában biztosítja. A menekültügyi hatóság a menekülttel vagy oltalmazottal kérelmére, rászorultsága esetén integrációs szerződést köt. Az integrációs szerződés bevezetésével az egyéni szociális körülmények mérlegelése alapján megítélt normatív támogatás összegét a nemzetközi védelemben részesített személy egyéni szükségleteinek megfelelően a szerződésben foglalt feltételekkel használhatja fel. A jogállás megszerzését követően a nemzetközi védelemben részesülők legfeljebb további két hónapig jogosultak a befogadó intézményben tartózkodni. A kiköltözést követően a nemzetközi védelmet élvezők legfeljebb az elismeréstől számított 2 évig jogosultak az integrációhoz állami segítséget igénybe venni. Ezt a támogatási formát a menekültek és oltalmazottak 2014. január 1-jétől 2016. május 31-ig igényelhették. A 2016. június 1-jével hatályba lépett jogszabályváltozás következtében integrációs szerződés alapján folyósított integrációs támogatás már nem igényelhető, de a már megállapított támogatásokat a menekültügyi hatóság tovább folyósítja a jogosultsági feltételek fennállása esetén.

A Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal honlapján található tájékoztató szerint: a befogadás során a menedékjogot kérő külföldit az alábbi ellátások és támogatások illetik meg rászorultsága, illetve egyéni élethelyzete függvényében:

- a befogadás anyagi feltételeinek biztosítása, ennek körében:
  - befogadó állomáson nyújtott elhelyezés és ellátás,
  - utazási kedvezmények igénybevétele,
  - köztemetés költségeinek viselése.
- egészségügyi ellátás
- oktatási-nevelési költségek megtérítése
- pénzbeli támogatások, ennek körében:
  - az ország végleges elhagyásának támogatása.

A befogadás anyagi feltételeit a kérelmező részére a menekültügyi hatóság az erre a célra kijelölt befogadó intézményekben biztosítja. A befogadó intézményben a jogosult külföldiek igénybe tudják venni mindazokat a szolgáltatásokat, melyek biztosítják azt, hogy mindennapi alapvető szükségleteik kielégítésében ne szenvedjenek hiányt.

Jogosultságuk fennállása alatt az európai normáknak megfelelő és sajátos élethelyzetükhöz alkalmazkodó ellátásokat és szociális segítséget kapjanak.” [16]

Továbbá egészségügyi ellátásban, oktatási-nevelési költségek megtérítésében, valamint egyéb pénzbeli támogatásokban részesülhetnek a hazánk területére érkező menedékkérők.

Manapság, ha migráció szóba kerül, az emberek rögtön a menedékkérőkre gondolnak. Azonban szeretnék másnézőpontot is bemutatni. Ennek hátterében az áll, hogy ha megvizsgáljuk a Magyarország által kiállított tartózkodásra jogosító érvényes engedéllyel rendelkezők számát, az a következőképpen alakul:

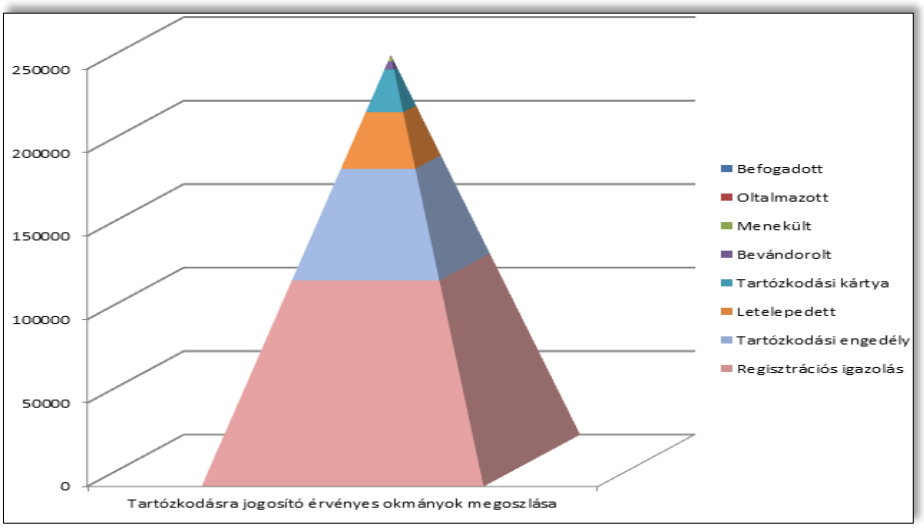

A diagram a 2018. hanuár 31-i állapotot ábrázolja. Az ábráról leolvasható, hogy a nemzetközi védelmet kérők és abban részesülők száma összesen 3 616, tehát elenyésző a többi típusú tartózkodási okmánnyal rendelkező külföldi állampolgárok számához képest. Így a továbbiakban a hangsúlyt az egyéb tartózkodási engedély típusokkal rendelkező személyekre szeretném helyezni.

A MIGRÁCIÓ OKOZTA TERHEK

A továbbiakban szeretném áttekinteni, hogy egy migráns milyen terhet jelent a Magyar Állam számára, amennyiben jelent egyáltalán. Álláspontom szerint ez azért is fontos, hogy a szubjektív véleményünkön kívül tényadatokat is vizsgáljunk a témával kapcsolatban.

[16] Lásd a Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal honlapján: http://www.bmbah.hu /index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=422&Itemid=469&lang=hu.

Ahhoz, hogy mérhetővé tegyük azt, hogy milyen terhet jelent az ország számára, a továbbiakban áttekintjük azon jogszabályokat,[17] melyek szabályozzák a migránsok részére nyújtott támogatásokat és ellátásokat. A jogszabályokban foglaltak szerint a magyarországi tartózkodásra jogosító okmányok tulajdonosai közül szinte mindegyik, a magyar állampolgárok jogosultságával megegyező társadalombiztosítási ellátásban részesülnek. Kivételt képeznek a tartózkodási engedéllyel rendelkező külföldi állampolgárok. Erre tekintettel a tartózkodási engedély iránti kérelem benyújtásakor a kérelem kötelező eleme a kérelmező nyilatkozata, mely szerint tartózkodása alatt nem fog terhet jelenteni Magyarország számára.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, a Magyar Állam nem idegellenes, azonban a határvédelem, a schengeni területre érkező személyek regisztrálása, ellenőrzése, az embercsempészet megakadályozása véleményem szerint továbbra is elsődleges feladat kell hogy legyen. Ezen feladat ellátása érdekében a sokak által bírált fizikai és jogi határzár, valamint a menekültügyi őrizet intézményei is bevezetésre kerültek, melyek elemi fontosságú intézkedések.

Mindemellett említést kell tenni arról, hogy 2018 januárjában 182 menedékkérő közül 10 menekültként, 1 befogadottként, valamint 86 oltalmazottként elismerés, 120 kérelem került elutasításra, míg 74 eljárás került megszüntetésre, tehát azon személyek esetében, ahol kérelmező valóban nemzetközi védelemre szorul, Magyarország nem hoz elutasító döntést a menekültügyi eljárás során.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

Bódi Stefánia – Szuhai Ilona: A civilizációk összecsapása? A tömeges bevándorlás által életre hívott migrációs válsághelyzet elemzése és a különleges jogrend. *Hadtudomány.* 26. évf. 2016/1–2. szám, 41–51.

Bódi Stefánia: Szuverenitás és az állam lakossága: állampolgárok és külföldiek. In: *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések.* Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat Kiadó – MTA JTI – SZE DFK, 2015. 354–369.

Gulyás Éva: A migráció és az idegenellenesség fokozatai – egy xenofóbia-skála lehetősége, *Acta Humana.* 2016/4. szám, 33–47

Messing Vera – Ságvári Bence: „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk". A magyarországi idegenellenesség okairól. In: *socio.hu.* 6. évf., 2016/2. szám, 17–37.

[17] A társadalombiztosítás ellátásaira és a magánnyugdíjra jogosultakról, valamint e szolgáltatások fedezetéről szóló 1997. évi LXXX. törvény A társadalombiztosítási nyugellátásról szóló 1997. évi LXXXI. törvény, A kötelező egészségbiztosítás ellátásairól (a végrehajtásáról szóló 217/1997. (XII. 1.) Korm. rendelettel egységes szerkezetben) szóló 1997. évi LXXXIII. törvény, A szociális igazgatásról és szociális ellátásokról 1993. évi III. törvény.

Sik Endre – Simonovits Bori – Szeitl Bianka: Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban. *REGIO*. 24. évf. 2016/2. szám, 81–108.

SZERZŐ MEGJELÖLÉSE NÉLKÜLI VAGY INTERNETES ADATBÁZISBÓL SZÁRMAZÓ FORRÁSOK

http://epa.oszk.hu/01300/01348/00180/pdf/EPA01348_liget_2017_06_004–018.pdf
http://epa.oszk.hu/01300/01348/00179/pdf/EPA01348_liget_2017_05_004–046.pdf
https://www.migraciokutato.hu/hu/
https://www.helsinki.hu/kategoria/menekultek-es-kulfoldiek/hirek/
https://szazadveg.hu/hu/kutatasok/az-alapitvany-kutatasai/szakpolitikai-kutatas-es-tanacsadasfile:///C:/Users/g%C3%A9p/Desktop/Migransok_a_magyar_mediaban_HelsinkiBiz_2011.pdf
file:///C:/Users/g%C3%A9p/Desktop/muhelytanulmanyok8.pdf
http://mandiner.hu:8080/cikk/20170918_orban_balazs_akikrol_keveset_beszelunk_a_migracio_kozvetitoi

SZAKIRODALOM

Abadan-Unat, Nermin: *Turks in Europe, from guest worker to transnational citizen.* New York – Oxford, Berghahn Books, 2011.

Akgündüz, Ahmet: Labour Migration from Turkey to Western Europe (1960–1974). An Analytical Review. In *Capital and Class.* 17. évf. 1993/3. szám, 153–194.

Allport, Gordon W.: T*he Nature of Prejudice.* Cambridge, Massachusetts, Perseus Books, 1954.

Apor Balázs: The Expulsion of the German Speaking Population from Hungary. In *The Expulsion of the 'German' Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War.* Szerk.: Prauser, Steffen – Rees, Arfon. EUI Working Paper. [http://cadmus. eui.eu] HEC No. 2004/1. 33-46.

Ariëns, Elke – Richter, Emanuel – Sicking, Manfred (szerk.): *Multikulturalität in Europa: Teilhabe in der Einwanderungsgesellschaft.* Transcript Verlag, Bielefeld, 2013.

Aydın, Yaşar: *The German – Turkey Migration Corridor: Refitting Policies for a Transnational Age*. MPI, February 2016. http://www.migrationpolicy.org (2018. 02. 17.)

Bade Klaus J.: *Europa in Bewgnung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart.* München, C.H. Beck, 2000 317-331.

Banting, Keith – Kymlicka, Will: Is there Really a Retreat from Multiculturalism Policy? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index. In: *Comparative European Politics.* 11. évf. 2013/5. sz. 577-598.

Barro, R. – Lee, J-W. : A New Data Set of Educational Attainment in the World. 1950–2010. *Journal of Development Economics*, 104. évf. 2010. 184–198. http://www.barro-lee.com/

Benz, Wolfgang: *Die Feinde aus dem Morgenland: Wie die Angst vor den Muslimen unsere Demokratie gefährdet.* München, Beck, 2012.

Bevölkerung nach Migrationsstatus regional. Ergebnisse des Mikrozensus 2011. In: Statistische Ämter des Bundes und der Länder, 2013. Letöltve: https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/BevoelkerungMigrationsstatus5125203117004.pdf?__blob=publicationFile Letöltés dátuma: 2016. 12. 16.

Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung Ergebnisse des Ausländerzentralregisters, 2015. In: Statistisches Bundesamt, Wiesbaden, 2016. https://www.destatis.de /DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung2010200157004.pdf?__blob=publicationFile Letöltés dátuma: 2016. 12. 16.

Bódi Stefánia – Szuhai Ilona: A civilizációk összecsapása? A tömeges bevándorlás által életre hívott migrációs válsághelyzet elemzése és a különleges jogrend. *Hadtudomány.* 26. évf. 2016/1–2. szám, 41–51.

Bódi Stefánia: Szuverenitás és az állam lakossága: állampolgárok és külföldiek. In *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések.* Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat - MTA JTI, 2015. 354-369.

Bódi Stefánia – Szuhai Ilona: Szuverenitás és a migráció. A migránsok egyes csoportjainak jogi helyzete. In *Polgári Szemle.* 2015/4-6. 169-188.

Bommes, Michael: Die Planung der Migration. In: Michael Bommes: *Migration und Migrationsforschung in der modernen Gesellschaft.* Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien, Themenheft IMIS-Beiträge 338, Universität Osnabrück, 115-136.

Bouhra, I.: Soziale Arbeit und Migration In: *Arbeitsmarkt. Bildung, Kultur, Sozialwesen.* Bonn 2011. 1-5. Letöltve: http://www.wila-arbeitsmarkt.de/files/biku_2011_48_soziale_arbeit_und_migration.pdf

Breakwell, G. M. (1986) *Coping with Threatened Identities.* London, Meuthen

Ciobanu, R. O.: Migrációs minták két romániai falu elvándorlásában. Két esettanulmány tanulságai? In: Hárs Á. & Tóth J.: *Változó migráció – változó környezet.* Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 125–144.

Corbin, J. & Strauss, A. (2015) *A kvalitatív kutatás alapjai.* Budapest, L'Harmattan – Semmelweis Egyetem EKK–MHI–SAGE Publications

Cseresnyés F.: Migráció az ezredfordulón. A népességmozgások társadalmi és politikai következményei Közép-Európában. Budapest –Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.

Cserján K.: Magyar identitás Ausztriában. In: Kovács N. (szerk.) *Tanulmányok a diaszpóráról.* Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.

Dámosy D.: A németek és mítoszaik (Herfied Münkler: Die Deutschen und Ihre Mythen. Berlin, Rowohlt Verlag, 2009. In: *Külügyi Szemle* 2009. tél 187–190.

Deréky P.: Magyarok Ausztriában és Nyugat-Németországban – Beszélgetés 26 fiatal értelmiségivel. Bécs, Integratio XVI., 1984.

Die Bundesrepublik ist ein Nichteinwanderungsland mit Einwanderern". In: *Die Zeit.* 1984. 39. szám. https://www.zeit.de/2015/38/deutschland-einwanderungsland

Donato, Katharine M. – Massey, Douglas S.: Twenty-First-Century Globalization and Illegal Migration. In ANNALS, *AAPSS*, 666, July 2016. 7–26.

Dustmann, Christian – Weiss, Yoram: Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. In *British Journal of Industrial Relations*, 45. évf. 2007/2, szám.

Egedy Gergely: (Multi)-kultúra – konzervatív olvasatban. In: *Konzervatvizmus az ezredfordulón.* Budapest, Magyar Szemle Könyvek, 2001. 53-70. és Egedy Gergely: A multikulturalizmus kihívása: értjük-e Európát? In: *Kommentár.* 2016/2. szám, 73-86.

Egeresi Zoltán: Merre tovább? A német–török kapcsolatok a 2017-es német választás után. 2017. SVKK Elemzések, 24. https://svkk.uni-nke.hu/document/svkk-uni-nke-hu-1506332684763/svkk-elemzesek-2017-24-merre-tovabb-a-nemet-torok-kapcsolatok-a-2017-es-nemet-valasztas-utan-egeresi-z.original.pdf (2018. 03. 20.)

Ehmann B.: Az emigráns lét kollektív élményuniverzumai In: Kanyó T. *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban.* Budapest, L'Harmattan – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003. 119–134.

Erős F.: *Az identitás labirintusai.* Budapest, Janus–Osiris, 2001.

European Commission: *Temporary and Circular Migration: Empirical Evidence, Current Policy Practice and Future Options in EU Member States*. Publication Office of the European Union, Luxembourg, 2011.

Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése, 1945-1950.* Akadémiai Kiadó, 1988.

Feischmidt. M., & Zakariás, I. (2010) Hazatérő idegenek. In: Hárs Á. & Tóth J. (2010) *Változó migráció – változó környezet.* Budapest, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Fijakowski, J.: Transnationale Migration und Rechtsextremismus. In *Politische Vierteljahrschrift* 1996. évi 27. különszám, 211-231.,

Finotelli, Claudia: *Illegale Einwanderung, Flüchtlingsmigration und das Ende des Nord-Süd-Mythos*: *zur funktionalen Äquivalenz des deutschen und des italienischen Einwanderungsregimes.* Münster, LIT Verlag, 2007. 58-61.

Fish, Stanley: Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Magyar Lettre International.* 31. szám: 1998/4. (eredetileg: *Critical Inqiuirie.* 23. évf. 1997/2 szám. 378-395.) 378-395.

Földházi E.: Az osztrák és a német munkaerőpiac megnyitásának várható hatása Magyarország népességének alakulására 2011–2030 között. In: *Demográfia*, 2011. 54. évf. 4.szám 213–235.

Fünf Millionen Deutsche: „Wir sollten wieder einen Führer haben…" Die SINUS-Studie über rechtsextremistische Einstellungen bei den Deutschen. Szerk.: Sinus Institut Reinbeck bei Hamburg, 1981.

Gábrityné Molnár I.: A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei In: Gábrityné Molnár I. és Mirnics Zs. (szerk.): *Fészekhagyó vajdaságiak.* Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 2001. 115–162.

Gödri I.: Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban. Budapest, KSH – NKI Kutatási Jelentései, 2010. 89. évf.

Gulyás Éva: A migráció és az idegenellenesség fokozatai – egy xenofóbia-skála lehetősége, *Acta Humana.* 2016/4. szám, 33–47

Gulyás Éva: A migráció és az idegenellenesség foktozatai − egy xenofóbia-skála lehetősége. In *Acta Humana.* 2016/4. szám, 33–47.

Habermas, Jürgen: A posztnemzeti állapo*t* és a demokrácia jövője. In: A *posztnemzeti állapot. Politikai esszék.* Budapest, L'Harmattan Kiadó –ZSFK, Varietas Europae, 2006. 56-102.

Hájek, Alan: Pascal's Wager. In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Szerk.: Zalta, Edward, N.* 2017 . https://plato.stanford.edu/.../pascal-wager.

Hárs Á.: Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban. In: Blaskó Zs. & Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2016*. Budapest, MTA KRTK, 2010. 39–53.

Hax-Schoppenhorst, T. & Jünger, S.: *Seelische Gesundheit von Menschen mit Migrationshintergrund* Stuttgart, W. Kohlhammer, 2010.

Heckmann, Friedrich: *Integration von Migranten. Einwanderung und neue Nationenbildung.* Belin, Springer, 2014.

Heins, Volker: Spiegel der Menschheit? Die Zukunft der Migrationsmaschine Deutschland. In: *Populismus und Extremismus in Europa. Gesellschaftswissenschaftliche und sozialpsychologische Perspektiven.* Szerk.: Brömmel, Winfried – König, Helmut – Sicking, Manfred. Bielefeld, Transcript Verlag, 2017. 149-166.

Heitmeyer, Wilhelm (2002): Gruppenbezogene Menschenfeindlichkeit: Die theoretische Konzeption und erste empirische Ergebnisse. In: Heitmeyer, Wilhelm (szerk.): *Deutsche Zustände*, Folge 1. Frankfurt a.M., Suhrkamp, 15–34.

Herbert, Ulrich: *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge.* Bonn, Bindeszentrale für politische Bildung, 2003. 203-207.

Hoesch, Kirsten: *Migration und Integration.* Springer VS. Wiesbaden, 2018. 289. és 292.

Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996.

Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2005., 2015.

Huseby-Darvas É.: A bevándorló nők mint a kontinuitás fenntartói Delray amerikai magyar közösségében In: Kézdi Nagy G. (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története.* Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 336–368.

Icduygu, Ahmet – Aksel, Damla B.: *Irregular Migration in Turkey*. IOM, Ankara, 2012. https://mirekoc.ku.edu.tr /wp-content/uploads/2017/01/Irregular-Migration-in-Turkey.pdf (2018. 02. 20.)

Içduygu, Ahmet – Sert, Deniz: A Debate Over Return Migration: The Case of Turkish Guest Workers in Germany. In Leal, David L. – Rodríguez, Nestor P. (eds.): *Migration in an Era of Restriction and Recession Sending and Receiving Nations in a Changing Global Environment.* Switzerland, Springer, 2016. 259–272.

Içduygu, Ahmet: *International Migration and Human Development in Turkey*. UNDP Human Development Research Papers, No. 52, 2009. https://mpra.ub.uni-muenchen.de /19235/1/ MPRA_paper_19235.pdf (2018. 03. 20.)

Illés Sándor – Kincses Áron: Hungary as receiving country for circulars. In *Hungarian Geographical Bulletin.* 61. évf. 2012/3. sz. 197–218.

Illés Sándor – Kincses Áron: Migráció és cirkuláció. In *Statisztikai Szemle*. 87. évfolyam, 2009/7–8. szám, 729–747.

Jánossy Ferenc: *A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.

Kállai Gy.: „Megküzdési stratégiák a migrációs térben" Átmeneti migránsok az Egyesült Királyságban. Budapest – kiadatlan kézirat, 2010.

Kanyó T.: *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban.* Budapest, L'Harmattan – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2003.

Kapitány Á. & Kapitány G.: Kultúrák találkozása – kultúraváltás. In: Sik E. & Tóth J. (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák.* Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 1996. 67-90.

Kecskés D. G.: Egy humanitárius csoda anatómiája – az 1956-os magyar menekültek befogadása In: *Külügyi Szemle*, 2010. tél 158-168.

Király E.: Hordozható eszmék? Az Aktion Sühnezeichen és magyar kapcsolatai (1969–1989). In: *Régió.* 2008/3. sz. 110- 135.

Kirişci, Kemal: *Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration.* MPI, November 2003. http://www.migrationpolicy.org/article/turkey-transformation-emigration-immigration (2018. 02. 17.)

Kirsch András: *A soproni németek kitelepítése.* Sopron, Escort, 2006.

Kisari Miklósné: *1946: A mezőberényi németek kitelepítése. Hiánypótló történelemkönyv.* Mezőberény, Mezőberényi Német Hagyományápoló Egyesület, Mezőberény öröksége 3, 2014.

Koltai J.– Sik E.– Simonovits B. (2015) A kvanti-kvali áldilemmán túl In: *Szociológiai Szemle* 2015/2. sz. 25 (2) 31-49.

Kopp M. & Martos T.: *A magyarországi gazdasági növekedés és a társadalmi jóllét, életminőség viszonya.* Budapest, Magyar Pszichofiziológiai és Egészséglélektani Társaság, 2011.

Kovács É. & Melegh A.: „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is" - Vándorlás történetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sik E.- Tóth J. (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról.* MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, 2000. 93-152

Kovács É.: Interjús módszerek és technikák. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007. 269-277.

Kovács É.: Narratív biográfiai elemzés. In: Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Néprajzi Múzeum PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007. 373- 396.

Kovács N.: Szállítható örökség. Magyar identitásteremtés Argentínában (1999-2001) Budapest, MTA-Kisebbségkutató Intézet – Gondolat, 2009.

Küchler, Manfred: Xenophobie im internationalen Vergleich. In *Politische Vierteljahrschrift* 1996. évi 27. különszám, 248-264.

Kymlicka, Will: *Multiculturalism. Success, Failure, and the Future.* Migration Policy Institute Europe, 2012. 7.

Kymlicka, Will: Nacionalizmus, transznacionalizmus és posztnacionalizmus. *Replika.* 2007. 59. szám, 63-92.

Ládonyi Zs.: A migráció és a lelki egészség közötti összefüggések vizsgálata egy német tartomány magyarjaival készített interjúk tükrében. Doktori értekezés. ELTE

Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociálpolitika program, 2016.

Ládonyi Zs.: „Hiába magyarok?" – A nyugati diaszpóra első és második generációs stratégiái In: Karlovitz J. T. (szerk.): *Elmélet és gyakorlat a neveléstudományok és szakmódszertanok köréből.* International Research Institute s.r.o. Komarno, 2018. 215-221. Interneten elérhető: http://www.irisro.org/pedagogia2018januar/ 55LadonyiZsuzsanna. pdf

Leibold, Jürgen: Fremdenfeindlichkeit und Islamophobie: Fakten zum gegenwärtigen Verhältnis genereller und spezifischer Vorurteile. In: Schneiders, Thorsten G. (szerk.): *Islamfeindlichkeit: Wenn die Grenzen der Kritik verschwimmen.* Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2009, 145–154.

Lénárt A.: A Nyugat képe életútinterjúkban. 1956-os magyar emigráns diákok életút-elbeszélései menekülésükről, a Nyugatról, a Keletről. Doktori disszertáció, 2009.

Ligeti István – Ligeti Zsombor: *Az emberi tényező. Humántőke a gazdasági növekedésben.* Budapest, Typotex Kiadó, 2014.

Lüttinger, P.: Der Mythos der schnellen Integration. Eine empirische Untersuchung zur Integration der Vertriebenen und Flüchtlinge in der Bundesrepublik Deutschland bis 1971 In: *Zeitschrift für Soziologie* 1986/1. 20-36.

Lüttinger, P.: *Integration der Verteibenen. Eine empirische Analyse.* Frankfurt/New York, Campus Verlag, 1989.

Machleidt, W. :*Ausgangslage und Leitlinien transkultureller Psychiatrie in Deutschland.* 2003 Letöltve: http://www.psychiatrie.de/data/downloads/3b/00/00/Beitrag_Machleidt.pdf Letöltés dátuma: 2008. 03. 12.

Maddison, A.: *Monitoring the World Economy.* 1995. http://www.ggdc.net/MADDISON/Monitoring.shtml

Mankiw, N. G. – Romer, D.– Weil D. N.: A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics,* 107. évf. 1992/2. sz. 407–437.

Massey, D.S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E.: A nemzetközi migráció elméletei (Részletek) (1993). In: Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája.* Budapest, ELTE TÁTK, 2007.

Meier-Barun – Karl-Heinz: *Deutschland. Einwanderungsland.* Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2002.

Melegh A. & Kovács É.: „Az ereimben európai vér folyik" A bevándorló nők élettörténeti perspektívái és integrációja nyolc európai országban. In: Melegh A. - Kovács É. - Gödri I.: *„Azt hittem célt tévesztettem" A bevándorló nők élettörténeti perspektívái, integrációja és a bevándorlókkal kapcsolatos attitűdök nyolc európai országban.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népességtudományi Kutatóintézet, 2010. 13-84.

Melegh A. & Sárosi A.: Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: történeti-strukturális megközelítés In: *Demográfia* 58. évf. 2015/4. szám. 221-265.

Melegh A.: Migráció és életút: amerikás magyarok élettörténetei. In: *Regio* 10. évf. 1999/ 3-4. szám. 126-160.

Melegh A.: Migráció Magyarország és Németország között a kilencvenes években. In: Illés, Sándor (szerk.): *Migráció és Statisztika.* KSH NKI, Kutatási Jelentések 71. évf. 2002. 53–67.

Merten, Ulrich: *Forgotten Voices. The Expulsion of the Germans from Eastern Europe after World War II.* New Brunswick, Transaction Publishers, 2013.

Messing Vera – Ságvári Bence: „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk". A magyarországi idegenellenesség okairól. In: *socio.hu.* 6. évf., 2016/2. szám, 17–37. Doi: 10.18030.

Messing, Vera – Ságvári, Bence: *Looking behind the culture of fear. Cross-national analysis of attitudes towards migration.* Budapest, Friedrich Ebert Stiftung, 2018.

Milborn, C.: *Die Gestürmte Festung Europa*, Styria Verlag, 2006. Magyarul: Milborn, C. *Európa: az ostromlott erőd. A bevándorlás fekete könyve*. Pécs, Alexandra Kiadó, 2008.

Miller, David: *On Nationality.* Oxford, Oxford University Press, 1995. 130. A fogalom vitatott voltáról lásd *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept.* Szerk.: Erol Yildiz. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften.2008.

Minnaard, Liesbeth: *New Germans, New Dutch. Literary Interventions.* Amszterdam, Amsterdam University Press, 2008. kül. 15-50.

Molnár Tamás Levente: A németországi török kisebbség helyzetéről. http://kitekinto.hu/europa/2012/04/03/a_nemetorszagi_torok_kisebbseg_helyzeterl (2018. 02. 17.)

Multikulturalizmus. Szerk.: Feischmidt Margit. Budapest. Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium, 1997.

Münkler, Herfried – Münkler, Marina: *Die neuen Deutschen. Ein Land vor seiner Zukunft.* Berlin, Rowohlt, 2016., új kiadásban: Rowohlt Taschenbuch, 2017.

Németh I.: *Németország története – Egységtől az egységig 1871-1990*. Budapest, Aula, 2002.

Németh I.: Migráció Németországban a 17–20. század között In: *Rubicon* 2016/1. 3-19.

Novikov, J.: Politischer, sozialer und psychologischer Hintergrund von russischsprachigen Migranten zum Verständnis für eine Integration. In: Assion, H.-J. (szerk.) *Migration und seelische Gesundheit.* Heidelberg, Springer Medizin Verlag, 2005. 93–99.

Oltmer, Jochen: *Migrationsregime vor Ort und lokales Aushandeln von Migration.* Berlin, Springer, 2017.

Örkény A. – Székelyi M. – Csepeli Gy. – Poór J. – Várhalmi Z. (szerk.) (2007) *Nemzeti érzés és európai identitás.* Arktisz – Budapest, Balassi Kiadó

Papp Z. A.: A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzője. In: *Kisebbségkutatás* 19. évf. 2010/4. szám. 621–638.

Papp Z. A. (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról.* Budapest, Magyar Külügyi Intézet, Regio Books, 2008.

Pascal, Blaise: *Gondolatok.* Ford.: Pődör László. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983. 233. feljegyzés.

Pataki F.: *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris, 2001.

Pollack, Detlef – Müller, Olaf – Rosta Gergely – Friedrichs, Nils – Yendell, Alexander (szerk.): *Grenzen der Toleranz: Wahrnehmung und Akzeptanz religiöser Vielfalt in Europa.* Wiesbaden, Springer VS, 2014.

Preuss, U.K.: Mi fán terem a német „vezető kultúra"? – Észrevételek a németországi integráció-vitához. In: *Kisebbségkutatás – Szemle* 19. évf. 2010/4. szám. 665–668.

Puskás J.: Elvándorlások Magyarországról 1945 óta és a magyar diaszpóra néhány jellegzetessége az 1970-es években. In: Molnár J. – Orbán S. – Urbán K. (szerk.): *Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1985.

Rechtsextremismus und Fremdenfeindlichkeit. Bestandsaufnahme und Intervenionsstrategien. Szerk.: Dünkel, Frieder – Geng, Bernd. (A Schriften zum Strafvollzug, Jugendstrafrecht und zur Kriminologie 6. kötete.) Mönchengladbach, Forum Verlag Godesberg, 1999.

Rechtsextremismus. Ergebnisse und Perspektiven der Forschung. Szerk.: Hans-Gerd Jaschke – Jürgen Faltner – Jürgen Winkler. *Politische Vierteljahrschrift* 1996. évi 27. különszám.

Rippl, Susanne/Baier, Dirk: Das Deprivationskonzept in der Rechtsextremismusforschung. Eine vergleichende Analyse. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie.* 57 2005/4. 644–666.

Sántha Á.: *Fiatal egyedülállók életpályája Budapesten és Berlinben.* Budapest, ELTE TÁTK Szociológia Doktoriskola. Doktori disszertáció, 2011.

Sarıoğlu, Bülent: Turkey hosts largest refugee population in world. 2018. január 19. http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-hosts-largest-refugee-population-in-world-125979 (2018. 04. 30.)

Schiffauer, Werner: Der unheimliche Muslim. Staatsbürgerschaft und zivilgesellschaftliche Ängste. In: Wohlrab-Sahr, Monika/Tezcan, Levent (szerk.): *Konfliktfeld Islam in Europa.* Soziale Welt, Sonderband 17. Baden-Baden, Nomos, 2007. 111–133.

Schroedter, Julia Henrike: *Ehemuster Von Migranten in Westdeutschland. Analysen Zur Sozialen Integration Auf Basis Des Mikrozensus.* Berlin, Springer, 2012. .

Schultz, T. W.: *Beruházás az emberi tőkébe.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

Sik E.: *Doomed to failure – with some chance to success: Migration statistics in the 21st century.* Előadás a SEEMIG konferencián [Bratislava], 2012. szeptember 19-20.

Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája.* Budapest, ELTE TÁTK, 2007.

Sik Endre – Simonovits Bori – Szeitl Bianka: Az idegenellenesség alakulása és a bevándorlással kapcsolatos félelmek Magyarországon és a visegrádi országokban. *REGIO.* 24. évf. 2016/2. szám, 81–108.

Slachta K.: Német-német migráció a 20. század második felében In: *Irodalom–Művészet–Tudomány* 47. évf. 2015/7–8. szám. 63–76.

Solow, R. M.: A Contribution to the Theory of Economic Growth. The Quarterly Journal of Economics, Vol. 70, No. 1. (Feb., 1956), pp. 65–94.

Somogyi L.: *A burgenlandi magyarság.* Oberschützen – Felsőlövő, Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája, 2004.

Stolz, Jörg: *Soziologie der Fremdenfeindlichkeit. Theoretische und empirische Analysen.* Frankfurt a.M., Campus, 2000.

Szabó M.: A diaszpórakutatás korlátai és lehetőségei. In: Kovács N. (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról.* Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.

Szűcs N.: Az Óperenciás-tengeren is túl... Magyar au pair-ek Nyugat-Európában. In: Pászka I. (szerk.): *A látóhatár mögött.* Szeged, Belvedere Meridionale, 2004. 141–196.

Szuhai Ilona: A történelmi hagyományok szerepe a török migrációs politikában. *Acta Humana*, 2016/4. szám, 79–90.

Szuhai Ilona: A történelmi hagyományok szerepe a török migrációs politikában. In *Acta Humana.* 2016/4. szám, 79–90.

T. Kiss Judit: Az oktatás, mint humántőke-beruházás jelentőségének és megtérülésének vizsgálata, különös tekintettel az oktatás fiskális megtérülésére. Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Doktori Iskola. 2010.

T. Kiss Judit: A humán tőke statisztikai mérhetősége. *Statisztikai Szemle*, 90. évf. 2012/1. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2012/2012_01/2012_01_064.pdf

Tajfel, Henri: *Human Groups and Social Categories. Studies in Social Psychology.* Cambridge, University Press. 1981.

Taleb, N. N.: *Antifragile. Things That Gain From Disorder.* New York, Random House.

Taras, Raymond: *Challenging Multiculturalism. European Models of Diversity. European Models of Diversity.* Edinburgh, Edinburgh University Press, 2012.

Tarján Tamás: Jánossy elmélete az új növekedéselmélet tükrében. *MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Műhelytanulmányok, MT–DP* – 2010/2. http://econ.core.hu/file/download/mtdp/MTDP1002.pdf

The World Bank: *World Development Indicators.* http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators, 2015.

Thomas, W. I. & Znaniecki, F.: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában I.* Budapest, Új Mandátum, 2002.

Thünen von, H.: *Costs of Education as Formation of Human Capital.* 1875. Megjelent: Bowman, M. J. (szerk.): Readings in the Economic Education. Párizs, UNESCO, 1968.

Tibi, Bassam: *Islamische Zuwanderung und ihre Folgen.* Der neue Antisemitismus, Sicherheit und die „neuen Deutschen" (*Wer sind die neuen Deutschen?)* Stuttgart, ibidem-Verlag, 2017.

Tolley, Erin: *Multiculturalism Policy Index. Immigrant Minority Policies.* Kingston [Kanada, Ontario], Queen's University School of Policy Studies Publication Unit, 2011. (http://www.queensu.ca… /mcp/sites/webpublish/ ...pdf).

Tóth P. P.: *Nemzetközi vándorlás – Magyarország (1990–2000).* KSH–Népességtudományi Kutatóintézet, 2002. Letöltve: http://www.ittvagyunk.eu /application/essay/6_1.pdf Letöltés dátuma: 2011. 03. 16.

Udvari K.: *A szociális munka elmélete a 20. századi Németországban.* ELTE– TÁTK Szociológia Doktori Iskola. Doktori disszertáció, 2014.

Varga Júlia: *Oktatás-gazdaságtan*. Budapest, Közgazdasági Szemle Alapítvány, 1998.

Várhalmi Z. & Kováts A.: Módszertani problémák a migrációkutatásban. In: Kováts A. & Várhalmi Z.: *Válaszhiányok kezelésétől a résztvevő megfigyelésig. Módszertani problémák a migrációkutatásban.* Budapest, ICCR, 2014. 9–42.

Walczer T.: *Álmaimban Amerika.* Sopron, Novum Verlag, 2009.

Weterly, Paul: Multiculturalism. In. *Political Ideologies.* Szerk. Weterly, Paul. Oxford, Oxford University Press, 2017. 325-360.

Wunderlich, Tanja: *Die Neuen Deutschen. Subjektive Dimensionen des Einbürgerungsprozesses.* Stuttgart, Lucius & Lucius, 2005, új kiadásban Berlin, Walter de Gruyter, 2016.,

Zgut Edit: *A képzett törökök hazamennek.* http://kitekinto.hu/eia/2011/11/14/a_kepzett_torokok_hazamennek (2018. 03. 20.)

Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.

NÉVMUTATÓ

Abadan-Unat, Nermin 88-89, 122
Akgündüz, Ahmet 82-83, 89, 122
Aksel, Damla B. 78, 90, 125
Allport, Gordon W. 8, 21, 122
Apor Balázs 60, 73, 122
Arango, J. 27, 54, 127
Ariëns, Elke 70, 73, 122
Aydın, Yaşar 79, 82–86, 88–89, 122
Bade Klaus J. 61, 73, 122
Baier, Dirk 17, 21, 129
Banting, Keith 68, 73, 122
Barro, R. 101–102, 122
Benz, Wolfgang 13, 21, 122
Bódi Stefánia 66, 73, 113, 115, 120, 122-123
Bommes, Michael 63, 73, 123
Bouhra, I. 26–27, 52, 123
Breakwell, G. M. 22, 52, 123
Ciobanu, R. O. 43, 52, 123
Corbin, J. 42,52, 123
Csepeli György 55, 129
Cseresnyés Ferenc 25, 52, 123
Cserján K. 34, 53, 123
Dámosy D. 26, 53, 123
Deréky P. 34, 53, 123
Donato, Katharine M. 84, 89, 123
Dustmann, Christian 80, 89, 123
Egedy Gergely 68, 72, 123
Egeresi Zoltán 83–84, 88–89, 123
Ehmann B. 42, 53, 124
Erős Ferenc 42, 53, 124
Fehér István 60, 73, 124
Feischmidt. M. 28, 53, 75, 124, 128
Fijakowski, J. 64, 73, 124
Finotelli, Claudia 63, 73, 124
Fish, Stanley 68, 74, 124
Földházi E. 34–35, 38, 45, 53, 124
Gábrityné Molnár I. 45, 53, 124
Gödri I. 39, 53, 55, 124, 127
Gulyás Éva 57, 85, 90, 116, 120, 124
Habermas, Jürgen 72, 74, 124
Hájek, Alan 58, 74, 124
Hárs Ágnes 39, 52–53, 123, 125
Hax-Schoppenhorst, T. 26, 29, 53, 125
Heckmann, Friedrich 66, 74, 125
Heins, Volker 58, 74, 125
Heitmeyer, Wilhelm 18, 21, 125
Herbert, Ulrich 61, 63, 74, 125
Hoesch, Kirsten 65, 74, 125
Hugo, G. 54, 127
Kouaouci, A. 54, 127
Huntington, Samuel P. 12–13, 21, 71, 74, 125
Huseby- Darvas É. 53, 125
Içduygu, Ahmet 78, 83–84, 87–88, 90, 125
Illés, Sándor 55, 81, 90, 125, 128
Jánossy Ferenc 95, 97, 111, 126, 130
Jünger, S. 29, 53, 125
Kakuk Gabriella 113
Kállai Gy. 34, 53, 126
Kanyó T. 34, 42, 53, 124, 126
Kapitány Á. 44, 53, 126
Kapitány G. 44, 53, 126
Kecskés D. G. 26, 53, 126
Kézdi Nagy G. 53, 125
Kincses Áron 81, 90, 125
Király E. 25, 54, 126
Kirişci, Kemal 79, 90, 126
Kirsch András 60, 74, 126
Kisari Miklósné 60, 74, 126
Koltai J. 41–42, 54, 126
Komáromi S. 27, 75
Kopp M. 51, 54, 126
Kovács É. 34, 43–44, 54–55, 126–127
Kovács N. 34, 40, 53–54, 56, 123, 126, 130
Kováts A. 56, 131
Küchler, Manfred 64, 74, 126
Kymlicka, Will 68–69, 72–74, 122, 126–127
Ládonyi Zsuzsanna 22, 54, 127
Lawson, Guy 72, 74
Lee, J-W. 102, 111, 122
Leibold, Jürgen 17–18, 21, 127
Lénárt A. 34, 45, 54, 127
Ligeti István 93–94, 98, 111, 127
Ligeti Zsombor 93–94, 98, 100, 111, 127
Lüttinger, P. 28, 54, 127
Machleidt, W. 39, 54, 127
Mankiw, N. G. 99, 111, 127
Martos T. 51, 54, 126
Massey, Douglas S. 24, 54, 89, 123, 127
Meier-Barun, Renate 62, 74, 127
Melegh A. 32, 34, 39–40, 42–43, 54–55, 126–126
Merten, Ulrich 60, 74, 128
Messing Vera 2, 117, 121, 128
Milborn, C. 24, 55, 128
Miller, David 68, 74, 128
Minnaard, Liesbeth 57, 75, 128

Molnár Tamás Levente 83, 90, 128
Münkler, Herfried 26, 53, 57–58, 75, 128
Münkler, Marina26, 53, 57–58, 75, 128
Németh I. 28, 55, 128
Novikov, J. 28, 55, 128
Oltmer, Jochen 63, 66, 75, 129
Örkény Antal 23, 25, 28, 50, 55, 129
Papp Z. Attila 33–34, 55, 129
Pascal, Blaise 58, 74–75, 124, 129
Pászka I. 56, 130
Pataki F. 55, 129
Pellegrino, A. 54, 127
Pollack, Detlef 3, 21, 129
Poór J. 55, 129
Preuss, U. K. 27, 55, 129
Puskás J. 26, 55, 129
Richter, Emanuel 70, 73, 122
Rippl, Susanne 17, 21, 129
Romer, D. 99, 111, 127
Rosta Gergely 3, 21, 129
Ságvári Bence 2, 121, 128
Sántha Á. 44–45, 129
Sarıoğlu, Bülent 78, 90, 129
Sárosi A. 32, 34, 39, 55, 128
Schiffauer, Werner 18, 20–21, 129
Schneiders, Thorsten G. 21, 127
Schroedter, Julia Henrike 63, 75, 129
Schultz, T. W. 94, 98, 111, 130
Sert, Deniz 87–88, 90, 125
Sicking, Manfred 58, 70, 73–74, 122, 125
Sik Endre 116–117, 121, 130
Simonovits Bori 54, 116–117, 121, 126, 130
Slachta K. 28, 55, 130
Somogyi L. 34, 56, 130
Sőreg Krisztina 92
Stolz, Jörg 17, 21, 130
Strauss, A. 42, 52, 123
Szabó M. 23–24, 56, 130
Szeitl Bianka 116–117, 121, 130
Székelyi M. 55, 129
Szűcs N. 45, 56, 130
Szuhai Ilona 59, 66, 73, 75, 78, 90, 113, 120, 122–123, 130
T. Kiss Judit 94–95, 97, 111, 130
Tajfel, Henri 8, 21, 130
Taleb, N. N. 93, 11, 130
Taras, Raymond 67, 75, 130
Tarján Tamás 96–97, 111, 130
Taylor, J. E. 54, 127
Thomas, W. I. 43, 56, 64, 131
Thünen von, H. 95, 111, 131
Tibi, Bassam 57, 75, 131
Tolley, Erin 68–69, 75, 131
Tóth J. 52–54, 123–124, 126
Tóth P. P. 56, 131
Udvari K. 26, 56, 131
Varga Júlia 92, 95, 101–102, 110–111, 131
Várhalmi Z. 39, 41, 55–56, 129, 131
Walczer T. 34, 56, 131
Weil D. N. 99, 111, 127
Weiss, Yoram 80, 89, 123
Zakariás, I. 28, 53, 124
Zgut Edit 85, 90, 131
Zinner Tibor 60, 75, 131
Znaniecki, F. 43, 56, 131

A KÖTET SZERZŐI

Gulyás Éva:	doktorjelölt-kutató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar. Elérhetősége: Gulyas.Eva@uni-nke.hu
Kakuk Gabriella:	PhD-hallgató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola. Elérhetősége: gabriella.kakuk@gmail.com
Ládonyi Zsuzsanna:	adjunktus, Semmelweis Egyetem Egészségügyi Közszolgálati Kar, Mentálhigiéné Intézet. Elérhetősége: ladonyi.zsuzsanna@public.semmelweis-univ.hu
Pollack, Detlef:	egyetemi tanár, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Németország. Elérhetősége: pollack@uni-muenster.de
Rosta Gergely:	egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar. Elérhetősége: rosta.gergely@btk.ppke.hu.
Sőreg Krisztina:	doktorjelölt-kutató, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar. Elérhetősége: krisztina.soreg@gmail.com
Szuhai Ilona:	tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Rendészettudományi Kar. Elérhetősége: Szuhai.Ilona@uni-nke.hu

E kötet szövege az internetről szabadon letölthető és kinyomtatható.